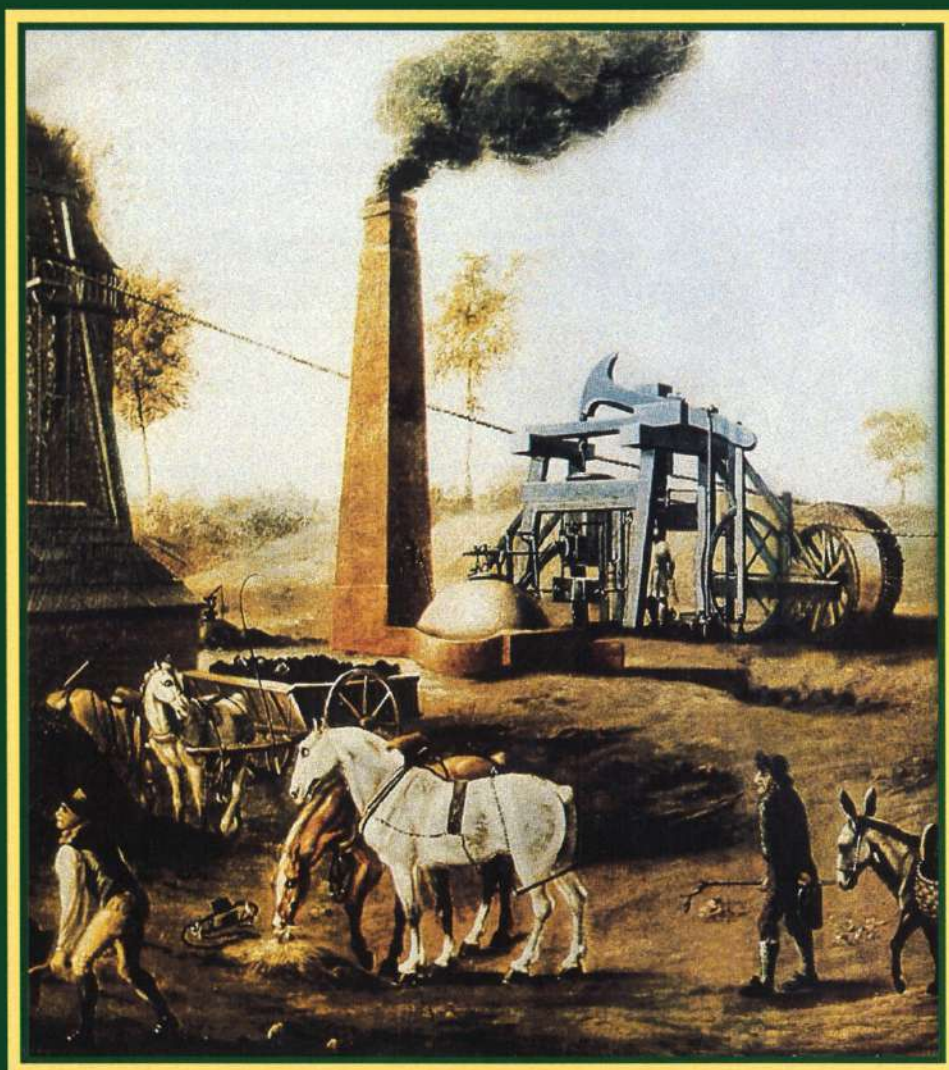

Debreceni Egyetem Agrár- és Gazdálkodástudományok Centruma
Gazdálkodástudományi és Vidékfejlesztési Kar
Gazdálkodástudományi Intézet
Kereskedelem és Marketing Intézeti Tanszék

SURÁNYI BÉLA

Gazdaságtörténet

DEBRECENI EGYETEM
AGRÁR- ÉS GAZDÁLKODÁSTUDOMÁNYOK CENTRUMA
GAZDÁLKODÁSTUDOMÁNYI ÉS VIDÉKFEJLESZTÉSI KAR
GAZDÁLKODÁSTUDOMÁNYI INTÉZET
KERESKEDELEM ÉS MARKETING INTÉZETI TANSZÉK

Surányi Béla

GAZDASÁGTÖRTÉNET

egyetemi jegyzet

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2010

Összeállította: Dr. Surányi Béla PhD (habil.)
Lektorálta: Dr. Kárpáti László PhD (habil.)

DUPress

ISBN 978-963-318-011-2

© Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press,
beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát is

Kiadta a Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press
Felelős kiadó: Dr. Virágos Márta
Készült a DE sokszorosítóüzemében, 2010-ben
Terjedelem: 15,45 A/5 ív
10-296

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés.....	5
2. A gazdálkodás feltételei, típusai.....	6
3. Az ókori gazdálkodás eredményei és korlátai.....	9
4. Gazdasági fejlődés a középkori Európában	11
5. Európa gazdasága a 15-18. század között	17
6. A nemzetállamok gazdaságpolitikája.....	26
7. A mezőgazdasági termelés átalakulása a 18-19. században.....	30
8. Az ipari forradalom és Európa	34
9. A közgazdasági gondolkodás megszületése.....	39
10. Magyarország gazdasági élete a honfoglalástól a 16. századig	44
11. A hódoltságskori Magyarország gazdasága.....	51
12. A magyar gazdasági élet 1700-1848 között.....	55
13. Az ország gazdasági élete 1848-tól az első világháborúig.....	63
14. Európa gazdasága 1918 után, a gazdasági világválság és a New-Deal.....	69
15. A magyar gazdasági élet a két világháború között.....	77
16. A tervgazdálkodás modellje, a szovjet gazdaság 1917-1945 között.....	84
17. Háborús gazdaságok 1939-1945 között	90
18. Európa 1945 után	92
19. Nyugat Európa gazdasági integrációjának kialakulása	96
20. Kelet-Közép- Európa gazdasági rendszere (KGST)	101
21. A magyar gazdaság a szovjet érdekszférában 1945-1989 között.....	105
22. A világgazdaságban élenjáró országok napjainkban.....	115
Felhasznált irodalom	118

DUPress

I. Bevezetés

A gazdálkodás az ember anyagi szükségletének kielégítésére irányuló rendszeres és tervszerű tevékenység, ami a történelemben civilizációk megteremtőjeként és fenntartójaként a társadalmi fejlődés alapját jelenti. Kezdetben a gazdálkodás közel egyet jelentett a földműveléssel és állattartással. De rövid időn belül a fogalom tartalma bővült és napjainkban már a modern társadalom működésének teljes körét átfogja. Az anyagi és szellemi kultúra tartópillére, az ember életminőségének az alapja.

A gazdálkodás közel egyidős az ember megjelenésével, így fejlődése történeti szempontból is vizsgálható. E felismerés szülte a *gazdaságtörténet*, amely a *közgazdaságtannak* mint tudománynak és a *nemzetgazdaságtannak* mint a társadalom átfogó tevékenységének kapcsolatát, történeti síkon vizsgálja. Így a gazdaságtörténet része a történettudománynak, melynek tárgya szorosan összefügg a gazdaság fogalmával, az ember gazdálkodó tevékenységének mibenlétével. Megítélése számos formát foglal magába. Meghatározható mint a múlt *társadalmi intézményeinek* a vizsgálata, gazdasági szempontból, de – tágabb értelemben – az emberi szükségletek kielégítésére irányuló erőfeszítések történeti feltárójának szerepkörében is. Más irányzatok az ember *gazdasági viselkedésének*, továbbá a *gazdasági változások* történeti feldolgozásában látják a gazdaságtörténet szerepét.

A gazdaságtörténet összekötő kapocs a történettudomány és a közgazdaságtan között. Egymás eredményeire kölcsönösen támaszkodnak. Mivel a gazdaságtörténet *folyamatokat* is vizsgál – elsőbbséget élvez – az *időbeliség* meghatározó szerephez jut. Ebből sarjadt az ún. *történeti szakaszelméletek* irányzat. Legelső képviselője *List, Friedrich* (1789-1846), akinek felosztásában a primitív, a pásztorkodás és a mezőgazdaság gazdasági szakasz létezik. Munkássága a reformkorban hatott *Kossuth Lajos* nézeteinek alakulására. *Schmoller, Gustav* (1838-1917), *Bücher, Karl* (1847-1930), majd *Sombart, Werner* (1863 - ?), akiknek elméletében meghatározó szerep jutott a *kapitalizmusnak*. Ebbe az irányzatba tartozik a *marxista* formációelmélet is, aminél a szakasz megkülönböztetésének az alapját az *uralkodó tulajdonforma* képezi. *Weber, Max* (1864-1920)- nál a fő szakaszolás a *prekapitalista-kapitalista* gazdálkodás elkülönítésében mutatkozik meg. *Rostow, Walt Whitman* (1916 -) a gazdaság történetét alapvetően a *gazdasági növekedés* történetével azonosítja és megkülönböztet: hagyományos gazdaság, az előfeltételek kialakulása, a nekilendülés, az érettség felés vezető út és a nagyfokú (magas szintű) tömegfogyasztás kora. *Hicks, John Richard* (1904-1989) szerint a *hagyományos* és a *piacgazdaság* létezik.

Az előbbiektől eltérő nézetet képvisel a közgazdaságtan ún. *szubsztantivista* iskolája, amelynek középpontjában a *létfenntartás* áll. Három alaptípusa van: *reciprocitás*: kölcsönösségi alapon nyugvó javak cseréje (természeti népek), *redistribúció* : a javak központi begyűjtése és elosztása (keleti civilizációk), *piaci csere*. Ez utóbbi között említendő a magyar *Polányi Károly* (1886- 1964). Az ún. centrum- periféria elmélet térhódítása *Wallerstein, Immanuel* (1930 -) nevéhez kötődik, ami a jelenlegi világgazdaság működésében tetten érhető. Az elmélet szerint a 16-18. században a centrumot az akkori *világkereskedelem* , a 19. században viszont az *ipari termelés* központjai alkották.

Bármely elméletet is vesszük figyelembe, abban megegyeznek, hogy a modern fejlődés színtere Európához kötődik. Weber, Max szerint ez három tényezőnek köszönhető: technikai fejlődés, munkához való viszony, feudális társadalom. Modern fejlődésünk a Rajna- völgye és Itália mentén , az antik világból kilépő középkornak köszönhető.

A gazdaságtörténetnek önálló tudományként való megjelenése a nemzetgazdaságtan német történeti iskolájának megszületéséhez kötődik. Az első történeti szemléletű gazdaságtörténeti munka 1843-ban *Göttingenben* jelent meg. *Roscher, Wilhelm* (1817-1894) révén eresztett gyökeret a történeti módszer a közgazdasági kutatásokban is, főleg a németeknél, Angliában és az Egyesült Államokban. 1892-ben kezdte meg működését a Harvardon a világ első gazdaságtörténeti tanszéke. A 20. században általánosan tért hódított, függetlenül az egyes irányzatoktól.

A magyar gazdaságtörténet már 1835-ben hallatott magáról, de önálló tudománnyá csak a 19. század utolsó évtizedében vált, beágyazódva a tág értelemben vett *művelődés* körébe. Már az első világháború után jelentős összefoglaló művek születtek. 1945 utáni évtizedekben a marxista szemlélet uralta a terepet, s csak 1989 után következett be a váltás a hazai gazdaságtörténetírásban is, teret engedve a különböző irányzatoknak. A tudományterület művelői mindenképpen szintézisre törekednek, a kritika szemüvegén keresztül igyekeznek választ adni a hazai társadalom és gazdaság múltban gyökerező problémáira – melyek ma is hatnak – a gazdaságtörténeti kutatások nemzetközi eredményeit szem előtt tartva.

2. A gazdálkodás feltételei, típusai

A gazdasági tevékenység szinte egyidős a mai embertípus megjelenésével, de ehhez bizonyos alapfeltételek megléte szükséges. A *gazdasági antropológia* – az ember gazdálkodásának általános kérdéseivel foglalkozó tudomány – a következő feltételekről tesz említést: *termelés, munkamegosztás, elosztás, tulajdon-, gazdálkodásformák*. Ez utóbbihoz tartoznak: *zsákmányolás* (vadászok, gyűjtögetők), *egyszerű talajművelés* (kertművelés), *mezőgazdaság* (földművelés, állattartás), *ipari gazdálkodás*. A kezdetleges típus pl. a zsákmányolás, ma is él a természeti népek körében.

A gazdálkodás alapfeltételei

Termelés:	Szerszám, technológiai ismerete, termék(pl. állat, vetőmag), tőke-termelőeszköz, termék, föld, tőkefelhalmozás.
Fogyasztás:	Használhatósághoz, presztízshez igazodik (pl. sertésevés tilalma, szarvasmarha Indiában) fogyasztói társadalmak: minél több emberi szükséglet áruvá tétele, ezek fizetség ellenében való kielégítése.
Hulladékkezelés:	Javak értékét (változó) hasznuk, kulturálisan eltérő megítélés szabja meg.
Munkamegosztás:	A munkamegosztás foka a társadalom-és gazdaságformák megkülönböztetésére szolgál pl. a preindusztriális város-társadalmakban: tovább differenciálódik: a nemek szerinti munkamegosztás. Ipari társadalmakban: a munkafolyamatokat egyedi fázisokra szabdadják és mindegyiket specialisták végzik pl. a pékek sütik a kenyeret, de a kemencét nem ők építik, az energiát nem ők állítják elő, a kenyeret nem értékesítik. A világ gazdaságban a nemzetközi munkamegosztás érvényesül.

- Elosztás, disztribúció: Másoknak történő továbbadás, a kereslet-kínálat határozza meg a javak körforgását a piacon: Az árut megfelelő értékű más áruval (pénzre) cserélik. A piacgazdaság jellemzője.
- Reciprocitás: Kölcsönösségre épülő csereforma.
- Redisztribúció: Olyan társadalmakban él, ahol társadalmi egyenlőtlenség létezik. Ókori keleti civilizációk gyakorlata. A javak begyűjtése, tovább osztása közvetlenül vagy szolgáltatásként. A bürokratikus apparátusnál marad a javak egy része. Állami rendszerekben: adózás (bevételek-újraosztás), középkori egyházi tized stb.
- Örökség: Nemzedékről nemzedékre átadott javak, hagyaték elosztása: különböző formák, pl. a föld öröklése: elsőszülött vagy minden utód stb.
- Birtoklás, tulajdon: Tulajdon: egyén vagy csoport jogilag biztosított rendelkezési joga anyagi vagy nem anyagi javak felett birtoklás: egy személynek egy dolog feletti tényleges uralma, amely szerezhető, használható és tovább adható (pl. személyi igazolvány az illető birtokában van, de az állam a tulajdonos). Ipari társadalmakban: pl. az ásványi anyagok kiaknázására kinek van joga stb. Előírások szükségesek a hozzáférés szabályozására. Ilyen kérdések elsősorban a magántulajdon köré tartoznak. Más gazdasági rendszerben közösségi vagy kommunális szabályzási formák élnek. A birtoklásra, tulajdonra vonatkozó eltérő felfogások összeütközésre vezetnek, lásd: telepések-indiánok, ausztrál őslakók. Az őslakók szerint csak birtokolják a földet, nem a tulajdonuk, a fehérek szerint viszont tulajdonuk.

A gazdálkodás típusai

Zsákmányoló: önellátó gazdálkodásra berendezkedett embercsoportok, amelyek vadászatból és növények gyűjtögetéséből élnek. Földünk eldugott részein napjainkban is fellelhetők. Vándorlásaik során szerzik be a szükséges javakat. Anyagi kultúrájuk szegényes. A fennmaradásuk alkalmazkodó képességük függvénye. Az ember és természet közti kapcsolat legkorábbi haszonélvezői. Napjainkban is fellelhetők még, 20-50 főből álló hordákban élnek.

Kertművelők: A neolitikus forradalom a kultúrnövények megszületését és a háziállatok kialakulását jelentette. Biztonságosabbá vált az élelem előteremtése, sőt sokszor felesleg is keletkezett. A föld megművelése egy szerű eszközökkel történt (kéz, ásóbottal). Mostanság is élnek az újkőkorszakban leledző népcsoportok Afrikában, Dél-Amerika és Melanézia (Csendes-Óceáni szigetvilág nyugati része) trópusi, szubtrópusi vidékein. Égetéssel (slash and burn) alakítják ki a termőterületet és 3-4 évig maradnak egy-egy helyen vagyis vándorló művelést folytatnak. Társadalmi formájuk törzsi tagolódás. Körükben kialakult a javak és a föld személyes birtoklása.

Pásztor-társadalmak: legeltetésre hagyatkozó állattartó gazdálkodást űznek. Két fő típusa alakult ki: *nomád pásztorkodás*, amikor az egész csoport követi az állatokat (pl. sztyeppei népek, lappok, arab törzsek/beduinok/ és a *legelőváltó állattartás* (transzhumáló). Ez utóbbinál a népesség egyik része falvakban él és földműveléssel foglalkozik, a másik része szezonálisan vándorol a téli és a nyári legelők között. Ilyen volt a vlachok pásztorkodása

(főleg juh) a közép-és újkorban a Kárpátok- vidékén. Önellátásra törekednek, de gazdasági kapcsolatokat ápolnak a paraszttal, kereskedőkkel, tehát árucserét folytatnak. Ismeretes köreikben a javak fölhalmozása, amely az állatállomány nagyságán mérhető le.

Földművelők(állattartók): a termőföld művelése fejlettebb eszközökkel történik (eke, borona,öntözés, állati vonóerő). A hagyományos földművelő kultúrák főleg állati és emberi munkaerőt vesznek igénybe. Kevés technikai eszközzel dolgoznak, vagyis magas az élőlátás aránya. A paraszti társadalmak szervezete változatos és a föld birtoklását is sokféle módon szabályozzák.(pl. csak férfi vagy mindkét nem örököl, csoport- vagy egyéni birtoklás). A család termelési egységet jelent, s az önellátás élvez elsőbbséget. A munkamegosztás nem és életkor szerint oszlik meg. A hagyományos földművelők résztársadalmat alkotnak. A piacon keresztül kapcsolódnak be a társadalomba. A felesleg termelésével lehetőség nyílik kézműves, kultikus-vallási réteg kialakulására. Ezek a rétegek nem foglalkoznak közvetlenül a javak előállításával. Bővül a munkamegosztás köre: a földművelők(állattartók) élelmet termelnek a városnak, ahonnan olyan termékeket szereznek be , melyeket ők nem állítanak elő. A csere a piacon zajlik le. A földművelők erősebben kötődnek a földhöz, amely vallási és hiedelemvilágukban is kifejeződik.

Az ipari gazdálkodás: a fogyasztási javak tömegtermelése jellemzi, melyek előállításához főleg fosszilis energiát, gépeket és sok munkaerőt vesznek igénybe. A termelési folyamaton belül nagyfokú a munkamegosztás. Az ipari gazdaság a legjobban módosítja, változtatja meg a természeti környezetet, eltérően a többi gazdaságtípustól.

A modern kor gazdálkodása a fejlett technika és technológia következtében jelentős mértékben tudja magát „függetleníteni” a természeti környezet „kedvezőtlen” hatásaitól. Ahogy időben visszafelé haladunk egyre szembetűnőbb a gazdálkodás színterének a környezeti adottságoktól való függősége (kitettsége). A bolygónk ember által benépesített részének, az emberiség életterének fokozatosan tágult a határa. Az oikumené színtere változott és változik a társadalmi és történeti fejlődéstől függően, igazodván a földrajzi környezethez. A földrajzi korlátok megszabják a gazdálkodás típusát. Az éghajlati zónák és a tengerszint feletti magasság szerepe elvitathatatlan. Hiszen a kultúrnövények természetességi határai befolyásolják a mezőgazdasági kultúra jellegét. Hasonló módon az éghajlat – a vegetáció miatt – megszab/ja/ta az állattartás formáját is. A települések kialakulása is függ a földrajzi tényezőktől, köztük is elsősorban az éghajlattól. A földművelés elterjedése, az állandó települések kialakulása általában az 500 mm évi csapadék vonaláig húzódik a száraz éghajlati övben. A nomád pásztorkodás színtere az évi 200 -250 mm-es határig terjedt. Természetesen a kutak, mesterséges víztározók módosíthatják a természet „biztosította” határokat. Példaként említhető a Negev-sivatag, ahol számítógépes vezérléssel szabályozott ún. csepegtető öntözéssel citrusféléket termesztettek.

Az sem volt véletlen, ahol a domesztikáció lezajlott. Az első mezőgazdasági kultúrák pedig a nagy folyamvölgyek mentén alakultak ki. De ebbe a körbe beletartozott Európa is, kedvező földrajzi adottságaival. Az európai kultúra fejlődésében szerepet játszó gazdálkodási színterek jól körülhatárolható földrajzi környezetben születtek meg, amely az ember és környezete-egymást kölcsönösen befolyásolva – kapcsolatából vezethető le.

A mezopotámiai és egyiptomi civilizáció fennállása alatt növelte térbeli kiterjedését, aminek kedvezett az éghajlati adottság, kitolva az öntözéses gazdálkodás határait. Az évezredek átformálódó termelési rendszer csúcsteljesítménye – ami az európai kultúra következő fejlődési fokát jelentette – a Római Birodalom keretében alakult ki, vagyis súlypont áthelyeződés

következett be. A birodalom magába olvasztotta a minoszi, a mükénéi és a hellén kultúrát, egységes kultúrkörre alakítva. Időnként kapcsolatot teremtve Közép-Ázsiával és az Indus-völgyi civilizációkkal. Ebből kitűnik, hogy a történelem során a centrum és a periféria színtere felcserélődött. Ugyanez figyelhető meg Róma bukása után, hiszen az egykori nyugat-európai peremterületen kibontakozó Karoling-birodalom (Rajna- Elba vonal) keretei között megszülető termelési rendszer vezetett a feudális társadalom- és gazdasághoz, melynek alapját a földdel szoros kapcsolatot fenntartó faluhálózat jelentette. Közel egy évezred múltán szintén ebben a térségben – Nyugat-, Észak-Nyugat Európa – alakult ki a modern tőkés termelési rendszer, amely napjaink globális világ gazdaságának az alapja.

Az ipari gazdálkodás nem volt előzmény nélküli, hiszen már a preindusztriális korszakban is nem csak élelmiszert termeltek. A rurális társadalmakban a családi gazdálkodás keretében alakult ki a kézművesség. A kézművesek bizonyos termékek előállítására szakosodtak. Létezett kezdetleges ipari termelés, de csak a 19.században vált meghatározóvá. A folyamat szorosan összefüggött a nemzetállamok kialakulásával és a modernitás megszületésével. Az iparosodás átalakította a társadalom szerkezetét. Fokozódott a falusi népesség elvándorlása és gyorsult a városiasodás üteme. Napjainkhoz közeledvén, egyre erőteljesebb az ipargazdaság szerepe, ami hozzájárul az anyagi javak hihetetlen mértékű gyarapodásához. De az iparosodás felgyorsulása társadalmi, gazdasági és ökológiai problémákkal terheli/te/i világunkat.

Ez a gazdasági forma roppant nyersanyag-igényes, ami behatárolja mozgásterét, továbbá nagymértékű nemzetközi munkamegosztásra serkent. *Wallerstein, Immanuel* 1974-ben fogalmazta meg, hogy a jövő paradigma-váltásra ösztönzi a kapitalista világrendszert, ami a globalizáció felé tolja a világ gazdaságát. E folyamatnak – akkor még egyáltalán nem volt érzékelhető – az ún. szocialista gazdálkodási rend széthullása egy újabb, nagymérvű lökést adott.

3. Az ókori gazdálkodás eredményei és korlátai

Az utolsó jégkorszak megszűnésével fordulat állt be az emberiség történetében. Az éghajlati változások bizonyára szerepet játszottak abban, hogy az ember *életmódjában* is fordulat következett be, ami a neolitikum beköszöntéhez vezetett. A legjelentősebb újdonság a *földművelés* megjelenése, ami együtt járt a *kultúrnövények* és a *háziállatok* kialakulásával. A mezőgazdasági kultúra feltételrendszere – a természeti adottságokon túl - részben technikai, részben technológiai eredetű volt. Az első földművelő közösségek színhelyei és a kultúrnövények géncentrumai úgyszólván egybe estek. Az *európai civilizáció* szempontjából elsődleges szerepet játszott az ún. *termékeny félhold* területe. Ha a kultúrnövények „keletkezési helyeit” nézzük, jóval tágabb színteret ölel fel kialakulásuk határa. Az alapvető háziállatokat tekintve, a domesztikáció köre jóval szűkebb területre szorítkozott és DNy-Ázsia tekinthető – az egész világra vonatkozóan – házasításuk bölcsőjének. Eltekintve a földművelés további, önálló színtereitől, a mezőgazdasági kultúra átvételének, terjedési útvonala lehetséges módzataitól, a *neolitikus forradalom* – *Childe, Vere Gordon* (1892-1957) említi elsőként a fogalmat 1941-ben – a mezőgazdaság megszületését jelenti, ami határkö az emberi gazdálkodás történetében. A mezőgazdaság indította el az embert a civilizáció útján. Kialakultak azok a folyam-menti ókori civilizációk, melyeknek alapját a mezőgazdaság jelentette: Tigris- Eufrátesz –völgye(Mezopotámia= a két folyó köze), a Nílus-mente (Egyiptom), az Indus-völgye, a Sárga folyó-mente stb. De ugyanígy említhetnők

az újvilági indián civilizációk is. Az Óvilág korai kultúrái egyazon éghajlati zónában, azonos szélességi fokon jöttek létre, de nem elszigetelten.

Gazdasági szempontból az ókori (klasszikus) civilizáció a Római Birodalom utolsó szakaszában (Kr.u.1-2. század) élte fénykorát. (1. ábra)

1. ábra A Római Birodalom, fénykorában, Kr. u. 117 körül

Előnyére írandó, hogy befogadta a hellénizmus gazdasági vívmányait, sőt intézményeit is. A rómaiak eredetileg *földművesek* voltak és a föld iránti vonzalmukat később sem veszítették el. A kereskedelem nem tartozott a prioritások közé. A törvényeik az agráriumot részesítették előnyben, de a görögök révén a keretei bővültek, illetve változtak. Így később tág teret kapott a *vállalkozás* és a *kereskedelem*, ami az egész birodalomban érvényesült. Nagy kiterjedése ellenére a római kultúra városi jellegű volt, ami alátámaszt, hogy a 19. századig nem volt ilyen nagyságrendű régió, ahol a rómaihoz hasonló arányú lett volna a *városiasodás* aránya. Ebből következik, hogy fejlett volt a *kereskedelmi hálózat* és érvényesült a *munkamegosztás*. Kiterjedt volt a tengeri kereskedelem, ami főleg a búzaszállításokra épült.

A gabonaszállító vállalkozók jó néhány kiváltságok élveztek a birodalomban. A *pax romana* (a római béke) égisze alatt virágzott a gazdaság. A birodalom területén a népesség létszáma 60-100 millió között mozgott. Az *életszínvonal* megítélésére utal a népességnövekedés ténye. A becslések szerint a *római kézművesek* jobb anyagi helyzetben voltak, mint napjainkban az ázsiai, afrikai és dél-amerikai parasztok és a városlakók milliói. A rabszolgák anyagi jóléte és száma korszakonként változott. Különleges helyzetben voltak pl. a művelt görögök, akik rabszolgaként fontos posztokat töltöttek be.

A római gazdasági hanyatlás jelei a Kr.u. 2. századtól már mutatkoztak: munkaerőhiány, infláció. A Kr.u. 4. században központilag szabályozták az árakat, béreket. Átszervezték a közigazgatást és az adórendszert.

A gazdasági élet alapját a *mezőgazdaság* és a *kereskedelem* jelentette. A terményfölösleg adóként központi kezelésbe került, vagyis újraosztották. A javak zömét a *hadsereg* és a

bürokrácia, továbbá a *városi népesség* élte föl. A fokozódó barbár(= idegen) betörések egyre jobban gátolták a kereskedelem zavartalan működését. Nem volt lebecsülendő a korrupció léte, sőt térhódítása sem. A növekvő *adóterhek* alól viszont mentesült sok nagybirtok, nemesi ingatlan. A drasztikus intézkedések sorába tartozott a *természetbeni beszolgáltatás*. A kistermelők elhagyták földjeiket és *módosabbak védnöksége* alá helyezték magukat. Az *adómentes nagybirtok* aránya egyre nőtt. Az ellátás akadozása miatt csökkent a városok népessége, ugyanakkor a nagybirtok önellátásra rendezkedett be, ezen felül ipari tevékenységet is folytatott (fémolvasztás, textilgyártás stb.).

Kr.u. 332-ben bevezették a földművesek röghöz kötését, öröklődővé tettek minden hivatalt és foglalkozást. Ezek az intézkedések gazdasági visszaesést eredményeztek és a társadalom visszatért az *önellátásra*, az árutermelés helyett. A Kr.u. 4. században a birodalom nyugati része katasztrófális gazdasági helyzetben leledzett. A gazdaság nem volt képes megfelelni a bürokrácia és a hadsereg igényeinek, hiányzott a jogrend, a békés termelői munka kerete. Ezzel ellentétben a *Bizánci Birodalom* – ahol más viszonyok uralkodtak – még egy évezredig fennmaradt.

Az összeomlás alapvető oka azonban a *technikai kreativitás* hiánya volt. Bár számos fizikai jelenség „tudományos háttérével” tisztában voltak (gőznyomás, vízikerek, szélkerék stb.), de ezeknek a találmányoknak a használata csak az európai középkorban került előtérbe. A *termelőmunka* nagy részét rabszolgák, parasztok végezték. A kiváltságosok a munkát szabad emberhez *méltatlan* tevékenységnek tartották. A tudós fizikusok, így pl. Archimédész, a tudomány *gyakorlati alkalmazását* lenézte. De Arisztotelész is hasonlóan vélekedett, aki a szabad ember és a rabszolga közti különbséget *biológiai* szintre emelte. Összességében elmondható, hogy a rabszolgatartó társadalom magas fokon művelte az irodalmat, tudományt, művészetet, de alkalmatlan volt *tartós gazdasági rendszer* létrehozására.

4. Gazdasági fejlődés a középkori Európában

A Római Birodalom bukását követően a korabeli világ gazdasági szempontból három formációra szakadt: *keletrómai császárság*, *nyugati keresztény-germán állami és gazdasági szervezet*, *iszlám despotikus* – vallási alapokon nyugvó – *gazdasági rendszer*.

A *bizánci gazdaság* eleinte virágzott, mert áttevődött Bizáncba Róma luxusipara, kereskedelme és hitellete. De az arab, bolgár, avar és perzsa támadások, a belső forrongás miatt a 11. századtól áttértek a természetes gazdálkodásra. Az adókat a nyersanyag-szolgáltatások váltják föl. A földművest, kézművest lakóhelyéhez kötik. Ez biztosította a hadsereg és a hivatali réteg ellátását. Hadvezérek, hadianyag-szállítók birtokot kaptak az udvartól. Az adók és közszolgáltatások állandó növekedése az önálló termelők vagyonának csökkenését eredményezi. A közvetítő külkereskedelem állami monopóliumként működött. Az arab terjeszkedés komoly gondot okozott, ami tetézett *Genovának* és *Velencének* a tengeri kereskedelem monopóliumáért folytatott küzdelme. A *kereszteshadjáratok* (1095-1270) tovább nehezítették Bizánc helyzetét, sőt 1204-ben Velence Bizáncot is elfoglalta és létrehozta a *latin császárságot*. A mohamedánok térhódítása – az oszmán törökök – 1453-ban Konstantinápoly elvételét okozta, ami egyúttal a keletrómai császárság bukását jelentette.

A *mohamedán világbirodalom* létrehozói az arabok voltak. (A hegemonia később a perzsákra szállt át.) A Hispániában lévő kordovai kalifátus mellett, Bagdad volt a másik hatalmas

központjuk az araboknak. Őket követték az oszmán törökök, akik véglegesen lezárták – Konstantinápoly elfoglalásával – az antik világ politikai és gazdasági hatalmát. Az arabok hispániai terjeszkedésének Nagy Károly vetett véget, aki megszervezte a határőrvidéket és ezáltal erősödött meg Nyugat-Európa államrendje, amely a *feudalizmus* megszületésének színtere. Ebben a régióban szertefoszlott úgy a római, mint a bizánci gazdasági centralizáció. Minden ország, sőt kisebb népcsoport is, saját vidékének adottsága szerint fejlődött. „Ennek a sokféleségnek az az oka, hogy e területek egy részén a római gazdasági kultúra az összeomlás után is tovább élt, más részeken a német császárság védelme alatt új életre kel, míg egyes vidékek csak évszázados fejlődés után képesek a primitív földművelésből kibontakozni és a városi fejlődés útjára térni.”- írja Czettler Jenő (1879-1954).

A feudalizmus társadalmi és gazdasági rendszerében két szakasz különíthető el: a *mezőgazdaság térhódítása* és a *városok újjáéledése*. Az előbbi prioritása az iparosodás széles körű megindulásáig – 19. századig – élt. A sumér városállamoktól a Római Birodalom fennállásáig a városok határozták meg a társadalom és gazdaság arculatát, még ha a népesség döntő hányada dolgozott is a mezőgazdaságban. A középkori Európában hasonló volt a helyzet, noha kezdetben csak Itáliában és Flandriában növekedett a városlakók száma és szerepe. A gazdasági rendszer, a politikai hatalom alapja a *földtulajdon* (feudum) volt. Az államhatalom fenntartása a hadseregre és a tisztviselőkre hárult, akik a nem létező pénzgazdálkodás miatt *nagybirtokok jövedelmét* vagy magát a *birtokot adományozták*. Egyidejűleg a feladatok körébe tartozott a *rendfenntartás* és az *igazságszolgáltatás*. Akinek több birtoka volt, azt vazallusainak tovább adományozta, *hűbéreskü* fejében.

De ennek a rendszernek volt egy korábbi eredetű összetevője is. Még a Római Birodalom fennállása idején a latifundiumok(nagybirtok) *önellátó gazdaságokká* alakultak át és a földműveseket röghöz kötötték. A betörő barbárok törzsfőnökei, katonái beléptek az uralkodó osztály soraiba, megerősítve a *földesúri rendszert*, ami a *feudalizmus* megszilárdulásához vezetett. A feudális földbirtokrendszer működéséről az első írásos adatok a 9. századból származnak, a Loire és Rajna közti területről. Ezen gazdálkodási rendszer keretében a *határhasználat* általában a *két-és háromnyomásos* formát öltött. Jogilag három részből állt: *földesúri birtok*, *jobbágytelek*, *közföld* (legelő,kaszáló). A *művelési ágakat* tekintve a megoszlás: szántó, legelő(kaszáló), erdő, vadászterület(vadaskert), parlag. A parasztokat kötelezték a földesúri kezelésben lévő birtokon *ingyenmunkára* (robot), ami gyalogos vagy fogatos lehetett. *Természetbeni illetmények*et (kilenced(= nona) a termés 1/9-e), *pénzt* és egyéb *járandóságot*, *ajándékot* a földesúrnak kötelesek voltak szolgáltatni. A parasztok(jobbágyok) a földesúr malmát, szőlőprését, pékségét kötelesek voltak igénybe venni, fizettség fejében. Ezen túlmenően igazságot (bíráskodás) is a földesúr tett a perlekedők között. Az egyházi tized (dézma) tovább növelte a kötelezettségek körét.

A 10-11. században az *éghajlat* javulása ,a *mezőgazdasági technika* fejlődése, beleértve a *háromnyomásos földhasználat* megjelenését, a *kerekes nehézeke* alkalmazása és a *ló* igaerőként való használata(a szügyhám nagyobb vonóerőt biztosított,egyúttal kímélte az állatot) voltak a változás mozgató elemei. Az őszi és tavaszi gabonafélék termesztése egyenletesebbé tette a mezei munkák végzését és a földterület 1/3-nak pihentetése növelte, illetve visszaállította a talaj termőképességét. Ugyanakkor az ugart legeltették, a tarlóval egyetemben. A jobb élelmiszerellátást a *mezőgazdaság termelékenységének* a javulása tette lehetővé. Mindez hozzájárult a népesség létszámának a növekedéséhez. A lakosság többsége továbbra is mezőgazdasággal foglalkozott annak ellenére, hogy a meglévő települések népsűrűsége nőtt. Egyre növekvő mértékben vonták *művelésbe* az érintetlen, valamint az elvadult területeket. Erdőirtás, mocsarak lecsapolása, szűzföldek feltörése jellemzi a

korszakot. Míg a *bencés* szerzetesek megtanították Európa népeit a gazdálkodásra, addig a *ciszterciták*(fehér bencések) kitolták a megművelt területek határát. Bővült az európai civilizáció színtere, növekedett a kontinensen belüli *migráció* aránya, amire példa a német telepesek nagy mértékű kirajzása. Az európai kultúra harci vetélkedése a Közel-Keleten csak időleges eredménnyel járt, noha elvitathatatlan a keresztes-hadjáratok hasznossága a *kereskedelem* élénkítésében, új *anyagi erőforrások* megszerzésében, továbbá *új piacok* bekapcsolásában.

Az európai középkorban a mezőgazdasági termelés térhódítása mellett a másik jellemző vonás volt a *városi élet* reneszánsza. A Római Birodalom bukásának közeledtével a városok népessége kezdett fogyatkozni. Itáliában ennek ellenére a városok tradíciója fenn maradt és ha mérséklődött is szerepük, a római világ hagyományainak folytonossága nem szakadt meg. Ők jelentették az összekötő kapcsot a Bizánci Birodalom, az iszlám civilizáció és az elmaradottá vált Nyugat között, beleértve Észak-Európát is. A 6-9. században *Amalfi*, *Nápoly* kikötői voltak a fő kereskedelmi közvetítő központok. A tenger jelentette a kitörési pontot *Velence* számára is. Hozzá hasonlóan *Pisának* és *Genovának* szintén. Az említett városok hamarosan a Mediterráneum nyugati medencéjének urai lettek.

A középkori városokat a hűbéres fejedelmek és az egyház hatalmi viszályai juttatták autonómiához. Jogállásuk változatos képet mutatott. A *kikötővárosok* léptek elsőként a vagyonosodás útjára. A *paraszi elvándorlás* iránya főleg Lombardia és Toscana felé irányult, vagyis Milánó és Firenze felé, ahol új foglalkozás után néztek. Jóllehet a földesúri szolgáltatások már egyszerűsödtek, a 10. században a robotot *pénzzel* váltották meg. Ugyanakkor a földesurak is kezdték *eladni* vagy *bérbe* adni majorságaikat vállalkozóknak. Az új gazdálkodók *intenzív művelést* honosítottak meg. A fellendülő városok *önálló gazdálkodást* valósítottak meg, védték *függetlenségüket*. Tehetős kereskedők, gazdag vállalkozók *kiváltságokat* szereztek maguknak, ha kellett harc árán is. Egyre gyarapodott a *városállamok* száma. Katonai erejük is tekintélyes volt, hiszen 1176-ban a lombardiai városok szövetsége meghátrálásra kényszerítette Barbarossa Frigyes német császár seregeit is. Ha később és lassabban, de Európa nyugati részén is hasonló folyamat játszódott a városiasodás terén. Az itáliai városfejlődéshez hasonló kép rajzolódik ki *Németalföld* déli részén, Flandriában és Brabant tartományban. Ezen tartományokban a népesség mintegy 30 %-a városlakó volt a 14. században. A két területen nem csak a városi lakosság aránya volt a legmagasabb Európában, hanem a népsűrűség is. A legfejlettebb mezőgazdaságnak, a legfontosabb ipari termelésnek és kereskedelemnek is ezek a tájak voltak a központjai. Az ÉNy-Európa-i rész annyiban különbözött Itáliától, hogy az előbbi terület „*mentes*” volt az antik örökségtől. A városi piac az *igényesebb mezőgazdasági termelés* iránt támasztott igényt.

Az itáliai városok legjelentősebb, legtöbb haszonnal kecsegtető vállalkozása a *levantei kereskedelem* volt, illetve annak újjáéledése. Az itáliai monopolizálás előtt keleti kalmárok szállították Nyugatra a fűszereket, selymet, porcelánt, drágaköveket stb. Amikor már az itáliai kereskedők hozták be a luxuscikkeket, a kereskedelem túlsúlya keletről nyugat felé tartott. A timsó Kis-Ázsiából, a nyersgyapot Szíriából került be. A visszafelé tartó hajók gyapjúszövetet, lenvásznat, prémet, üveget vittek magukkal. Genova és Pisa közösen szorították ki az arabokat a Mediterráneum szigetvilágából, majd utána egymással versengtek az elsőbbségért. S végül a beszálló harmadik, Velence került ki győztesen. A keresztesháborúk során változó szövetségek révén igyekeztek az itáliai városok benyomulni Levantéba. Közben megállapodást kötöttek az arabokkal, törökökkel. A kínai kereskedelemben szintén az itáliai városok játszottak vezető szerepet, a mongol uralom szívesen látott vendégeiként. Még Indiában is létesítettek telepeket. Hosszú időn át a nagy

selyemút vezetett Európa felé, aminek ékes bizonyítéka *Marco Polo* utazása. A Földközi-tenger nyugati medencéjének kalmár közössége színes etnikai képet mutatott. (2. ábra)

2. ábra A középkori gazdaság fénykorában

A *Balti-tenger* kevésbé volt forgalmas, de jelentősége növekedett a középkorban. A frízek, a skandinávok, majd a *Hanza-városok* veszik át a szerepet a Balti-és az Északi-tengeren. Ez utóbbi – kétszáz várossal – 1367-ben alakult meg. A német kereskedőtelepek kiterjedt hálózata létezett É-ÉNy-Európában. De jelentős volt Észak- és Dél-Európa közti kapcsolat is, amely az Alpok hágóit vette igénybe, vagyis a szárazföldi utat vették igénybe. Az áruk zöme Lipcse, Frankfurt am Main és a champagne-i városok piacain cserélt gazdát.

Állandóan bővültek az *útvonalak*, a *kereskedelem méretei* és változott *üzletszervezési mechnizmus* is. Kialakultak a *nagy áruforgalmazó és pénzügyi cégek*, melyeknek központjai behálózták Európát, melyek szerepe a 15. századtól mind jelentősebbé vált. A *kereskedelmi kapitalizmusban* számos *pénzkezelési módszert* alakítottak ki. A legegyszerűbb esetben a kereskedő *saját zsebére* dolgozott, tőkéje a magával vitt *árakészlet* volt. Az együttműködés korai formája közé tartozott a *kommenda*, melynek során az egyik kereskedő tőkét adott át a másiknak, aki az üzletet ténylegesen lebonyolította. A hasznot megosztották általában $\frac{3}{4}$ - $\frac{1}{4}$ arányban, az eredeti kereskedő javára. Ez a forma főleg a tengeri kereskedelemben dívott. De előfordult szárazföldi úton zajló vállalkozások során is. Ezek a szerződések egy-egy útra vonatkoztak. Már a 12. században – főleg Genovában – sok olyan kereskedő volt, aki csak a pénzét fektette be, maga tevőlegesen nem vállalkozott egy-egy ilyen kimerítő útra. A kereskedelem bővítésével előtérbe került a *vera societa* formula, amely sok partnert fogott össze, s cégnek több városban is volt telephelye. Ez a szervezeti típus az itáliai kereskedők körében örvendett népszerűségnek. Gyakran foglalkoztak *bankügyletekkel* is. Saját hajókkal, szekerekkel, vonóállatokkal rendelkeztek, sőt bányákat is vásároltak, béreltek. A kisebb forgalmat lebonyolító kereskedők pl. közösen béreltek hajót, vagy egy személy kibérelte és a rakteret kiadta „albérlébe” stb.

A *banki-és hitelügyletek* szervesen hozzátartoztak a középkori kereskedelemhez. Igénybe vették a *pénzügyi átutalásokat*, a *váltók adás-vételével* könnyítették a távolsági kereskedelmet. Gyakran történt *hitelre* a vásárlás és a bevételt visszaruba fektették be. A *champagne-i vásárokon* is az üzletkötés hitelek révén valósult meg. A hitelek nagy aránya az *európai pénzrendszer* sokféleségéből adódott. Nyugat-Európában a *fontot*, a *shillinget* és a *dénárt* használták. A 11-12. században a dénár volt a legelterjedtebb pénzérme. Nehezítette a helyzetet, hogy ugyanazon pénzermének – attól függően, hogy ki verette – más volt a nemesfém tartalma, így az értéke is. A 13. században –1252-ben – Firenzében verték a híres stabil fizetőeszközt, az *aranyforintot*. 1284-ben Velence kibocsátotta a *dukátot*, amely szintén népszerű volt. Annak ellenére, hogy a forint általános fizetőeszközzé vált, a *hitel* már a kereskedelmi ügyletek nélkülözhetetlen elemét képezte.

A *manufaktúrák* a középkor ipari termelésének voltak a színterei, bár a foglalkoztatottak aránya meg sem közelítette az agráriumot. Az iparban a *textilgyártást* illeti az elsőbbség. Flandria és a mai Belgium jelentette a legjelentősebb körzetet, továbbá Lombardia és Toscana, valamint Dél-és Kelet-Anglia, Dél-Franciaország. Az alapanyag a *gyapjú* volt. De készítettek *lenvásznat* is. A *selyemgyártás* Itáliára és Hispániára szorítkozott. Technikai találmányok növelték az ókort jóval meghaladó termelékenységet (pl. rokka, szövőszék stb.). Eközben jóval kisebb szerepet játszott a *fémipar*, noha igénybe vették már a *vízienergiát*. Az olvasztáshoz továbbra is faszenet használtak. Egyre több *mezőgazdasági eszköz* alkatrészeihez használtak *vasat*. Jelentős iparággá vált a *bőrcserzés és- feldolgozás*. Bővült a *fafeldolgozás* területe is. A *papírgyártás* új iparágnak számított. Jelentősége messze túlmutat fizikai előállításán, amittől már csak egy lépés volt a *könyvnyomtatás* megszületése. Vízienergiával *malmokat*, *fújtatókat*, *csigasorokat* stb. működtettek. A 12. században megjelentek a *szélmalmok*, amelyek jó szolgálatot tettek a Németalföldön a *polderesítésben*.

A *középkori gazdasági válság* kirobbanásához hozzájárult az 1348-ban kitört *pestisjárvány* is hozzájárult, amely utána 10-15 évenként újlag szedte áldozatát. Ezt megelőzően 1000-1300 között lezajlott egy *demográfiai forradalom*, amikor Európa népessége több mint kétszeresére nőtt, a *mezőgazdaság* látványos fejlődésének köszönhetően. Olyan *műveléstechnika* született meg, amely a 18-19. századig meghatározó szerepet játszott a mezőgazdasági termelésben. Ilyen előzmények után ez a kedvező tendencia törést szenvedett és a 14. század első felében egyre sűrűbben fordultak elő rossztermésű évek és ezt követő éhínségek. A bizonytalan élelmiszerellátás, a városok túlszűfoaltsága, a rossz közegészség-ügy fogékonnyá tette a népességet a betegségek iránt. Gyakoriak voltak a *járványok*, közülük is a „fekete halál” volt a legsúlyosabb. A válság okai között mindenképpen megemlítendő az *éghajlatváltozás*. Hidegebb, hosszabb telek követték egymást, a nyarak hűvössé, csapadékosná váltak. Lemérhető a változás jellege azon is, hogy pl. a *szőlőművelés* eltűnt Angliában. A legalapvetőbb ok a *túlnépesedés* volt, ugyanakkor hiányoztak a megfelelő *erőforrások* és a *technológiai* ismeret. Az esztelen *erdőirtás* sok helyütt talajpusztuláshoz vezetett. Gondot okozott az *erdőhasználat* körüli örökös *vita* a jobbágy és a földesúr között. Főleg erdőirtással tudták növelni a megművelt területet, de eke alá kerültek legelők, kaszálók, összefüggő pusztaságok is. Ezzel viszont csökkent az állatállomány *takarmánytermő területe*. A visszaeső állatlétszám *elégtelen trágyázáshoz* vezetett, ami a *növénytermesztés hozamait* csökkentette. A termésmenvelő fogásokkal is elkéstek, ami végső soron a *népesség ellátásában* okozott zavart.

Ameddig tartott a népességnövekedés és a városok terjeszkedése, emelkedtek a termények árai, miközben a bérek csökkentek. A földesurak jó része felújította *majorsági gazdálkodását*, sőt területét is igyekezett növelni a jobbágyföldek, a közös használatú területek rovására. Sőt

kísérletet tettek, ahol előzőleg már megszűnt, a robot bevezetésére. *Nyugat-Európában* erőfeszítéseik nagy *ellenállásba* ütköztek, de *Keleten* sikeresnek bizonyultak. Nyugaton már *napszámosok* felfogadásával is megérte majorsági gazdálkodással foglalkozni. A növekvő *adók* miatt fokozódott a *társadalmi elégedetlenség*, amihez társult a pestis pusztítása.

A városi lakosság és vele együtt a kereslet csökkenése miatt visszaesett a termények ára, a bérek viszont a munkaerőhiány miatt az egekbe szöktek. A 14. században Európa számos részén *láadások* törtek ki. Franciaországban 1358-ban, Angliában 1381-ben robbant ki nagy parasztlázadás. Firenzében a posztómunkások léptek fel munkaadóik ellen. Nyugat-Európában annyi eredményt hoztak ezek a láadások, hogy a parasztok a *feudális kötöttségektől* megszabadultak. Nyugat-Európában Anglián kívül másutt is *eltörölték a jobbágyterheket*, s a béreket növelve, javult a parasztság életszínvonala. Az *állattartás*, a *takarmánynövények* (répafélék) termesztése *új fejlődési irányt* szabott a mezőgazdaságnak. Egy évszázadig tartó „változatlanság” után a 16. században növekedési, sőt fejlődési szakasz vette kezdetét.

Kelet-Európában másként alakult a helyzet. A népesség létszámban elmaradt Nyugattól. A városok száma jóval kevesebb volt, a lakosság számával egyetemben. A piaci mechanizmust sem lehetett Nyugathoz hasonlítani. A pestisjárvány visszavetette a városiasodás arányát, a piac beszűkült, a gazdálkodás a létfenntartásra szorítkozott. A jobbágyság igyekezett kibújni a földesúri fennhatóság alól, ami azonban sikertelen volt.

A válságot – térben és időben eltérően – Európa átvészelte. A népesség regenerálódott. A termelés és a piac újra magára talált. Mindez a 16. század elején már érzékelhető volt. A gazdasági élet megélénkült. A céhek kartell-rendszerben ellenőrizték portékáik előállításának egész folyamatát, figyelve a piac változásaira. Bevezették a kettős könyvelést (a rómaiak is ismerték). A firenzei Medici bank a mai holdinghoz hasonló formát alakított ki. Új munkakímélő termelési rendszerek bevezetésére került sor. Firenze, Velence érdekeik érvényesítése érdekében katonai erő alkalmazásától sem riadt vissza. Antwerpen átvette Bruges-től az itáliai kereskedelemben játszott szerepét. 1367-ben formálisan megalakult a Hanza, amely egy évszázadig monopolizálta az északi kereskedelmet, amit végül a 15. század végén elvettek tőle a hollandok és az angolok. Noha ebben az időben az itáliai városok még mindig vezető helyet foglalnak el a kereskedelemben, de Észak-Európából már kiszorultak, s ez a folyamat a későbbiekben folytatódott.

5. Európa gazdasága a 15-18. század között

Az egyes kontinenseken – civilizációs központok – a középkor végéig *gazdasági erőterek* alakultak ki. Az Óvilágban *önálló piacnak* számított Európa. Kínában a Ming-állam, India nagy részén a Delhi-Szultánátus tekinthető gazdasági központnak. Századokon át az Ibériai-félszigettől Dél-Ázsiáig és Zanzibárig terjeszkedett az arab kereskedelem működési területe. De Afrika szavanna-vidékén megszülető néger államokat – egy jóval alacsonyabb fokon – regionális kapcsolat fűzte össze.

A 15. századtól a regionalitás terén az *európai gazdasági egység* jelentős előnyre tett szert. Braudel, Fernand(1902-1985) szerint Európa *gazdaság-világként* működött, képes volt magát ellátni és külső hatásokra szerves egységként választ adni. A késő középkor és a kora újkor idején a következő gazdaság-világ létezett: Kína, India, az iszlám-világ gazdasága, az Oszmán birodalmi központtal, Oroszország, a formálódó Amerika, valamint (Közép-és Nyugat) Európa.

Az európai gazdasági egység a 15. századtól dinamikus fejlődést mutatott. Főleg Nyugat-Európában volt szembetűnő az előrelépés – a középkor gazdasági válsága után – a társadalmi fejlődés, a gazdasági-műszaki haladás terén. *Nyugat-Európa országai* jutottak el leghamarabb az iparosodás küszöbéhez. Ez a *történelmi előny* járult hozzá ahhoz, hogy Európa gazdaságilag, társadalmilag fejlettebb országai – a regionális piac központjai – egyre erőteljesebb befolyásra tettek szert a világ más térségeiben is.

Ha áttekintjük a *gyarmatosítás* történetét, kiderül, hogy a befolyás kiterjesztése a távoli tájakat vette számításba. A világ megismerését távolról sem csak az emberi kíváncsiság sarkallta, hanem a többszörös közvetítőn keresztül az Európába jutó árucikkek előállításának közvetlen megismerése. Az élenjáró tengeri népeket(portugál, spanyol, holland, angol, francia) a fűszerszigetek felkutatása vezérelte, amihez társultak a nemesfém, a drágakő és néhány luxuscikk, mint az évszázadok óta dívó interkontinentális-kereskedelem termékei.

Az első felfedező utazások során számba vett területek – *Dél-Ázsia* – gyorsan az európai piac tartozékaivá váltak. *Amerika* a következő lépésben kapcsolódott be az európai gazdaságba, bár felfedezését az Indiába vezető út keresésének köszönhette. Ezek a földrajzi felfedezések – amelyben Európa játszotta a vezető szerepet – vezettek el végső soron globalizált világunkhoz.

A késő középkor és kora újkor folyamán a gazdaság-világ egy-egy város köré szerveződött, melyek befolyása változó ideig tartott. Velencét Antwerpen követte, utána Genova, Amszterdam, végül London következett. Ezek a régiót befolyásoló városközpontok jellegüket tekintve eltértek egymástól. *Velence* – a szárnyas oroszlán – virágkorát kereskedővárosként élte át. Működésének motorja a hitelrendszer volt, az ipar elenyésző szerepet vállalt. *Antwerpen* lényegében a spanyol kereskedelem telephelye volt. *Genova* hatalmát a banki szolgáltatásoknak köszönhette. Rangját növelte, hogy a spanyol király is az ügyfelek közé tartozott. *Amszterdam* és *London* tekinthető olyan városnak, amely birtokában volt a gazdasági hatalom teljes fegyvertárának. A városok szerepe kiterjedt a hajózásra, iparra, kereskedelemre és a hitelügyletekre. Ezeknek a régióközpontoknak a „háttérországa” is különbözött. *Velence* független, katonailag erős, gyarmattal bíró városállamként vonult be a történelembe. *Antwerpen* semmiféle „kintlévőséggel” nem rendelkezett. *Genova* hatalma

kizárólag a banki világra szorítkozott. *Amszterdam* mögött ott állt az Egyesült Tartományok gazdasági élete. *London* viszont az angol nemzeti piacot uralta.

A nagy gazdasági régiókban jól elkülönült egymástól a központ – átmeneti övezet – periféria színtere. A *központ* gazdaságilag a legfejlettebb, legsokoldalúbb területet foglalta magába. A *perifériák* szegény, elmaradott vidékek színterei voltak, ahol a népesség döntő hányada paraszt volt. A pénzgazdálkodásnak kevés szerep jutott, a munkamegosztás kezdetleges volt. A parasztság műszaki termékek terén is önellátó volt. A periférikus területeken kívül léteztek még olyan *zárt* területek is, amelyek erőforrás híján kívül estek a gazdasági rendszer határain. Még a 18. században is voltak ilyen tájak Európában, pl. Bretagne egyes körzetei, az Alpok zárt völgyei, ahol tovább élt a középkor világa.

A 15. századot követően a történelem központi tényezőjévé vált a *gazdaság*, amely megszabta a politika mozgásterét, a társadalom fejlődését, a kultúra színvonalát.

Európa történetének korai szakaszában az *államvárosok* (városállamok) vitték a vezető szerepet, a kora újkor elején viszont megerősödtek a *territoriális államok*, mint gazdasági alakulatok. Ugyanakkor léteztek olyan *birodalmak* is, amelyek *önmagukban* is képesek voltak gazdaságukat fenntartani: India, Kína, Oszmán-Birodalom, Oroszország. Például a *kínai kereskedők* gyarmatosították a Maláj-szigetvilágot, az *indiai kereskedő kaszt* Kelet-Afrikáig, sőt Moszkváig eljutott. Az *oroszok* egy évszázad alatt ellenőrzésük alá vonták Szibériát.

A *gazdasági javak* áramlásának irányát követte a régió belüli *migráció*. Németalföldön, az Egyesült Tartományok virágzása idején folyamatos volt a németek bevándorlása. Hasonló játszódott le a Brit-szigeteken, ahol Angliának Írország és Skócia jelentette a tartalékterületet.

A korábbi századokban a *gazdaság* – időben változó – irányító központjai nem estek egybe a *kultúrában* betöltött szereppel. Bár *Velence* volt a 13-15. században a tengeri kereskedelem irányítója, a kulturális központ *Firenze* volt, ahonnan elindult a reneszánsz. Az sem véletlen, hogy az olasz irodalmi nyelv alapja a toszkániai dialektus volt. De említhetnők *Amszterdamot* is, melynek vezérlete alatt telt el a 17. század, ugyanakkor a barokk fellekvára *Róma* és *Madrid* volt. Nem beszélve a 18. századi *Londonról*, ahol az arisztokrácia, a gazdasági elit, a kulturális élet mindennapos érintkezési nyelve a *francia* volt. A *technika*, a *tudomány* terén azonban a gazdasági központok jártak az élen, ami Velencétől Londonig nyomon követhető.

A 15. század közepétől föllendülő *európai gazdaság* térben és időben nagy *eltéréseket* takart. Ami a 16. század elején már egyértelműnek és általánosnak tekinthető, az a *demográfiai növekedés* volt. Noha ez sem volt egyenletes ütemű. Éhínség, pestis és háborúk – mindenekelőtt a harmincéves (1618-1648), megzavarta az előrelépést. Ez különösen Közép-Európát sújtotta. Egyedül Hollandia tartotta a népességnövekedés ütemét. A 15-17. század közepéig tartó időszak végére megváltozott a *világgazdaság* képe.

Miben nyilvánult ez meg?

1. Kitágult a földrajzi látóhatár. Az európaiak meghódították a nyugati féltekét és erőforrásokhoz juttatták az Óvilágot. Ez együtt járt az állam gazdasági szerepvállalásának bővülésével.
2. Látványosan áthelyeződtek az Európán belüli gazdasági központok. A portugálok felfedezései megfosztották az itáliai városokat a fűszerkereskedelemben játszott

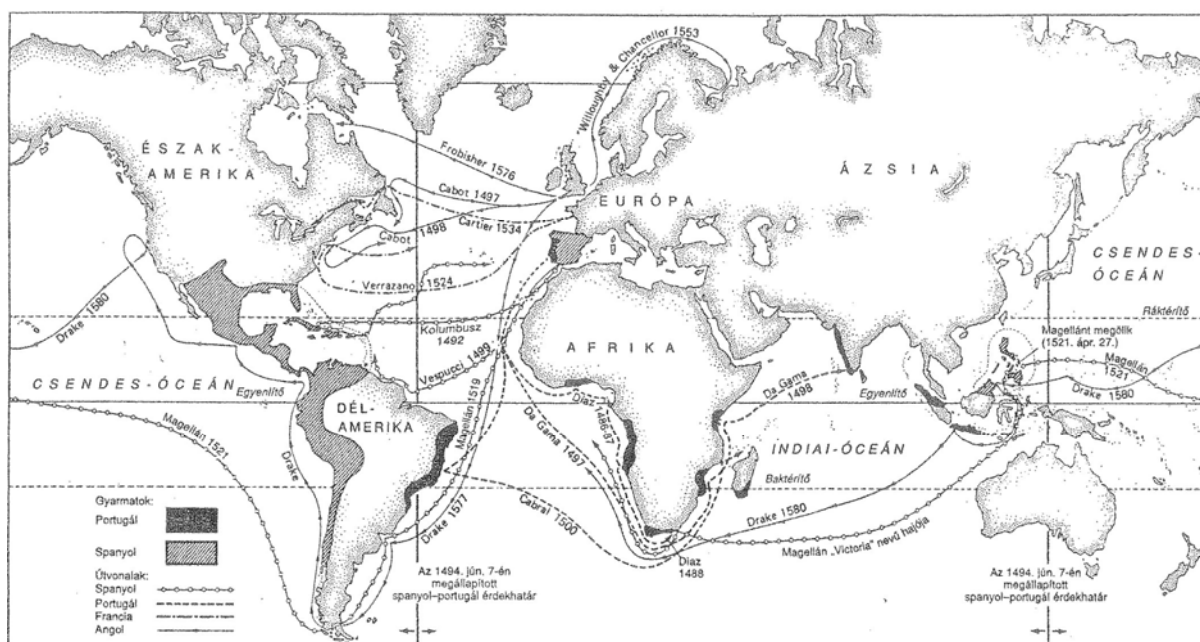
szerepüktől. Ha nem is látványosan, de Itália a 17. század közepére a „sereghajtók” közé került.

Lisszabon átvette a fűszer-nagykereskedelem stafétáját. A spanyol Habsburgok az amerikai ezüst és arany révén nagy politikai hatalom letéteményesei lettek. Ezt az óriási vagyont azonban eltékozták, nem a gazdasági élet kiépítését szolgálta. Így Spanyolország és Portugália jóllehet gyarmatokkal rendelkezett a 19. illetve 20. század közepéig, a 17. század közepére már egyik sem tartozott a világfejlődést befolyásoló hatalmak közé.

A nagy felfedezések haszonélvezői Németalföld, Anglia és Franciaország volt. De az igazi nyertesek közé az *angolok* és a *hollandok* tartoztak. 1566-ban a hollandok fellázadtak a spanyol uralom ellen, amelyet levertek a déli tartományokban (mai Belgium), de a hét északi tartomány *Egyesült Tartományok* (vagy Holland Köztársaság) néven kivívta függetlenségét, aminek következtében Antwerpen korábbi szerepe semmivé vált és *Amszterdam* lett az akkori világ *gazdasági fővárosa*.

A középkorból az újkorba *átvezető korszak* fejlődése – már történt róla említés – egyáltalán nem volt töretlen. Amire utalt a *népesség* növekedése, stagnálása, csökkenése is. Noha a demográfiai változás eltérő képet mutatott a kontinensen. *Itália* és a dinamikusan fejlődő *Hollandia* járt élen a népsűrűséget tekintve. Ez szorosan összefüggött a *mezőgazdaság termelékenységével*, illetve az *agrárágazat arányával*. Sok helyütt pl. a *nagybirtokot* felosztották, másutt a munka nélkül maradt népesség *elvándorolt*, továbbá azon hatalmak, amelyeknek gyarmataik voltak, a fölös munkaerő *kivándorolt*. Általános érvként fogalmazódott meg, hogy a *gyarmatokra* azért is szükség van, hogy az *anyaország fölös munkaerőjét* foglalkoztassa. A 16-17. században azonban a kivándorlás még *elenyésző* arányt képviselt Európában. A *belső migráció* jóval jelentősebb méreteket öltött, ami elsősorban a *városok lakosságát* duzzasztotta. Mindez kedvező hatást gyakorolt a gazdasági életre. Összességében a népesség gyorsabb ütemben növekedett, mint a mezőgazdasági termelés- pl. a gabonaár emelkedése megelőzte a munkabérek növekedésének az ütemét – és az „árrobbanás” csak olaj volt a tűzre. A 16. század végén *ellátási zavarok* mutatkoztak, amit tetézett a 17. század elején a *rossztermésű évek* sorjázása. Mindez párosult újabb *pestisjárvánnyal* és *háborús összetűzések* láncolatával.

A *felfedezések* megindulása és a *népességnövekedés* között nincs közvetlen ok-okozati összefüggés. Talán az európaiaknak a „*különlegességek*” iránti vonzalma és újabb gazdasági *erőforrások* felkutatása játszott ebben szerepet. S végül az ismeretlen utáni emberi *kíváncsiságot* sem szabad lebecsülni. Ami a különlegességek iránti igényt illeti, megjegyzendő, hogy az Európán belüli *élelmiszer-kereskedelem* messze fölülmúlta a fűszerbehozatal nagyságát. Annyi bizonyos, hogy a nagy felfedezések teljesen átalakították *Európa gazdasági arculatát*. (3. ábra)

3. ábra Felfedezőutak a világban - XV-XVI. század

A felfedezések korára nagyot lépett előre a *tengeri hajózás*. Megépültek a több árbocos, széllel szemben is haladó vitorlás hajók. A hajók farán lévő kormánylapát megkönnyítette az irányítást. A *hajóépítés technikája* is sokat fejlődött. Növekedett teherbírásuk, hosszabb utakat voltak képesek megtenni. Az arabok közvetítésével az európai hajósok is megismerkedtek a kínaiak találmányával, az *irányítúvel*. Közben tökéletesedett a térképek megbízhatósága is. A portugál *Tengerész Henrik* (1393-1460) óriásit lendített az európai hajózás technikai színvonalán. A *part-menti hajózással* vette kezdetét a tengerek, óceánok „meghódítása”, ami hozzájárult az európaiak *földrajzi ismereteinek* gyarapodásához, elősegítve a későbbi nagy felfedezéseket. Nagy lendületet adott a világ megismerésében *Kolombusz Kristóf* útja, aki az Újvilág felé kinyitotta Európa kapuját. Mindez érdeklődést váltott ki más európai nép körében is. 1519-ben elindulva a portugál *Ferdinand Magalhaes* (Magellán) elsőként hajózta körül a Földet.

A *tengeri terjeszkedés* történetében a 16. század a *spanyoloké* és a *portugáloké* volt, akik akkoriban a *legnagyobb gyarmatbirodalommal* rendelkeztek. Közülük is a spanyolok váltak a nyugati félteke igazi uraivá. Az általuk felfedezett területeket gyarmatosították, letelepedtek és meghonosították az európai technikát. Ugyanakkor általuk számtalan *kultúrnövény* került Európába és Európa révén a világ más részeire is eljutott, befolyásolva, sok helyütt átalakítva a *mezőgazdasági termelést*. Ez a világrészek közti „*cseré*” *kölcsönös* volt, hiszen az Újvilág is befogadta az európai művelésű kultúrnövényeket, óvilági háziállatokat.

Az európaiak azonban behurcolták a lőfegyvert, az alkoholt és számos pusztító betegséget is. 1501-ben már megjelentek Amerika földjén az *afrikai néger rabszolgák*, akik egy embertelen világ szenvedő alanyai voltak hosszú időn keresztül. A legnagyobb „hatást” az *európai kultúra* és a *keresztény vallás* erőszakos terjesztése váltott ki, ami együtt járt a helyi kultúrák elpusztításával. De az európai kultúra sem tudta kivonni magát az *újvilági népek* kultúrájának hatása alól, a *kölcsönösség* elve érvényesült.

A felfedezéseket követően *Európa gazdaságában* is változások következtek be. E korszak „szülötte” volt az *árrobbanás*, aminek elindítója az *újvilági arany*, de főként az *ezüst* volt. Európába kerülve megnövelte a fém pénz mennyiségét, amely közel *háromszorosára*

emelkedett. Következmenyeként az *árak* látványosan és tartósan növekedtek. Főleg a gabona, a liszt és a kenyér ára járt az élen. Ugyanakkor a *munkabérek* ettől jóval elmaradtak, így csökkent a *reáljövedelem*. E folyamat mechanizmusa, okai le nem zárt *vitákat* gerjesztett szakberkekben. Noha az áremelkedés jelentős volt, messze elmaradt pl. a 20. század második felében évente mutakozó áremelkedésektől. A korabeli reálbércsökkenés alapvető oka a *demográfiai helyzet* és a *mezőgazdaság termelékenységének* kölcsönhatásában keresendő.

A *mezőgazdasági termelés színvonala* magyarázza, hogy a *népességnövekedés* a 17. században megtorpant. Az alapvető ok: a *gazdálkodás technikája* lépéshátrányban volt. Noha Európában jelentős területi eltérések voltak, néhány általános következtetés azonban levonható. *Először*: Európában a földművelés volt a legfontosabb gazdasági tevékenység a népesség körében. A holland Németalföldön a társadalom mintegy 2/3 –a tartozott ide. Kelet- és Észak-Európában viszont az arány 90-95 % között mozgott. *Másodszor*: A legfontosabb termelési tényező – a természeti adottságokon, vetőmagon, trágyán, igaerőn kívül – a kétkézi munka volt. A termelés eszköztára a talajtípustól és a művelési módtól függően változott. *Harmadszor*: Területi eltérésektől eltekintve, a 16. században a termelékenység feltehetően a 13. század színvonalán állt, sőt a 17. században még csökkent is. A *maghozam* 4-5-szörösre tehető, amiben benne foglaltatik a kelet-európai 2-3-szoros. Természetesen néhány helyen, mint pl. Németalföldön elérte a 10-szerest is. (Napjainkban átlagosan 40-50-szeresre tehető) Az *állatállomány testsúlya* kb. a maihoz viszonyítva 1/3-a, 1/2 –e lehetett. A népesség növekedése miatt emelkedett az egy hektárra eső élőmunka felhasználás. A betakarított *termésmennyiség* – alacsony hozamok miatt - növelése érdekében *több termőföldet* vontak művelésbe. Továbbá feltörték a *legelőket* is. Az állatállomány takarmánytermő területének szűkülése - főleg a szarvasmarhánál – visszaesett az *állatlétszám*. Ennek folyományaként csökkent a *húsfogyasztás* is, károsan befolyásolva a lakosság *táplálkozását*. A kisebb állatállomány miatt a földek rendszeres trágyázása is elmaradt. Ez egy önpusztító körforgást indított el, ami csökkentette a gazdálkodás hatékonyságát.

Európában jelentősek voltak a *regionális különbségek* – Európa északi és nyugati peremvidéke, az Elbától keletre eső területek, beleértve Oroszországot is, a Mediterráneum országai - Nyugat- Európa egyes részein: Franciaország északi része, német földön az Elbától nyugatra, Dániában, Anglia nagy részén, a középkori földesúri rendszer örökségeként a *bekerítetlen földek* megléte volt a jellemző.

Ez azonban változott, általánosabbá vált a *birtokjog* átruházása, így nőtt a kisbirtokos parasztok és szabad bérlők száma. A 17. században az angliai földeknek már mintegy 10 %-át *bekerítették* – juhlegelőnek használva – a földesurak. De ebben az időben már Nyugat-Franciaországban is voltak bekerített birtokok (bocage). A földhasználat javarészt hosszú tartamú *bérlet*, valamint *részesművelés* volt. Mindez jelzi, hogy mennyire változatos volt a földhasználat jogi kerete.

Az agrárium legfejlettebb vidéke Németalföld – a Holland tartomány – volt a 16-17. században. Színvonala már szembetűnő a 15. században is, hiszen termelékenysége meghaladta az európai átlagot. Ezen a vidéken született meg a *modern agrárgazdaság*. *Hollandia* az „új mezőgazdaság” szülőföldje, amely végül *Angliában* érte el csúcspontját. Sikerének titka a *specializáció* volt, amit a *városiasodás* magas aránya ösztönzött. *Árutermelő* gazdálkodás folyt, a piacra termeltek, s nem önellátásra rendezkedtek be. Néhány terményre szakosodtak. A fejlett kereskedelem révén a *gabonát* a Baltikumból hozták be, helyette *takarmányt* termesztettek (lóhere, fűfélék, marharépa stb.) és *állatokat* tartottak(húś-és tejtermelés). Az intenzív földhasználatra rendelkezésre állt az *állati trágya*, de más forrásokat

is igénybe vettek. Az állattartás, tejgazdálkodás mellett a kertészeti művelés is fontos ágazatot jelentett, különösen a városellátó övezetben. A növénytermesztés bőséges növénykínálattal dicsekedhetett: ipari növények, len, kender, indigó, festőbuzér, virágtermesztés stb. A 17. század a „tulipánőrület” jegyében telt el. A tulipántőzsde kultúrtörténeti kuriózum volt, ahol virágzott a spekuláció, csődöket kiváltva. Az intenzív földhasználat egyáltalán nem zárta ki azt, hogy extenzív termőföld bővítést ne hajtsanak végre: mocsárlecsapolás, tőzegtelenítés, polderesítés, gátépítés stb. Ezek a munkálatok már a középkorban elkezdődtek és a 16-17. században éltek virágkorukat. A holland példa azonban kevésbé volt „ragadós”, noha a marharépa és más takarmánynövény már az 1500-as évek második felében megjelent Angliában és a kelet-angliai mocsárlecsapolásokat is a holland példa ösztönözte, szakembereik részvételével. A holland mezőgazdasági kultúra szélesebb körű elterjedéséhez Anglián kívül hiányoztak a feltételek.

Az ipari technológia terén is történt előrelépés a 16-17. században, melynek során újítások születtek, de ezek szerény tökéletesítést jelentettek az előző századokhoz képest. Elterjedtségük szűk területre korlátozódott, sőt írott források is csak ritkán tettek róluk említést. A 15. század legnagyobb találmánya a könyvnyomtatás volt, de talán „minden idők” megjelölés sem áll távol tőle. Felmerül a kérdés, hogy ugyanekkora volt-e a gazdasági jelentősége? Számos egyéb ilyen jellegű újítás is született- navigációs műszerek, órák stb. – de ezek elsősorban politikai, kulturális szerepkörben értékelhetők.

A piacerdekelttség Európában az ipari termelésben volt inkább előtérben, a mezőgazdaságban kevésbé. Azok érvényesültek, akik a termelési költségeket csökkentették és gyorsan igazodtak a kereslet változásaihoz. Az újítások terjedését fékezte a munkanélküliség arányának növekedésétől való félelem, mivel feleslegessé vált az emberi kézierő használata. Minden olyan találmány nehezen talált magának utat, amely az emberi munkaerő hatékonyságát növelte. Ennek ellenére egyre szélesebb körű a 17. században pl. a vízikerek használata a textiliparban(selyemszövés).

De politikai események is segítették a fejlettebb technológia terjedését, amire példa a flamand posztókészítők emigrációja Angliába a spanyol- németalföldi felkelés után. A textilipar után az építőipar foglalkoztatta a legtöbb embert, amely szintén vezető ágazatnak számított.

Az itáliai gyapjútermékek piacát elhódították a hollandok, angolok és a franciák, ami Európa gazdasági súlypontjának áthelyeződésére utal. A vállalkozók jellegzetes képviselője volt a kereskedő-gyártó, aki felvásárolta a nyersanyagot- elkészítette- értékesítette. Ebben az időben a leglátványosabb volt az angol textilipar föllendülése. A középkorban Anglia legfőbb exportcikke a nyersgyapjú volt. A 17. század végére azonban szinte kizárólag készterméket exportált. Európában a legnagyobb értékesítővé küzdötte fel magát.

A holland hajóépítés nagy fejlődésen ment keresztül és Európában az első helyen állt. Bevezették a tömegtermelést, import fából dolgoztak és hatékony szervezeti formát alakítottak ki. A vitorlaváson és kötéláru gyártás kisegítő iparágként született meg. Saját építésű hajótípus volt a fly-boat kereskedelmi hajó, amely a 16. század végén jelent meg a világtengereken.

A fémipari szakmák, a vasgyártás megjelenése az új ipari korszak előfutárának tekinthető. Fokozatosan javult a vasipar technikája, technológiája. A 17. században kialakultak és mind szélesebb körben elterjedtek a nagyolvasztók, ahol a vasérc, fa és a vízienergia rendelkezésre állt. A kohók méretének növekedésével egyidejűleg a kisegítő műveletek terén számos újítás

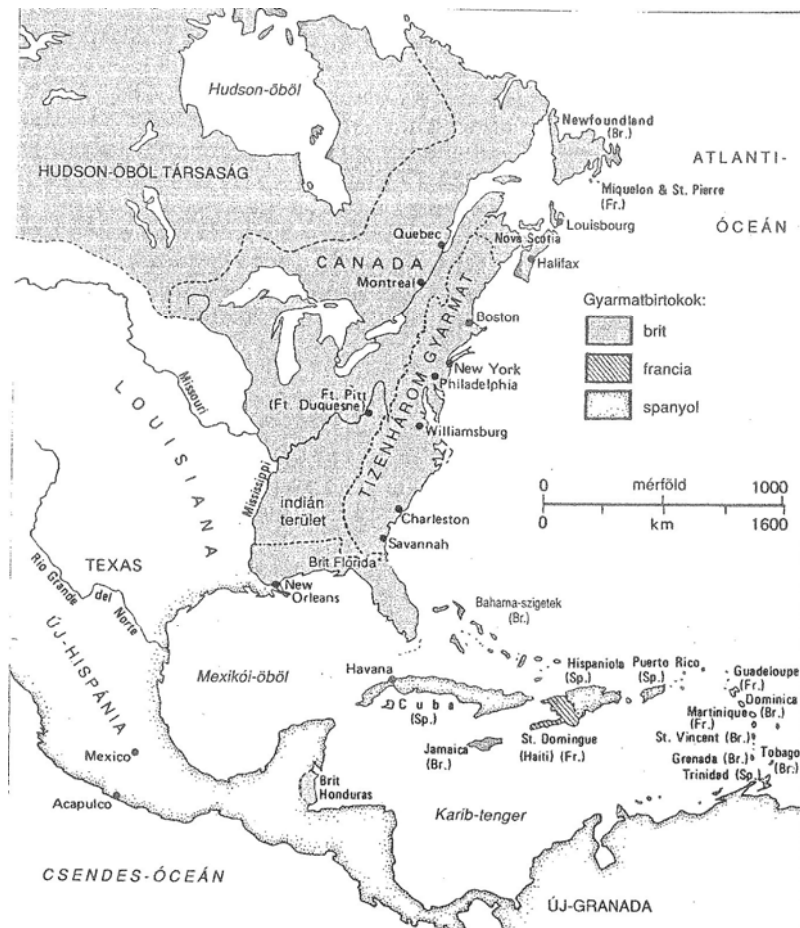
keletkezett. A kovácsolás továbbra is a vasgyártás technológiájához tartozott. Az energiaforrásként szereplő faállomány vészesen fogyatkozott, ezért új forrás után kellett nézni. De a fa iránti nagy kereslet tetemesen megnövelte a beszerzési árat. A fémipar más ágazataiban kevésbé volt látványos a fejlődés. Az európai nemesfém bányászat visszaszorult az újvilági arany-ezüst beözönlésével. Svédország réz-és vaskivitelben a 17. században a holland tőke és technika segítségével Európa legnagyobb szállítója volt.

Noha ismerték a szenet, bányászata, különösen Angliában a 17. század végére elérte a 3 millió tonnát. A *szénbányászat* előkészítő munkálataira német földről száz munkásokat vittek Angliába.

A 17-18. század fordulójától már általában beszélhetünk *szénkorszakról*, ami a *nagyipar* kialakulásában alapvető szerepet játszott. Az Újvilágból eredő új nyersanyagok új iparágak kialakulását ösztönözték: cukorfinomítás, dohányfeldolgozás, rumfőzés, üveggyártás. Gyökeret vert a kínai eredetű porcelángyártás. A nagy jövő előtt álló papíripart a termelés növelésére ösztönözte a nyomtatott könyv iránti kereslet növekedése. Már a 17. században létezett a *frankfurti könyvvásár*, melynek korabeli katalógusa 40 ezer könyvcímet tartalmazott. Élen járt a nyomtatásban Antwerpen és Amszterdam. Ez utóbbi helyen sok neves magyar nyomdász és könyvműves sajátította el a szakmát.

A 15-18. század között a gazdasági élet legdinamikusabb ágazata a *kereskedelem* volt. Akkoriban a távolsági útvonalú árucseré még kis hányadot tett ki. A helyi jellegű kereskedelem uralta a terepet.

Megjegyzendő azonban, hogy gazdaságtörténeti szempontból a legnagyobb változások a *távolsági kereskedelemben* következtek be. A 16-18. században új tengeri útvonalak kapcsolódtak be az árucserébe, s amint már korábban esett szó róla, a súlypont a Mediterráneumról áthelyeződött az északi tengerre. Változott a forgalmazott áruk félesége és új kereskedelmi szervezetek alakultak meg. A kezdeményezést a nyugat-európaiak vették át. Németalföld „rátelepedett” a heringkereskedelemre, a sózott és szárított halra. Lényegében a *hollandok* monopolizálták Európa egész kereskedelmét. De hasonló intenzitást mutattak a tengerentúli forgalomban is. Az útvonalak közé tartozott a Németalföld és Kelet-India közti távolság megtétele is. 1602-ben létrejött a *Holland-Kelet-Indiai Társaság*. Hasonló módon jártak el az angolok is, akik 1600-ban megszervezték az *Angol-Kelet-Indiai Társaságot*. Bár versengtek egymással, a fő ellenség Portugália volt. A hollandok fő célpontja a *fűszer-szigetek* voltak, monopolizálták és ellenőrizték a szigetek féltett kincsét. A portugáloknak csak néhány telep maradt meg birtokukban (Goa, Diu, Makaó stb.). A portugálok gyengeségét, a spanyolok merevségét kihasználva a franciák és az angolok – bár először kudarcot vallottak – a 17. század második felében sem adták fel céljukat: megtalálni az utat Ázsia felé. Időközben a „hármak” (angol, francia, holland) kalóz módszereket alkalmazva betörték a spanyol–portugál-Amerika telepeire. Az *angolok* a 17. század elején három kolóniát létesítettek Észak-Amerikában. A *franciák* 1608-ban a mai Kanada területére jutottak el. Az Újvilág ezen a táján az angol telepesek száma már elérte a 100 ezer főt, míg a franciáké mindössze 2.500 főre rugott. Összetűzésekre került sor a hollandok és a portugál érdekeltségű brazil telepek között is. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy hollandok alapították Új-Amszterdamot (a mai New-York) a Manhattan szigeten. (4. ábra)

4. ábra Gyarmatok Észak-Amerikában, 1763

A tengeri kereskedelem a *nemzetközi áruforgalom* szempontjából volt fontos. De *Európa szárazföldi áruforgalma* is hasznot húzott a bővülő földrajzi horizont gazdasági forrásaiból. Köztük hazánk is, hiszen a *magyar réz* eljutott Amszterdam piacára is. A hús- és hústermékek a hosszú utazásra nem voltak alkalmasak, ezért élőállatként hajtották a felvevő piacokra. (lásd: *magyar szürkemarha*). Magyarországon kívül *Skócia* és *Dánia* is hasonlóan juttatta el a kivitelre szánt állatait. A távolsági kereskedelem a kora középkorban a luxuscikkek behozatalára szorítkozott. A 16. századtól viszont már *alapvető termékek* beszerzését szolgálta. A hajóméretek lehetőséget teremtettek *terjedelmes termékek* szállítására, így a 17. században az angol behozatal javarészt faanyag volt, a kivitel pedig szén.

Az egykori luxuscikk, a feketebors a 17. századtól már alapvető terméknek számított. Az újvilági eredetű nemesfémek jelentősége csökkent, ugyanakkor a behozatalban a cukor, a dohány, a nyersbőr és a fa vette át szerepét. Az ázsiai kereskedelemben a fűszerért az európaiak nemesfémekkel fizettek. Ez a tendencia India angol gyarmatosításáig érvényesült.

A kereskedelem speciális és szégyenletes ága is virágzott, a rabszolga-kereskedelem, aminek betiltására csak a 18. században került sor.

A *kereskedelem szervezete* változatos képet mutatott. A 15. században Európa kereskedelmi központjaiban föllelhetők voltak az itáliai kolóniák. De a 16. század első felében már Antwerpen a világ áruforgalmi központja. Megtanulták az itáliai üzletvezetési technikát, a kettős könyvelést, a hitelrendszer működtetését.

Megjelentek a híres *bankár-kereskedő dinasztiák*. Köztük is elsőként a *Fuggerek* említendők. A család alapítója takács volt. Leszármazottjai azonban mind magasabbra kapaszkodtak a társadalmi ranglétrán. A 15. században már a német-római császárnak nyújtottak kölcsönöket, aminek fejében nemesfém bányák ellenőrzési jogát kapták meg. Európa gazdasági életében számos területen nagy befolyással rendelkeztek. A 16. század a Fuggerek százada volt. A spanyol és portugál királyság nagyarányú támogatása okozta bukásukat.

A kereskedők kedvelt szervezeti formája a *társulás* volt. Ügynökeik révén kísérték figyelemmel az üzleti élet eredményeit. Anglia kereskedelmi rendszere a 17. század végére az európai élmezőnyhöz tartozott. *Részvénytársaságok* ekkoriban még nem léteztek. A 16. században az angolok létrehozták a Moszkvai Társaságot, a Spanyol és Keleti(Balti) Társaságot, továbbá a Levantei (Törökország) Társaságot stb. A felsorolt egyesületek *monopolisztikus* vállalkozások voltak. *Amszterdam* szerepvállalása jelezte, hogy megnőtt a *piacok* szerepe és a *piacorientált termelés*, ahol a teljes körű *pénzügyi és kereskedelmi* tevékenység lelt otthonra.

A 16-17. században a gazdasági változásokat és a pénzügyi intézményrendszer átalakulását jelzi a *tőzsde*(börze) megindulása, ahol áruk vagy pénzügyi eszközök adásvétele folyt, árumintaként. A tőzsdei kereskedelem azonban nem volt előzmény nélküli, hiszen először az itáliai városokban jelent meg a 13. században. Velencéből átkerült Brügge-be, ahol az üzletfelek van der Beurse(Burse) helyi kereskedő házában gyűltek össze. Innen ered a börze megnevezés is. Az első hivatalos tőzsde 1531-ben Antwerpenben létesült. A híres The International Stock Exchange (1566) megindítása Thomas Gresham nevéhez fűződik. 1609-ben Amszterdamban (a korszak legnagyobbja), 1724-ben Párizsban, 1771-ben Bécsben, 1864-ben Pesten (Pesti áru-és Értéktőzsde) nyitotta meg kapuit.

A *hitelt* széles körben igénybe vették. A számlákat *váltóval, átutalással* egyenlítették ki. A pénztechnikai megoldások közé tartoztak a *zsíróutalványok*, melyek beválthatósága nagyobb területre vonatkozott. A *commenda-hitel* a mai vállalkozó hitelnek felelt meg. Már a rómaiak is használták a *folyószámlát*. Elterjedt kölcsönzési forma volt a *záloghitel*. Az agráriumban dívott az *auszugális hitel*, amely árulekötésre épült, egyben előleget is nyújtott. A gyors meggazdagodást a *háborús konjunktúrába* való bekapcsolódás jelentette. Jó piacnak bizonyult az *államkötvények* vásárlása, forgatása.

6. A nemzetállamok gazdaságpolitikája

A nemzetállamok gazdaságpolitikája az államhatalom *gazdasági alapjainak* és a *központi akarat* érvényesítésének az eszközeként a gazdasági növekedés előmozdítását szolgálta. A *bevételek* „hajszolása” volt az elsődleges cél, ami sok esetben hátráltatta a valódi termelést. A középkori gazdálkodási szemlélet helyi gyakorlatát országos szintre emelték, ami a *központi kormányzat* gazdasági és politikai egyesítését célozta meg.

A nemzetállam megteremtésével párhuzamosan az egyes hatalmak ádáz versengést folytattak az *erőforrások* bővítése terén, továbbá a *tengeri kereskedelem* fölötti ellenőrzésért. Mindezt tetézték a *vallási* különbségekből és *dinasztikus* rivalizálásokból adódó problémák. Ez a *merkantilizmus* érvényesülésének időszaka volt, amit *Adam Smith* fogalmazott meg és értelmezett 1776-ban megjelent munkájában. (*Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* -1892-ben jelent meg magyarul: *Vizsgálódás a nemzeti vagyonosság természetéről és okairól*- később: *A nemzetek gazdasága* címmel). A közgazdasági elméletekről később esik szó/ E gazdaságpolitikának azt volt a lényege, hogy az egymással háborúzó nemzeti monarchiák és a bővülő tőkés kereskedelem gazdasági nehézségeire a kereskedelem szabályozásán keresztül növeljék a nemzet gazdasági erejét és vele együtt a hatalmát. Smith nézeteinek értelmezése vitát váltott ki, mivel nem volt egyetértés sem az elmélet, sem a politika terén. 1500-1800 közötti időszak *gazdasági etatizmusa* sokféle volt. A gazdaságpolitika országonként eltérő képet mutatott.

A középkorban a kezdetleges pénzkezelés (hadiláda: a háború finanszírozására szánt összeget tárolták benne) ugyan némileg módosult, de továbbra is a legfőbb törekvés a *bőséges arany-és ezüstkészlet* felhalmozása volt. A középkorban- Közép-Európa kivételével – kevés európai állam birtokolt nemesfém bányákat. A 16. század közepén megindult az *újvilági nemesfém* beözönlése Európába a spanyolok révén. A franciák, az angolok és a hollandok főleg csak a kereskedelem útján jutottak hozzá. Ennek következtében a kereskedők nagy befolyásra tettek szert és kitalálták a „*pozitív kereskedelem*” elvét, vagyis azon elképzelés vezérelte őket, hogy az ideális állapot az, amikor csak értékesítenek, de külföldről nem vásárolnak. Természetesen ez képtelenség volt! Így – a nehéz évekre számítva – óriási *készleteket* halmoztak fel pl. gabonából és egyéb élelmiszerből, kivitelüket tiltva. A manufaktúráktól termékbővítést vártak el, javítva az önellátást. A külföldi termékekre *magas vámot* vetettek ki. A hazai termékek monopól helyzetben voltak, az *exportot* pénzügyileg támogatták. Lényegében a gazdaságpolitika a *behozatal akadályozására* épült. Szabályozták a fogyasztást, elősegítve a hazai termékek felhasználását.

Nagy szerepet szántak a *kereskedelmi flottának* – bérfuvarozás, a saját portékát olcsóbban szállították – főleg elméletben. Az egyes országok *hajózási törvényei* a saját flottabirodalmat támogatta. Általában a *kereskedelmi tengerhajózás* meghatározó jelentőséggel bírt, beleértve a *halászat* ösztönzését is.

A *gyarmatszerzést* az ország hatalmi, gazdasági elemének tekintették, s nem csak a nemesfémeket vették számításba.

Milyen szerep jutott a kiterjedt gyarmatbirodalommal rendelkező *Spanyolországnak*? A nemesfém bősége és más bővülő erőforrás ellenére, a birodalom *képtelen* volt a *fejlődésre*. Jóllehet mezőgazdaságában a *mór kertkultúra* nem enyészett el, a spanyol *merinó juh fajta* Európa-szerte megbecsülésnek örvendett. A németalföldi tartományok mezőgazdasági

kultúrája is iránymutató volt. A mérhetetlen gazdaságot eltékozolta az uralkodók hatalmi becsvágya és gazdaságpolitikája. Az előbbi állandó háborús összeütközésében, gyarmatosító harcokban, továbbá monumentális építkezésekben és fényűző udvartartásban nyilvánult meg.

A háborúk költségeit, a *pazarló fogyasztást* egyenetlenül kivetett *adóval* igyekeztek pótolni, amely alól kivételt képeztek az uralkodó elit tagjai. Azokat sújtotta, akik amúgy is pénz szűkében szenvedtek. A *birodalom eladósodott*, az újabb hitelek felvételével a törlesztést sem tudták egyensúlyban tartani. Az uralkodók sok esetben az adóbevételek egyes fajtáit és a nemesfém szállítmányok bizonyos hányadát biztosítékként adták a hitelezőknek a kölcsönök fejében. Az ország *adósságspirálba* került. 1501-ben egy olyan rendelet jelent meg, amely örök időkre juhlegelőnek tartotta fenn mindazon földeket, ahol egykoron juh legelt. Mindez az adóbevételeket kívánta biztosítani. Már Ferdinánd és Izabella is a *céhek ellenőrzésének* és a *monopóliumoknak* a kiterjesztését szorgalmazta az adóbevételek növelése érdekében.

A *gabonatermesztés* és a *posztógyártás* története utal a hosszú távú gazdaságpolitika hiányára. Előbb a gabonaárát rögzítették, később a magas vámtételek miatt az ország gabona behozatalra szorult. Hasonló helyzet alakult ki a posztógyártásban is. V. Károly elmulasztotta birodalmát *szabadkereskedelmi övezetté* vagy *vámunióvá* alakítani, ami jólétet hozott volna népeinek. Az *inkvizíció* azokat a konvertita (áttért) zsidókat üldözte, akik csak formálisan tértek át a keresztény hitre. 1492 után a kereszténységet kötelezővé tették, ellenkező esetben el kellett hagyni az országot. (Az innen elűldözött zsidók voltak a széfárd zsidók) 1502-ben hasonló módon „bántak el” a mohamedán mórokkal is: áttérés vagy kiűzés.

Az *amerikai gyarmatokon* szintén rövidlátó és önpusztító politikát folytattak a spanyolok, amelynek két fő eleme volt: monopolizáció és korlátozás. A gyarmatokon belüli kereskedelmet elnyomták, bár szerény keretek között azért létezett. Az volt a cél, hogy a gyarmati piacokat az anyaország kézműves termékei tartsák fenn. Mindez növelte a spanyol birodalom európai konkurensei által gyártott termékek iránti keresletet. A Fülöp-szigeteken csak közvetett kereskedelmet engedélyeztek a spanyolok Európával, Mexikón és Spanyolországon keresztül. A kétéves szállítási idő mérhetetlen költséget emésztett föl.

A másik korai tengeri hatalom *Portugália*, amelynek gyarmatai voltak az Újvilágban, Ázsiában és Afrikában. Gyarmatbirodalmuk létrejöttében számos tényező játszott közre, pl. szerencsés időben indultak el az Indiai-óceán felé, tapasztalt hajósok voltak. Első sikerüknek számított a *fűszerkereskedelem* megszerzése, de végül sohasem tudták hatékonyan ellenőrzésük alá vonni, hiszen Velence újra kezdte a hagyományos útvonalon. *Brazília* csak az 1570-es években kapcsolódott be az anyaország gazdasági életébe: a *cukornád* meghonosítása, rabszolgákkal történő művelése. A portugálok kezdettől fogva *elhanyagolták gyarmataik fejlesztését*. Mindez végig kíséri történelmüket, egészen a 20. század közepéig. A fűszerkereskedelem volt a legfontosabb ágazat gazdasági életükben. Ugyanakkor monopolizálták az *afrikai kereskedelmet* is. Az Újvilág felfedezésével először Portugália húzott hasznot a *rabszolga-kereskedelemből*. Kedvező fejlemény volt a *brazíliai arany* és *gyémánt* felfedezése. A portugál királyság a *gyarmati árukra* igyekezett monopóliumát kiterjeszteni. A Brazíliába szállított áruk értékének közel 40 %-t a *vámok* és adók tették ki. A *monopólium* és az *adó* a korona bevételeinek bővítését szolgálta. Portugália is átvette a spanyol gyakorlatot a *zsidók* erőszakos áttérését illetően. Továbbá a Hispániai-félsziget nyugati részén is kitartóan működött az *inkvizíció*, ami a bizalmatlanság légkörét szülte a társadalomban és a gazdasági életben. Mindez a *toleránsabb* nemzeteknek kedvezett, köztük is pl. Hollandiának.

Franciaországban a gazdaság központosítása Colbert, Jean Baptista nevéhez fűződik és a colbertizmus nagyjából a *merkantilizmusnak* felelt meg. Az állami ellenőrzést sikerült megteremtenie, de annyi bevételt nem tudott a gazdaságból kiperéselni, ami elég lett volna a háborúk és a fényűző udvartartás fenntartásához. Colbert gazdaságilag *önállóvá* szeretne volna tenni a francia királyságot. Megfizethetetlen *vámokat* vezettek be, amelyet később azonban eltöröltek. Az *ipari termelés* terén már kevésbé erőltette az önellátást. *Kereskedelmi törvénye* (1673) kedvező hatással volt a gazdaságra. A tengerentúlon is igyekezett *gyarmatbirodalmat* kiépíteni (Kanada, Nyugat-India stb.) A *monopolisztikus részvénytársaságok* kormányzati szervek voltak, ami eltért az akkori gyakorlattól. Katolikusként támogatta a *hugenották* korlátozott szabadságjogait, halála után a király felrúgta a *nantes-i egyezményt*. Az udvar háborúi gazdasági válságba sodorták Franciaországot.

Hollandia eltért az eddig említett nemzetállamoktól. Az Egyesült Tartományoknak más volt az államszervezete, valamint jobban függött gazdasága a külkereskedelemtől. Az 1579-es *Utrechti Unió* valójában védelmi szövetség volt a spanyolok ellen.

A hollandok a 17. század elején váltak *kereskedelmi nagyhatalommá*. Mozdásterük útvonala összekötötte a holland kikötőket az Északi-,Balti-tengerrel, a Viscayai –öböllel és a Mediterráneum kikötőivel. A holland gazdaságban különleges helyet foglalt el a *heringhalászat*, amellyel a népességnek egynegyed része volt kapcsolatban. A holland *mezőgazdaság* az európai átlagnál jóval kisebb hányadát foglalkoztatta a népességnek és *termelékenység*e elsőséget biztosított számára. Amint korábban már történt róla említés, *szakosodott termelés* folyt: vaj, sajt, ipari termények. A nyersanyagot importálták, köztük a pl. a nyersgyapjút vagy a durva gyapjúposztót, amit aztán készáruként exportáltak. A fejlett *hajóipar* a balti térség faállományára épült. A vitorla-és kötélgyártás szintén külföldi alapanyagot vett igénybe. Hollandia egy toleráns, *befogadó* ország volt, ahol otthont találtak a szabad bevándorlók, de a vallási üldözöttek is. A hollandok számára a *tengerek szabadsága* ennek a kis népnek a *megélhetését* jelentette. A városok *szabadkereskedelmi politikát* folytattak. Amszterdam bankjával, tőzsdéjével a korabeli világ *kereskedelmi központját* jelentette. Az *iparban* is a szabadság volt a vezérelv. Kevés előírás terhelte a gazdasági életet, a kivételt a heringhalászat képezte.(Halászsai kollégium) A spanyolokkal, portugálokkal ellentétben az *államhatalmi jogosítványokat* átengedték a magánkézben lévő *részvénytársaságoknak*. Ez azonban nem zárta ki, hogy ne tegyenek meg mindent a vetélytársak kirekesztése érdekében.

Nagy –Britannia (1707: skót és angol parlament uniója) gazdaságpolitikája eltért minden más európai országétól. 1688 után *parlamenti ellenőrzés* alá vont *alkotmányos monarchia* jött létre. Az angol parlament kiváltsága közé tartozott, hogy *új adókat* jóváhagyása nélkül nem lehetett kivetni. Az 1690-es években bevezették a *kötvényesített adósságot* és megalapították a *Bank of England*-et. Ez utóbbi intézmény létrehozása a skót Paterson terve alapján történt. A bank alaptőkéje az államnak kölcsönadó összeg lett, amelynek összege 1,2 millió font volt. Ennek fejében az intézmény *előjogokat* kapott. Különlegessége, hogy *magántársaságként* kezdte meg működését. Részvényeit 1694 nyaratól jegyezték. Monopóliumát többször meghosszabbították, amelyre 20-22 évenként került sor. Rendszeres volt az alaptőke emelés. A bank és az angol állam közti kapcsolat, tevékenység a mai *központi jegybank* feladataira utal.

Az állam finanszírozása (főleg hadikiadások), kincstárjegyek forgalmazása: az állam adókra, illetékekre mint fedezetre kölcsönt vehetett fel, államadósság kezelése, állami sorsjáték rendezése, állami bevételek megelőlegezése. Az előjogok a napóleoni háborúig érvényben

maradtak. Utána némi változtatás következett, de az 1844.évi banktörvény újra biztosította a hatáskör nagyságát. A bank megalakulásakor új pénzt veretettek. Ami a gazdasági rendszer lényegét illeti, a döntés mindig a képvisellel rendelkező csoportok azonos, eltérő, ütköző érdekeitől függött. Az 1563-ban kiadott *kézműves törvény* előírta, hogy minden egészséges embernek termelőmunkát kell végezni, főleg a mezőgazdaságban, textiliparban és egyéb iparágban. Kötelezővé tette minden tudomány, mesterség – a földművesek számára is – elsajátításához szükséges képzést. A mobilizáció lehetősége megmaradt, amelyhez a kulcsot a „hatékony végrehajtás” garantálta, amely más törvény számára is a rugalmas megoldást kínált. A leghíresebb törvény a *Tengerészeti törvény* volt, ami azzal a céllal született meg, hogy az ország külkereskedelmét a saját flotta számára tartsa fenn. Már korábban is hoztak ilyen rendelkezést, amely 1381-ben látott napvilágot. Az *1651-es törvény* az angol flottát kívánta védeni, egyúttal a hollandok kiszorítását célozta az angol vizeken folytatott szállításokból, halászatból. Ez a törvény az *angol gyarmatbirodalom* szempontjából kulcsfontosságú volt. A *hajóépítéstől a gyarmati kereskedelemig* a hazai flotta monopóliumot élvezett. Külföldi közvetítők kizárásával a szigetország volt minden kereskedelmi tevékenység központja és közvetítője. Mindezek ellenére a *hollandok* a 18. század közepéig őrizték elsőbbségüket a világtengereken. Az angolokra nézve a törvénynek káros hatása is volt, hiszen elvesztek azok az *észak-amerikai gyarmatok*, amelyek egy születendő nagyhatalom csíráját jelentették. A lendületes fejlődést mutató területek szerepére utalt a *népesség lélekszámának* erőteljes növekedése. Hiszen a polgárháború kirobbanásakor a lakosság száma meghaladta a két millió főt. A fejlődés *árnyoldalaként* vonult be a történelembe az őslakosság elűzése, kipusztítása és a négerek rabszolgáskorba való süllyesztése.

Az angol törvényekről elmondható, hogy végső soron – a *végrehajtás, ellenőrzés hatékonysága* miatt – lendületben tartotta a gazdasági életet. Ennek köszönhető például a textiliparban – a gyapjútermékek rovására – a pamut termékek gyártásának előretörése, amely Anglia vezető iparágává nőtte ki magát.

A *gazdasági etatizmus* a szigetországban, a parlamentáris monarchia keretei között, kézben tartotta az *állami pénzügyeket*, rugalmas és ésszerű *adórendszert* alakított ki, amelyhez elegendő volt egy nem túlméretezett állami hivatali szervezet. Jóllehet – akár Európa más részein – a „szabályozott gazdaság” vezérelve érvényesült, a szabályozás eszközei eltérőek voltak. A gazdasági életben a *parlamenti ellenőrzés* hatékonynak bizonyult. A belföldi gazdaság állami ellenőrzésétől azonban a *brit vállalkozók* megmenekültek, nagyarányú *szabadságot* élveztek, amely a korabeli világban *egyedülálló* volt.

7. A mezőgazdasági termelés átalakulása a 18-19. században

A *mezőgazdasági forradalom* fogalma örökzöld téma a nyugat-európai gazdaságtörténészek körében. E fogalom, amely az 1750 utáni időszakot követő változások kérdéseit vizsgálja, a 19. század első felében született meg. Már Marx is használta, de értelmezése távol állt a polgári gondolkodásmódtól. *Toynbee, Arnold Joseph* (1889-1975) angol történész szerint a *bekerítések* az 1760-as évi törvény után valósultak meg, ami a mezőgazdaságot fejlődési pályája állította, mivel kialakult a *termelés nagyüzemi kerete*, egyúttal a felszabaduló munkaerőt az *ipar* felszippantotta. Már ezt megelőzően, a 17. században elkezdődő bekerítések során is a zsellérek nagy számban maradtak föld nélkül és a táblásítással *bérleti gazdaságok* jöttek létre, ahol a *juhtartás* élvezett elsőbbséget.

Ernle, L. vizsgálataiból azt a következtetést vonta le, hogy az 1760 utáni változások adják meg a változás lényegét, ami nem más, mint az *új takarmánynövények* termesztése és az *istállózó állattartás* térhódítása. Ebben a folyamatban az *arisztokraták* és a *gentryk* egyaránt érdekelve voltak. (Ez utóbbiak a városi iparban szerzett tőkéjüket a mezőgazdaságban fektették be. A *szociális szempontok* is napvilágra kerültek a korszak értékelése kapcsán, amelyek a bekerítések következményeként jelentek meg a korszak értékelése során a társadalomban. Hiszen 1760 előtt az angol vidék tipikus szereplője a *kisbirtokos* volt, aki a bekerítések után eltűnt a társadalomból. *Tawney, R.H.* véleménye szerint a 16. században a *gyapjúár* emelkedése miatt a *legelőket* bővítették, a szántó helyét a legelő foglalta el, a földműveseket elűzték. Az igazi vesztesek az *örökhaszonbérletű jobbágyok* (copy-holder) és a *zsellérek* (cottar) voltak. Őket a törvény figyelmen kívül hagyta.

A 18. századi Angliát a *belterjesedő* mezőgazdaság jellemezte, amiben tényező volt a javuló *ár-költség* helyzet. A gabonaár növekedésének volt döntő hatása, ami befolyásolta a jövedelmek változását. A folyamatos áremelkedés a napóleoni háborúkig tartott. Okai között szerepelt:

gyorsan emelkedett az európai forgalomba került újvilági ezüst mennyisége,
a népesség létszámának növekedése,
az élelmiszerek iránti bővülő kereslet (háborúk árfelhajtó szerepe),
az ismétlődő termés kiesések (kedvezőtlen időjárás a vegetációs időszak alatt).

A közgazdasági értékeléstől eltekintve – tulajdon és üzem szerkezet, társadalmi változások később részletezve – nézzük meg, hogy mi jellemezte az *új mezőgazdaságot*, melynek bölcsője *Németalföldön* ringott, kiteljesedésének színhelye viszont *Anglia* volt, ahol a leggyorsabban és a legteljesebben zajlott le. Ez a nagy átalakulás *Közép- és Kelet-Európában* csak a 19. század első felében körvonalazódott és a század második felében teljesedett ki. Az késedelem oka a *történelmi fejlődés* eltérő ütemében keresendő. De az *ipari termelés* színvonala is közrejátszott, ami szintén hozzájárult a fáziskéséshez. Ugyanakkor más utat jártak be az *Európán kívüli területek* is.

Az *agrotechnikai változások* együtt jártak a *termőföld extenzív* bővítésével, ami erdők, legelők, rétek feltörését eredményezte és az *ugar* megszűnését, valamint rendszeres művelését. A mocsarak kiszáritása a középkori módszerekhez képest jóval hatékonyabb volt és jóval nagyobb arányokat öltött. Gyakran végeztek *talajjavítást* is, a korszak technológiai színvonalán. Az ugar mind kisebb területre korlátozódott. Európában a termőföld „pihentető” szakaszán folyt az *újvilági kultúrnövények* „tesztelése” és itt dőlt el további sorsuk. Az

Újvilág két legnagyobb hatású gazdasági növénye a kontinens déli részén a *kukorica*, az Alpok-Kárpátok vonalától északra pedig a *burgonya* lett. Tömeges termesztésük a 18. században kezdődött el. Óriási szerepük volt abban, hogy kiegyensúlyozottá tették az élelmiszerellátást. Az újvilági növények – a kukoricán és burgonyán mások is – széles körben meghonosodtak és velük szemben egyedül az óvilági *búza* vette fel a „harcot”. Az ipari növények, főleg a *cukorrépa* szántóföldi művelése, tovább bővítette a belterjes növénykultúrák arányát. A *takarmánynövények* termesztése erősítette a mezőgazdaság két fő ágazata közötti kapcsolatot és az *állattenyésztés* felé billentette a mérleg nyelvét. A pillangósnövények művelése két szempontból is fontos volt, egyrészt az állatok számára fehérje dús takarmányt nyújtott, másrészt a talaj termőképességét is nagymértékben javította.

A *kapásnövények* új agrotechnikát, technológiát igényeltek, megváltoztatták az addigi növénytermesztés, földművelési kultúra gyakorlatát. Az ugar nélküli, folyamatos művelés (öröszántó) a *talajhasználatban* új fejezetet nyitott, s ez a termőföld rendszeres *trágyázását* tette szükségessé.

Az angol mezőgazdaság szolgált mintaként az egész Európának, ahol kidolgozták az első vetésforgót, ami *norfolki* négyesként vonult be az agrártörténetbe:

első év: őszi gabona,
második év: kapások (ide tartozik a takarmányrépa is, amelynek meghonosítója *Townshend, Viscount* (1674-1738), aki az angolok hágai követeként ismerkedett meg termesztésével),
harmadik év: tavaszi gabona,
negyedik év: lóhere (vöröshere).

Ez a vetésforgó volt a mintája a későbbiek során a földművelési rendszernek. A folyamatos művelés rendszeres trágyázást igényelt. A takarmánynövények térhódításával nőtt az állatlétszám, tehát nem volt akadálya a táperő-visszapótlásnak. A trágyázás gyakorlatában a *hollandok* már a 18. században élen jártak és az *istállótrágya* mellett más szerves trágyát is igénybe vettek. De a szerves trágyák (*műtrágyák*) használata is fokozatosan terjedt.

Az *istálló állattartás* elterjedése is az új mezőgazdaság ismérvei közé tartozott. A *városiasodás* bővítette a *hús-és tejtermékek* iránti piaci keresletet, ami kedvező árviszonyokat teremtett és a termelés növelésére ösztönzött. A takarmánynövények termesztése – amint már esett róla szó – növelte az állatállomány létszámát. De nem csak mennyiségileg emelkedett, hanem a keresztezés és szelekció révén javult a *termelés színvonala* is, több húst, tejet stb. nyertek az állatoktól, javult az egyedek hozama. Az *intenzifikáció* megmutatkozott az egységnyi termék-előállítás terén is.

Fontos változásnak tekintendő, hogy megnőtt az *állattenyésztés súlya*, kiegyenlítettebbé vált a növénytermesztés- állattenyésztés aránya. *Hollandiában* már a 16., főleg a 17. században nagy súlyt helyeztek a *hús-és tejtermelő szarvasmarhafajták* kitenyésztésére (lapályfajták). *Angliában* a 18. század második felétől indult meg az állattenyésztés *minőségi* fejlődése és a *tenyészállatok* nevelése ártermelő ágazattá nőtte ki magát. Míg *Angliában* a húsmarha, továbbá a hús-és gyapjasbárány –tenyésztés dívott, addig a *hollandok, dánok és svájciak* a tejtermelő marhafajták tenyésztésére helyezték a hangsúlyt.

A *technika fejlesztését* serkentette a munkaigényesebb növénykultúrák termesztése, aminek homlokterében a *talajművelési eszközök* tökéletesítése állt. A legfőbb cél volt az emberi erő kiváltása mellett a termelékenység növelése. A 18. században a *vaseke* megjelenése a szántást minőségileg javította, lehetővé téve a mélyebb talajforgatást. Lassan terjedt a *kultivátorok* használata is. 1782-ben vált ismertté a korszerű *vetőgép*. 1786-ban már munkába állították az első *cséplőgépet*. A 18-19. század fordulójához kötődik már a *szecskavágó* és a nagyteljesítményű *gereblyező* használata is. A 19. század közepéig a gépesítés azonban csak a *nagygazdaságokra* volt jellemző.

A 19. század közepén a mezőgazdaság gépesítésében az Egyesült Államok állt az élen. A *talajművelés, cséplés* gépesítése gyors ütemben terjedt az Újvilágban, részben az európai eszközök korszerűsítésével. A telepesek fejezték be azt a munkát, ami Európában vette kezdetét. Az *amerikai aratógépek* megjelenése a gabonatermesztésben határkövet jelent, hiszen a betakarításnak egyik legnehezebb munkáját könnyítette meg. 1864-ben az Egyesült Államokban 250 ezer aratógép dolgozott. A széna betakarításhoz *kaszálógépeket* használtak. A *McCormick-féle* aratógép elárasztotta Európát is. 1878-ban megszületett a kévekötő-aratógép is, amellyel az Egyesült Államokban 1880-ban a *búza 80 %-át* aratták le. A *kombájnokat* 1860 után kezdték használni. Először *állati erővel* vontatták, majd később *gőzhajtással*. A 19. század második felében sok helyütt alkalmazták a *gőzvontatású, váltvaforgató ekét*, szintén az uradalmakban.

Az új mezőgazdaság átrajzolta Angliában a *tulajdon-és üzemszerkezetet*. Noha 1760 előtt is a *nagybirtokosok* és *nagybérlők* játszottak uralkodó szerepet. A földterület 85-90 %-át birtokolták. Ezen belül is a *hosszúlejáratú bérleti gazdaságok* (lease-hold) uralták a terepet. Ennek ellenére sokszínű üzemszervezet és birtokmegosztás jellemezte Angliát: gazdagparaszság, városi tőkések, hagyományos telkesek, zsellérek, telepesek művelésében folyt a termelés. De a 18. században a tulajdon jellegét tekintve a földterület 85 %-a bérleti gazdaság volt.

A kontinentális gyakorlattal ellentétben az *angol nagybirtokos réteg* aktív szereplője volt a mezőgazdaság fejlesztésének, egyúttal nyitott volt a birtokán lévő ásványkincs kiaknázásában is. Kialakult a *vállalkozó arisztokrata* típusa.

A termőföld bővítésével, a gépesítés térhódításával, az agronómiának mint tudománynak a széleskörű alkalmazásával, növekedtek a mezőgazdasági termékek hozamai.

A termelékenység javulása végső soron a *tőkebefektetések* következménye volt. Az angol mezőgazdaságban a 19. század közepére a *gabonatermesztés* háromszorosára, a *hústermelés* négyszeresére, a *sajjtermelés* szintén háromszorosára növekedett egy évszázad alatt. A nagyobb termés mennyiséghez hozzájárult a *munka termelékenységének* látványos növekedése. Angliában 1600-1800 között a munka hatékonysága több mint 70 %-kal javult. Az angol paraszt 1841-ben már 2,7 fő élelmét termelte meg. De ez azt is jelentette, hogy az angol mezőgazdasági munkás *naponta több órát* dolgozik a határban, mint más országokban. A 19. század első felében – az *angol* és a lengyel termelőt összehasonlítva – az előbbi *négyszeres* termékmennyiséget állított elő, de jóval többet is dolgozott. Az angol mezőgazdaságban dolgozók többsége már *alkalmazott* volt. Növekedett az egy dolgozóra eső megművelt földterület nagysága. Míg a 18. században a *családi* típusú gazdálkodás túlsúlya érvényesült, addig a következő évszázadban már az *alkalmazottak* tették ki a munkaerő derékhatát. De továbbra is jelentős maradt a betakarítás idején a *szezonális foglalkoztatás*. Összességében elmondható, hogy az angoloknál 1750-1850 között a mezőgazdaság termelése

a *háromszorosára* emelkedett. A hazai ellátáson túl még pl. gabonakivitelre is lehetőség nyílt.

Az angol mezőgazdaság fejlődésének társadalmi következménye volt, hogy az *agrárnépesség* aránya gyors ütemben csökkent. Míg a 17. század végén a népesség 75 %-a a mezőgazdaságban találta meg a megélhetését, addig a 19. század közepére már csak 25 %-a volt található ebben a szektorban. A felgyorsult iparosodás miatt sokan felhagytak eredeti foglalkozásukkal és az *iparban* helyezkedtek el. De jelentős volt azok aránya is, akik az *Újvilágban* keresték a boldogulásukat.

Az angol agrárátalakulás számos eleme – már történt róla említés – *Hollandiából* eredeztet, noha az itteni méreteiben messze fölülmúlta. A szigetországot a kontinens országai *példaként* követték. A franciáknál 1750-1760 közepén, az észak-amerikai gyarmatokon az 1760-1770-es években, német földön a 18. század felé haladva, *Ausztria-Magyarország*, Itália és Svédország területén az *1820-1830-as években* érezhető a hatása. Oroszország és a spanyolok a 19. század második felében léptek a fejlődés útjára. A termelési módszerek meghonosodása együtt járt az *angol szakirodalom*, a brit *agronómia* eredményeinek átvételével, lefordításával és sokszor *kritika nélküli* alkalmazásával.

Bár volt előzménye az angol mezőgazdasági szakirodalomnak az európai tudományban, de lényegében ekkor vált oka-fogyottá a római kor antik öröksége, hiszen az angol agronómia megszületésével bevonult a mezőgazdasági termelésbe a kísérleti tapasztalatra épülő természettudomány, alkalmazott tudományként látványos sikereket ért el, jólétet teremtve. Mindent egybevetve azonban az angol agronómia gyakorlati tudomány volt. Gondoljunk *Bakewell, Robert* (1725-1795)-ra, aki állattartási kísérleteiről vált híressé, az istállózó állattartás alapjait rakta le és őt tekintik a tudományos alapokon nyugvó állattenyésztés megalapítójának. De sokoldalú volt *Tull, Jethro* (1674-1741), aki feltalálta a sorvetőgépet, sőt lótenyésztési tapasztalatairól is értekezett. *Joseph Foljambe Rotherham* új eketípusáról vált híressé. Talán a legjelentősebb *Young, Arthur* (1741-1820), akit a modern agronómia „atyjának” is tekinthetünk. 1771-ben kiadta: *Farmer's Calendar* című, sok helyütt forgatott munkáját.

Marshall, William (1754-1818) arról értekezett, hogy miként válik egy mezőgazdasági üzem jövedelmezővé. *III. György király* –kiérdemelte kortársaitól a „Farmer George” nevet – a váltógazdálkodás alkalmazója, maga is adott ki tanulmányokat e témakörben és hozzájárult az *Annals of Agriculture* című kiadvány megjelenéséhez.

Az Angliában kiteljesedő új mezőgazdaságról vallott elméletek még napjainkban sem jutottak nyugvópontra. *Három*, lényegében egymást nem kizáró véleményt lehet elkülöníteni, aminek az a végkövetkeztetése, hogy ez a „forradalom” egy hosszú távú, lassan kibontakozó *fejlődési előzmények* után a 18. században zajlott le Angliában.

8. Az ipari forradalom és Európa

A 18. század vége a modern nagyipar hajnalának tekinthető. Ezt megelőzően a 13-18. század között egy *folyamatos fejlődés* zajlott le, ami csak a 18. században kezdett egy erőteljesebben kidomborodó változásra utalni, ami a *technikai megújulásban* és a *szervezeti rendszer* nagyarányú módosulásában öltött testet.

A *hagyományos ipar* szorosan kötődött a mezőgazdasághoz, nem is említve a *háziipar* szerepét. Az átalakulás ellenére *céhes ipar* igyekezett kivívott szerepét megőrizni, amelynek „szülőhelye” a *középkori város* volt. Már a 15-16. századtól a nyugat-európai iparnak egy *modernebb* változata kezdett tért hódítani, amely összekapcsolódott a *kereskedelemmel*. A *városi vállalkozók* (kereskedő-gyártó) beszerezték a *nyersanyagot*, helyileg szétszórt, főleg falusi munkásokat foglalkoztató telephelyeken *előállították* a műszaki terméket és a vállalkozó *értékesítette* a piacon.

Ez az ún. *proto-indusztralizáció* a fogyasztási cikket termelő iparágakra, főleg a *textiliparra* volt jellemző. Ugyanakkor már korábban is léteztek pl. a *franciáknál* olyan nagyüzemek, ahol gyárszerű épületekben *szakképzett kézművesek* dolgoztak, gépi hajtóerő használata nélkül. De hasonlóképp léteztek *Cseh-Morvaországban* is. A *középkorban* sem ment ritkaság számba az ilyen vállalkozás, amire példa a *velencei fegyvergyár*, ami mint *nagyüzemi vállalat* a legelső egyike volt.

A hagyományos céhes termelés nem ismerte a *munkamegosztást* és a céhtagokat a *jövedelem* elérése vezérelte. A céhes ipar kézműves ipar volt és így nem meglepő, hogy a nagyipar kibontakozása a régi kézműves rendszer leépülésével járt együtt, vagyis a modern ipari termelés elsorvasztotta a kézműipart, noha továbbra is utóbbinak volt még meghatározó szerepe. Az *ipari forradalom* – a magyar származású, *John Komlos*, amerikai történész szerint – a *folyamatos felhalmozás* eredményeként született meg és nem a múlt hagyományaival való szakítást jelentette.

Az *új mezőgazdaság* és az *ipari forradalom* kezdete között időben fáziseltolódás volt. A *mezőgazdaság termelékenységének* növekedése nélkül nem lett volna lehetőség a gyáripar kialakulására, mert az agrártermelésből *felszabadult munkaerő* az ipari tömegtermelésben talált megélhetést. Mindez jelzi, hogy a két ágazat szorosa kapcsolódott egymáshoz. Egyúttal az ipari termelésnek jelentős *piaca volt a mezőgazdaság*, pl. a vaseszközök térhódítása. A vas iránti kereslet növekedésére utalt a mezőgazdaságban a *vasekék* mind nagyobb számú használata. A *mezőgazdasági gépek* terjedése az ágazat egészét érintette. Ugyanakkor a textilipar számára a *nyersanyagot* a mezőgazdaság állította elő, ami azért is figyelemre méltó, mert pl. Angliában 1840-ben az iparban dolgozók 75 %-át a *textilipar* foglalkoztatta. De kapcsolódási pont volt a két ágazat között a *tőkeallokáció* (pénzügyi eszközök, termelőerők és anyagok szétosztása) terén is, mivel a kezdeti szakaszban a *vállalkozói tőke* elsősorban a *mezőgazdaságból* és csak kisebb részben a *kereskedelmi tőkéből* származott.

Az angol ipari forradalom *műszaki* hátterének átalakulása a textiliparban kezdődött el. A legnagyobb nehézséget a *szövés* munkamenete jelentette. Ennek megkönnyítését szolgálta *Kay, John* által kialakított „repülő vetélő”, amely 1733-ban született meg. Így már lehetőség nyílt szélesebb szövetek készítésére, továbbá kétszeresére nőtt a termelékenység. A kezdeti idegenkedés után – emiatt hagyta el Kay, J. Angliát – az 1760-as évektől általános terjedt. A fonalgyártáshoz az újdonáságot *Hargreaves, James* mechanikus *fonógépe* jelentette, melynek

révén egy munkás több orsót is ki tudott szolgálni. Lehet a sort folytatni *Arkwright*, *Richardnak* egy más típusú fonógépével (1769) vagy *Crompton*, *Samuel* találmányával, amit a köznyelv „*öszvérnek*” nevezett (self-acting mule). 1787-ben jelentkezett *Cartwright*, *Edmund* szövőszékével, amely a 19. század elején végrehajtott tökéletesítéssel általánosan használt gépnek számított. 1829-ben már 29 ezer darab állt munkában. A technikai találmányok sorát lehetne folytatni pl. a színnyomó gépekkel (Bell, Thomas: hengernyomás), gépi fészülővel stb. (5. ábra)

5. ábra Az angol ipar 1800-ban

Az angol textiliparban termékváltás is lejátszott, amelynek során a gyapjútermékek előállításáról a hangsúly a pamut textiliákra tevődött át. A pamutipar új ágazat volt. A gyapot behozatal 1750-ben alig érte el az ezer tonnát, de a 19. század közepén már 435 ezer tonna alapanyag került Angliába. A gyarmatokon termesztett gyapot mennyiségét a vetésterület bővítésével könnyebben el lehetett érni, mint a juhállomány létszámának a növelését. Továbbá a 18-19. században a pamuttermékek használata a társadalom minden rétegében nagy népszerűsége miatt történt.

Az ipari forradalom technikai hátterének kialakulásában alapvető ágazatnak számított a kohászat és a fémipar vagyis a gépgyártás megteremtése. A gépgyártás kezdetben kézműves módszerekkel folyt, az alapvető nyersanyag a fa volt, mivel az olvasztáshoz faszenet használtak. Ez azonban az erdők módszeres kiirtásához vezetett.

A 18. század első felében a kohászat Angliában viszonylag fejletlen volt, de a textilipari gépek előállítása részben nyersanyagforrások felkutatását, részben új technológiai módszerek „felfedezését” igényelte. A kőszén közvetlenül alkalmatlan volt a vaskohászatban való felhasználásra, de a kokszt „kitalálása” megoldotta a problémát, ami Darby, Abraham nevéhez

fűződött 1735-ben. Nehézséget jelentett, hogy a régi kohók távol estek a szénbányáktól és a szállító eszközök hiánya fékezte a találmány térhódítását. Ezen a szemlélet megváltozása segített, ugyanis az addigi gyakorlattól eltérően, ezentúl a *szénben gazdag vidékeken* kezdték üzembe állítani a *nagykohókat*. Egyidejűleg változott az *acélgyártás módja* is, pl. bevezették a gépi hengerlést stb. A *gépgyártás* fokozatosan kiszorult a manufaktúrákból és a gyáripár egyik fontos ágazata lett, ahol egyre inkább a *szerszámgépek* vették át az emberi kéz munkáját: hengereszterga, fémhengerlő, idomeszterga, gyalugép. Ez a technikai forradalom legfontosabb időszaka volt, sok olyan gépet gyártottak, melyeket előzőleg kézi úton állítottak elő.

A *hajtóerő-probléma* megoldása egyre sürgetőbbé vált. A fejlődő szénbányászat *szivattyúkat* igényelt a bányavíz eltávolítására. Korábban ló vontatta eszközök segítségével zajlott a víztelenítés. 1698-ban született meg az első *gőzberendezés* a bányák víztelenítésére. Számos nehézséget kellett legyűrni a feltalálóknak. Előrelépést jelentett *Newcoman, Thomas* által szerkesztett gép, amely már alkalmas volt szivattyúk meghajtására. Óriási lendületet adott a *Watt, James* –féle gőzgép, amelyet 1781-ben forgó mozgást végző gépek meghajtására is tudtak használni. Széles körben terjedt a gőzgép, a kovácműhelyektől a szerszámgépek meghajtásáig. A *gőzgép* lett a *modern gyáripár* megszületésének és fejlődésének az alapja, amely végig kíséri a 19. századot, s nem véletlen kapta ez a korszak a „*gőz százada*” megnevezést a gazdaságtörténetészek részéről.

A modern nagyipár jellemzőivel kapcsolatban elmondható, hogy a *preindusztriális* és az *ipari társadalmak* között a legfontosabb különbség: az utóbbiban csökkent a mezőgazdaság viszonylagos jelentősége, melynek háttérében a modern *agrárium* nagyarányú *termelékenység*e húzódik meg, s ennek következtében nagy létszámú, nem mezőgazdasággal foglalkozó népességet tud tartani.

Az iparosodás során – Nagy – Britanniában a 18. század elejétől a 20. század beköszöntéig tartott – a gazdasági szerkezetváltást a *másodlagos szektor* (bányászat, ipar, építőipar) előretörése jellemezte. Ahogy közeledünk modern korunkhoz, további módosulás érzékelhető, vagyis a *szolgáltató* (tercier ágazat) vált a népesség foglalkoztatásban meghatározóvá.

Mi jellemzi ezt a hosszú fejlődési folyamatot, miben különbözik egymástól a *modern* és a „*premodern*” ipar (az ipari forradalom kora) ? Az előbbi fogalom ismérvei közé tartozik:

- gépi meghajtású berendezések széles körű használata,
- új energia források , főleg fosszilis fűtőanyagok igénybe vétele,
- olyan anyagok használata, amelyek a természetben nem fordulnak elő,
- legtöbb iparágban a nagyvállalatok túlsúlya.

Ezeknek az ismérveknek bizonyos elemei, még ha csírájukban is, de léteztek a 20. századot megelőző időszakban is. Arányukban, elemeik összetételében és változatosságában tértek el egymástól a két jól elkülöníthető ipari korszakban.

Az ipari forradalom Angliájában egy új gondolkodású *vállalkozói réteg* alakult ki. Már a 13. században megjelentek a vállalkozók, akik gyaluexportban voltak érdekelve, de tevékenységük a 16. században lezajló világgazdasági átalakulással kapcsolatosan más léptéket nyert. Megjelent a *városi tőke* a mezőgazdaságban, szorosra fűzte a kapcsolatot a *juhtartás* és az *ipari feldolgozás* között, aminek hatásaként *városiasodás, tőkefelhalmozás, polgári átalakulás* és az *angol birodalom gazdasági alapjainak* lerakása következett be. Ez az átalakulás az államhatalom támogatásával, a társadalmi közgondolkodás változásával és a

társadalom szerkezetének átrendeződésével karöltve következett be. Az állam sokoldalúan *segítette a vállalkozásokat*, különösen a parlamentáris monarchia időszakától. Aminek egyik megjelenési formája volt a *monopólium-osztogatás*, főleg a kereskedelemben.

De bővíthető a kör az angol kereskedelem katonai védelmével, a vámpolitikával, a hajózási törvénnyel stb. Nem beszélve a jog modernizálásáról. Ahogyan érvényesült az egyénnek megadott szabadság, úgy vonult ki az *államhatalom* a gazdasági életből, s a 19. században már csak az *alapfeltételek* biztosításában jeleskedett. A *gyárosok* java része ún. self-made man volt, noha ezt a vélekedést a szakirodalom nem teljesen fogadja el. Az iparosítás elindítóit jelentős részben a *középosztályból* verbuválódtak. Szép számmal fordulta elő *nagybirtokosok*, *gentryk*, *kereskedők*, *szabadfoglalkozásúak*, de nem ment ritkaság számba az *alsóbb rétegekből* származó vállalkozó sem.

Az ipari munkaerő *reálbére* a 18. század második felében emelkedett. A gyárak megszületésével – először a textiliparban – javult az *általános szakképzettség*. A városba került ipari *munkás életszínvonala* felülmúlta a korábbi állapotot. Az iparosok száma a 19. század elejére a foglalkoztatottak 25 %-ra emelkedett. Különösen gyorsan nőtt a *népesség* az ipari területek városaiban, elképesztő *közegészségügyi állapotokat* teremtve, ami megváltoztatta a település szerkezetét. A hagyományos gazdasági súlypontok eltolódtak, az *ipari termelés aránya* növekedett a nemzetgazdaságon belül. Az *új mezőgazdaság* kialakulása volt azon ösztönző erő, ami felgyorsította az *ipari fejlődést*. Mindez azonban nem járt együtt a *közlekedés* javulásával és az *infrastruktúra* kiépülésével.

Az ipari forradalom azonban nem rekedt meg a Csatornánál. A 19. század elejére Nagy-Britannia időbeli előnyt élvezett. A kontinens országai az átalakulás más feltételek között ment végbe. Az ipari fejlődést elsősorban a *feudális viszonyok* fennmaradása vagy részleges továbbélése késleltette. A kontinens öt-hat évtized hátránnyal indult. A *franciáknál* a polgári forradalom és a napóleoni reformok egyengették útját. *Poroszországban* 1807-ben törölték el a jobbágyságot. Az egységes német piac a *Német Vámunióval* vette kezdetét. *Észak-Amerikában* az iparosodást nagyban segítette, hogy feudális rendszer sohasem létezett. Nehezítette viszont az *angol érdekeknek* való alárendeltség, ami azonban a *függetlenség* kivívásával, 1783-ban megszűnt. A *déli államok* rabszolgatartó rendszere viszont fékezte az iparosodás ütemét.

Az ipari forradalom a tőkés gazdálkodás fejlődési ütemét gyorsította. *Franciaországban* a 19. század huszas-harmincas éveiben történtek lépések a *pamutipar* gépesítésére. A folyamatos fejlődést más iparágakban a napóleoni háborúk késleltették. Harmadikként a *Német Vámunió* lépett be a fejlődő országok táborába. A nyugat-európai országokban a *kohászat* műszaki haladása később indult meg, mint a textiliparban. A franciáknál az 1840-1850-es években szorította ki a faszenet a *koksz*. Nyugat-Európában – a kontinensen – az ipari forradalom ütemét a *vasútvonalak* építése szabta meg, ami az *Egyesült Államokat* szintén jellemezte. Mint tudjuk, Angliában a textilipar volt a „húzó ágazat”. Noha az első gőzmozdony-vontatású, bányászati célú vasútvonalat Angliában már 1812-ben megépítették, az *első vasútvonal* Liverpool és Manchester között csak 1830-ban kezdte meg működését. A nagy vasútépítési korszak az 1840-es években indult útjára a szigetországban. 1840-ben a világ vasútvonalainak hossza 7.500 km volt, 1850-ben már 38.000 km és 1870-ben pedig 200 ezer km-t ért el. A *korszerű szállítás* óriási mértékben élénkítette a kereskedelmi forgalmat. 1852-1857 között Franciaországban szinte az egész országot behálózta. A németeknél 1835-1855 között évente közel 400 km hosszú vasúti pályát fektettek le. Természetesen 1830-1850 között az ipari forradalom – az említett országokon kívül – más nyugat-európai országokra is kiterjedt. Az

Egyesült Államokban 1800-1840 között az iparban foglalkoztatottak száma a háromszorosára, a bányászatban viszont a hétszeresére növekedett. Angliához viszonyítva még lassúbb ütemű volt a fejlődés *Kelet-Európában*, így „Németország” keleti tartományaiban, az Orosz Birodalomban, Ausztriában és örökös tartományaiban, valamint Délkelet-Európában, amely török érdekeltség volt.

Az Elbától keletre a *mezőgazdaság feudális rendszere* élt. Az iparban túlsúlyban volt a *kézműves* termelés, noha már manufaktúrák is működtek. *Oroszországban* a *jobbágyfelszabadítás* 1861-ben következett be, ami jelentős munkaerőt szabadított föl. Az iparosítás ütemére mi sem jellemzőbb, mint az, hogy 1.000 lakosra jutó *gőzgépek* száma csak 1916-ban érte el azt a színvonalat, amelyet Anglia már 1840-ben. A birodalomban a *modern ipar* csak 1865-1890 között alakult ki. A fejlődés kiváltképpen az 1890-es években volt szembetűnő. A *vasút* és a *kohászat* az egész vastermelésnek közel 70-75 %-át vette igénybe. De a lemaradás Angliához képest *közel egy évszázad* volt. Vegyes képet mutatott *Poroszország keleti része*, ahol a feudális hagyományokat átszötte az ipari termelésbe történő tőkés befektetés, a szén-és ércbányászatban a bér munka túlsúlya. A 19. század elején a *Habsburg – Monarchiában* főleg a cseh részeken fejlődött a textilmanufaktúra, sőt már üveget és vasat is gyártottak. A gőzgép alkalmazása terén a cseheknél 1883-ban érték el az 1840.évi angol szintet.

Kelet-Európában az ipari központok a *gépipar* megjelenése után is hosszú ideig „*szigetek*” maradtak a mezőgazdasági háttérben, ami szinte mindegyik országra jellemző volt. Kelet-Közép-Európában – Ausztriát és Csehországot kivéve - megkésett az *ipari átalakulás*. Nehéz volt behozni a gazdasági potenciálban mutatkozó különbségeket, hiszen *Nyugat-Európa* 50-100 évvel előzte meg a kontinens keleti, délkeleti részén lévő országokat.

Az Európán kívüli területeken, így a brit koronagyarmaton, *Indiában* a 19. első harmadában a *pamut áruk* kereskedelmének iránya megfordult – angol nyomásra –gyári portékák árasztották el Indiát és a kontinensnyi ország Nagy-Britannia iparának *piaca* és *nyersanyagforrása* lett. *Indonéziában* az 1860-as évekig fennmaradt a *holland kereskedelmi kapitalizmus* monopóliuma, de ettől kezdve a hollandok szabaddá tették a kereskedelmet, néhány agrártermékből exportált, ugyanakkor iparcikkekből felvevő piac lett.

Konfliktusokkal terhes volt *Kína és Nagy-Britannia* gazdasági kapcsolata. Mint óriási piacon, az angolok által szállított ópiumon kívül, más európai termék nem talált gazdára. Anglia az *ópiumháború* győzteseként *kereskedelmi kiváltságot* szerzett, megkapta Hong-Kongot. Az *angolokon, franciákon* kívül *Oroszország és az Egyesült Államok* is beszállt ebbe a politikai, de főleg gazdasági háborúba. Jogaikat *szerződésben* rögzítették (1858. és 1860. évi megállapodás). Az ország megőrizte ugyan függetlenségét, de *gazdaságilag függő* helyzetbe került. A remélt nagy piac nem váltotta be – az ópiumon kívül – az európaiak reményeit. Csak egy *szűk kínai kereskedőréteg* gazdagodott meg, mint közvetítő. *Japánt* is csak a 19. század közepére kényszerítették rá, hogy nyissa kikötőit az *európai, amerikai termékek* előtt. Az *Egyesült Államok* ipari fejlődése gyors ütemben haladt, ami megnövelte a munkaerő igényt, így az *élészínvonal* sokkal kedvezőbb volt, mint Európában, ami ösztönözte a *bevándorlást*. 1820-1860 között a mezőgazdaságon kívül foglalkoztatott népesség száma 800 ezerről 4,3 millióra emelkedett, amelynek közel fele *ipari munkás* volt. A bevándorlók többsége *gazdálkodóként* dolgozott, mivel óriási kiterjedésű volt a művelésbe vonható földterület nagysága. Az Egyesült Államok *északkeleti része* adott otthont a tőkés társadalom gazdaság kialakulásának, jóval megelőzve a feudális kötöttséggel terhelt európai országok java részét.

9. A közgazdasági gondolkodás megszületése

Az emberi világ a *gazdasági kérdések* körül forog. Életünk javarészét az a törekvés vezérli, hogy az élet fenntartásához szükséges *javakat* megszerezzük. A gazdasági tevékenység szervesen összeforrt az emberi léttel. Azonban hosszú idő telt el addig, amíg az ember már *tudatosan* fordult e fontos tevékenység felé, azért hogy megismerje *alapelveit*, kikutassa *törvényeit*, vizsgálódásának eredményeit pedig egységbe foglalja és létrehozson egy új tudományterületet, a *közgazdaságtant*. A *filozófia* csírájában ugyan hordozza a később önállóvá váló tudományterület gyökereit, de ez kizárólag az önálló tudománynak, a közgazdaságnak csak egy szűk területét érinti, kevés gyakorlati tapasztalat szűrhető le belőle. Az anyagi javak bőséges előállítására szolgáló társadalmi rendszer adott lendületet a közgazdaságtan megszületésének, így mint tudomány a *legfiatalabbak* közé tartozik, hiszen számba vehető *szakirodalma* rá a példa, hogy legjobb esetben is csak *két évszázadra* tekint vissza.

A közgazdaságtan két gyökérből táplálkozik. Az *egyik* a már megtörtént múlt, illetve az alakuló jelen, a *másik* az ember azon törekvése, amely elméleteket állít fel, megoldásokat keres a jelenlegi, továbbá az előtte álló problémák megoldására. A közgazdaságtanhoz legközelebb álló tudományterületek a *gazdaságtörténet* és a *bölcselet*. Jóllehet még számos tudományterülettel érintkezik: *jog, földrajz, társadalomtudomány, műszaki tudományok*. A közgazdaságtan tanulmányozza, tudatosítja, bírálja, rendszerezi mindazt, ami a történelem során megvalósult. A gazdasági élet történéseinek magyarázatára elméletek születtek, vezető gondolatok formálódtak, amelyek különböző irányzatok(iskolák) „szülöttai”. Ez napjainkban sem zárult le, manapság is időszerű. A különböző megszületett vagy születendő elméletek átfogják a közgazdaságtan alapelveinek történetét, az ember gazdálkodási tevékenységének magyarázatát, de a jövőre nézve is megoldásokat kínálnak.

A közgazdaságtan történetében a következő szakaszokat lehet elkülöníteni:

Klasszikus görög kor: a korszak gazdasági eszméi a politikai filozófia keretében a rabszolgatartó városállam etikai problémájaként kereste a választ. Xenophon (434-355) *Kyropaideia* c. munkájában említést tesz a munkamegosztásról. Platon (427-347) a *Politeiában* és a *Nomoiiban* érint gazdasági kérdéseket. Aristoteles (384-322) gondolatai évszázadokon át éreztették hatásukat. Megkülönbözteti a javak használati és csereértékét. A gazdasági tevékenységet két részre különíti el: ökonómia(oikos= ház, nomos= törvény) a szükségleteke kielégítésére szolgáló javak előteremtése. A krematisztika a gazdagodás művelete, amelynek szerinte kizárólagos célja a pénzszerzés. A rómaiak kevésbé érdeklődtek a közgazdasági kérdések iránt. A kereskedelmet és az ipart kezdetben olyan ellenszenves tevékenységnek tekintik, mint a görögök. Columella –mezőgazdasági szakíró révén természetes – hangoztatja ,hogy egyedül a földművelés adhat tisztességes módot a meggazdagodásra, amit mindenké elhelyez.

Középkori skolasztika: a tudomány egyházi monopólium volt. A középkori közgazdasági gondolatok teológia felvetésként fogalmazódtak meg. Az általános szemlélet inkább etikai, mint politikai volt. Az uzsorakamat pl. erkölcsi kérdésként vetődött fel és nem tért ki a cserearány működésére. Míg az ókorban a hedonikus (= testi szükséglet kielégítése) életelv érvényesült, addig a középkorban az askézizmus , beleértve a munka megbecsülését. Hosszú időn keresztül azonban csak az egyházatyák tanításaiban élnek a kereszténység nemes eszméi. Csak az alsóbb néposztály dolgozott rendszeresen. A városiasodás, a vele együtt járó ipar és kereskedelem, így a pénzgazdaság kialakulása az eszményinek tekintett alapelveket a

közgondolkodásban módosítja. Az itáliai városok már a 12. században a bankvilág megszületésének színhelyei. Elméleti síkon a filozófia, illetve a „vezértudomány” a teológia területén, nyoma sincs a közgazdasági élet elméleti kérdéseinek. Csak az egyházatyák és a skolasztikus (a keresztény tanítás magyarázata, a klasszikus logika segítségével) filozófusok munkáiban bukkan fel elvétve. Köztük is említendő Aquinói Szent Tamás (1225-1274), akit az igazságos ár kérdése foglalkoztatta. A magántulajdont alapvetőnek tekinti. Azt a kereskedelmet tekinti becsületesnek, amikor az előállító saját termékeit árusítja. Egyedül a termelő célokra felvett kölcsön kamatát tartja megengedhetőnek. A pénzt csak közvetítőként fogadja el, nem „önálló jószágnak”.

A középkori pénzelmélet fejlesztői közé tartozott Buridan (1300-1358) és Oresmius (1323-1382). A pénznek is egyszerű áruértéket tulajdonítottak, csak a nemesfémből vert pénzt ismerték el.

A merkantilista korszak: a gazdasági etatizmusra (központosítás) törekvő, egymással háborúzó monarchiák és a bővülő tőkés kereskedelem gazdasági problémáinak megoldására a nemzeti gazdaságnak és hatalomnak a kereskedelem szabályozásán keresztül történő növelésének kérdéskörével és megoldásával foglalkozott.

A modern korszak: a 18. században a francia fiziokratákkal – magukat közgazdászoknak nevezték – és *Smith, Adam-* szel vette kezdetét. Valójában ekkor vált önálló tudománnyá, kialakítva elemzési technikáját, behatárolva vizsgálódási körét.

A görög filozófusok és a középkor gondolkodói körében a gazdasági kérdések csak periférikus érdeklődésre tartottak számot. Gyökeresen megváltozott a helyzet a gazdasági kérdésekkel kapcsolatban a 16. század végétől, főleg azonban a 17. században, amiben két tényező játszott közre. Egyrészt a nemzeti monarchiáknak a háborúk miatt szükség volt bevételeik növelésére. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy ez az időszak a vallásháborúk kora volt. Másrészt a bankárok, kereskedők ráébredtek arra, hogy a bizonytalan hazai és nemzetközi piacokon tevékenységüket mennyire befolyásolja a kormányok gazdaságpolitikája. A kormányok, a termelők és a fogyasztók egy összefüggő rendszerben működnek és szükség van ennek törvényszerűségeit feltárni.

Az újkori individualizmus megteremtette a nemzeti elkülönülést és a hazafias világszemléletet. Az állam, mint szuverén szervezet feladatának tekintette politikai, kulturális és anyagi erejének növelését. A nemzet erőforrásait annyira kell fejleszteni, hogy önellátóvá váljon. Az újkorban erősen érvényesült az utilitarizmus (használhatóság) eszméje, mint vezérelv a gazdálkodásban, vagyis minél kisebb befektetéssel, minél nagyobb eredmény elérése. A munkáról alkotott felfogás is változott, hiszen az ember első kötelességének tekintették. Nem öncél, hanem a megélhetés eszköze. A hatalmi terjeszkedés, piacok, erőforrások megszerzése a földrajzi felfedezések mozgó rugója. Eljut az európai ember Amerikába, Indiába. A beáramló nemesfém egyes országokat gazdaggá tesz, ami fellendülést teremt és vele együtt azt a hitet ébreszti föl, hogy a rendelkezésre álló arany-ezüstkészlet nagyságától függ egy ország anyagi jóléte. Feledtetve azt a korábbi felfogást, miszerint a jólétet háborúval lehet megszerezni és megőrizni. Az államok ezen túl gazdasági úton akarnak gazdagsághoz jutni. A terjedő reformáció hasznosnak bizonyult, hiszen az ipart és kereskedelmet éppolyan termelő foglalkozásnak tekintette, mint a földművelést. Különösen értődik ez Franciaországban és Angliában. Calvin, Jean (1509-1564) a kamatszedést igazságosnak tartotta azon az alapon, hogy jogos a földhozadék (földjáradék) és a házbér is. E szemléletet erősítette a pénzvilág elfogadottságát. A bankár családok óriási befolyásra tettek

szert, így a Bardi, Peruzzi, Medici, Fugger, Rotschild családok. A fentieknek köszönhető, hogy az újkor elején Európában uralkodó elvként ivódott be a köztudatba a *merkantilizmus*, melynek korszaka a 18. század közepéig tartott.

A merkantilizmus nem volt egységes arculatú, csak *célja* volt azonos: az állam hatalma és gazdasága erősödjék. Ennek elérési módja országonként eltért egymástól, noha mindenütt a kereskedelem fejlesztése állt a törekvések homlokterében. Ez a merkantilizmus elnevezésben is kifejeződik (mercator= kereskedő). A merkantilisták szemében a *pénzhalmozás* jelenti a gazdagságot. A pénz megszerzésének módja az ipar és a kereskedelem révén, különösen a külkereskedelem jóvoltából és a gyarmatosítással. Az elmélet középpontjában a kereskedelmi mérleg tana, a nemzeti gazdaság, de elsősorban a pénz jelentősége állt.

A *merkantilizmus bölcsője* Spanyolország és Portugália volt, de a merkantilista irodalom szülőhazája *Itália* volt. Bár a leggazdagabb és legértékesebb korszakát Angliában érte el. Érvényesülésének döntő lökést adott *Cromwell* hajózási törvénye (1651). Noha szakirodalomban Franciaország nem bővelkedett, itt valósultak meg legerőteljesebben gyakorlati elvei. (Lásd: Colbert, Jean Baptiste (1619-1683). Német földön és Ausztriában a merkantilizmus alfajaként született meg a *kameralizmus*, amely a pénzügytant és a közigazgatási jogot foglalta magába, de gyakorlati jellege miatt bővült hatásköre.

Összefoglalóan elmondható, hogy a merkantilizmus eredetileg *gyakorlati közgazdasági irányzat* volt. Inkább politikai, mint közgazdasági szempontok uralták.

A merkantilizmus a *fiziokratizmus bölcsője*, hiszen egyoldalún támogatta az ipart és a kereskedelmet. De nem azt kereste, hogy miként lesz a mérleg kedvező vagy gazdag az ország, hanem a gazdasági életet vizsgálta, *összefüggéseit* igyekezett megvilágítani, új irányelveket állított föl a gazdasági kutatásban. A merkantilizmus túlbecsülte a kereskedelmet és a pénzt. Korlátozásokat, monopóliumot léptetett életbe, ugyanakkor a mezőgazdaságtól megvont minden támogatást. A fiziokratizmus arra törekedett, hogy a *hűbéri korlátozásokat* eltörölje, a *földműves osztályt* felszabadítsa. Szakírói a jobbágyfelszabadítás szószólói. Jelszava volt: *szegény paraszt, szegény ország, szegény király*. A 18. század szellemei gondolkodói, akik a természettudományok művelői voltak, kutatási módszereik megjelentek a közgazdaságtanban is. A *gazdasági élet alapelvei*: a legkisebb áldozattal a legnagyobb eredményt elérni. A *szabad verseny* elvét is ők fogalmazták meg, ami az állami beavatkozástól mentes gazdasági egyensúly megteremtésére irányult. A *munkaszabadság* eszményét is a fiziokraták fogalmazták meg.

A klasszikus közgazdaságtan, a tudományos közgazdaságtan, mint önálló tudományterület megalapozója *Smith, Adam* (1723-1790) volt, anélkül hogy figyelmen kívül hagynánk *Quesnay, Francois* (1696-1774)-t, a francia közgazdát, a fiziokratizmus igazi megalapítóját, egyúttal a tudományos értelemben vett *közgazdaságtan megteremtőjét*. Fő munkájának 1758-ban Párizsban történt megjelenésétől számítjuk a közgazdaságtan tudományos művelésének a kezdetét. (Tableau economique) 1776-ban jelent meg *Smith, Adam* munkája, amely a *Nemzetek gazdasága* címen vált ismertté és a szerzőnek megadta a „*közgazdaságtan atyja*” nevet. Munkáját hosszú időre a közgazdasági kutatások fejlődési irányának útjelzőjeként vették számításba. Mondanivalójának témakörei a következők:

Munka és munkamegosztás:

munkabér, tőke kamat, földjáradék, pénz, kereslet-kínálat, érték-és ártan,
Tőke (álló és forgó), termelékenység elméleti kérdései,
Gazdaság elméleti és gyakorlati oldalának összehasonlítása,
Gazdasági rendszerek ismertetése, bírálata
Az állam jövedelmei.

Összehasonlítva a merkantilistákkal és a fiziokratákkal észrevehető, hogy miként a merkantilizmusnak a fő kérdése: hogyan legyünk gazdagok?, a fiziokratáké: hogyan ismerjük meg a gazdasági élet törvényszerűségei?, Smith azt kérdezi: melyek gazdagodásunk törvényszerűségei? Smith munkája nagy többletet tartalmaz: 1. a termelékenység fogalmát jelentősen kiszélesíti, 2. a fiziokraták elvont vizsgálódásait történelmi és erkölcsi szempontokkal bővíti, a valódi élethez közelíti, 3. bőven merít a természetjogból.

Ricardo, David (1772-1823) a 19. század legnagyobb hatású közgazdásza. Legfontosabb munkája: *Principles of political economy and taxation*. London, 1817. (*A közgazdaság és adózás alaptörvényei*. Ford. Láng Lajos.1891) Ricardo gyakorlati pénzemberként a *jövedelem –elosztási* kérdések foglalkoztatták. Az említett munkája azonban elméleti mű. Szerinte a javak értéke a rájuk fordított *munkától* függ. A munka az egyetlen termelési költség. Ricardo az első közgazdász specialistának tekinthető. *Malthus, Thomas Robert* (1766-1834) megosztotta, sőt megosztja a társadalmat. Ettől függetlenül iskolateremtő, hiszen a *demográfiát*(népesedést) hagyta az utókorra. Nagy vitát kiváltó munkája: *An essay on the principle of population*. London, 1798. (Tanulmány a népesedés törvényéről. Ford. György Endre, 1902.)

A 20. század iskolateremtő közgazdászának – *Keynes, Maynard* – véleménye szerint: „Ha Ricardo helyett Malthus lett volna az a szülő, akitől a 19. századi közgazdaságtan származik, mennyivel bölcsebb és gazdagabb lenne a mai világ.”

A 19. század szülötte volt *Marx, Karl* (1818-1883), akinek elméleti gyökerei a filozófiába és a klasszikus közgazdaságtanba nyúlnak vissza. Gondolkodásának legjellegzetesebb megnyilvánulása a *történelmi materializmus*. Úgy állítja be a történelmet, mintha annak egyetlen ösztönzője, mozgatója az *anyagi jólétre* való törekvés lenne. Marx szerint a *kizsákmányolásnak* nem közgazdasági, hanem társadalmi okai vannak, mert nem a munkabér és a *hozadék* (profit) piaci eltolódásából, hanem az *alárendeltségi viszonyból* származik. A *testi munka* jelentőségét a szellemi fölé emeli, ezzel figyelmen kívül hagyja a teremtető *szellemi munka* társadalom átalakító erejét.

Noha Marx *munkaérték-elmélete* mégsem nélkülözi teljesen az értékképzés társadalmi elemeit sem. Annyi azonban bizonyos, hogy Marx tárta föl legjobban a *tőke szerves összetételét* a közgazdaságtudomány számára. Az *állandó és változó tőke* viszonyának a termelésben játszott szerepének a tisztázása *legértékesebb* része közgazdasági tanainak. Nagy tévedése, hogy a *munkát* tekinti az *egyetlen értékképző erőnek*. Bár a tőke nem csupán kizsákmányolásból keletkezhet, hanem takarékoság, a józan felhasználás révén is. *Nyereségelmélete* sem mérvadó, mert az állandó tőke éppen úgy forrása a profitnak, mint a változó tőke. A *tőkekoncentráció* – javára legyen írva – bekövetkezett. A *kis-és középvállalatok* versenyképesek maradtak, nem semmisültek meg véglegesen. A *mezőgazdaságban* sem következtek be, legalább is nem úgy, jóslatai. Az *állandó osztályharc* nem reális valóság és mai- különösen a benne élő – nemzedékek tudják, hova vezetett. Marx csak a társadalmi osztályharcra foglalkozik, az államot , a nemzet életét befolyásoló

tényezőket figyelmen kívül hagyja, *sematikusán szemlélte a társadalom történetét*. A *Tőke* című művének csak az *első kötete* jelent meg életében, 1867-ben. A második 1885-nem, a harmadik kötet 1894-ben *Engels, Friedrich* (1820-1895) kiadásában. Műveit életében alig olvasták, s csak a 19. század utolsó évtizedeiben fordult felé az érdeklődés. *Közgazdasági kutatásait politikai célkora használta*. Marx elmélete ma már csak történelmi jelentőségű, elméletileg és gyakorlatilag *túllépett rajta az idő*, hiszen a 20. századból hét évtized gyakorlati megvalósításában telt el *Kelet-Közép-Európában*, miközben két táborra osztotta a világot. Módosult formában – mint gazdasági rendszer – a világ számos országában napjainkban is jelen van.

A 20. század első felének –de napjaink közgazdasága sem nélküli – egyik legmarkánsabb, meghatározó közgazdász egyénisége volt az angol *Keynes, John Maynard* (1883-1946), aki az állam keresletösztönző makrogazdasági politikájának elméletét alapozta meg. Az első világháborút lezáró békerendszer következményeit elemezte: *A béke gazdasági következményei* (1919) című munkájában. Véleménye szerint ezek a megállapodások „kathagói típusú” békét jelentettek, nem csupán *büntettek*, hanem *nyomorítottak* is. Szétzilálták a háború előtti *kapcsolatokat*, tönkre tették Európa *fejlődési alapjait*. 1945 után részt vett a *Nemzetközi Valutaalap* és a *Világbank* létrehozásában. De 1944-ben ott volt a *Bretton Woods-i* konferencián is.

Lényegében Keynes óta beszélhetünk *makroökonómiáról* mint a közgazdaságtan *önálló ágáról*. A általa kidolgozott elmélet – keynesizmus – gyökeres szemléletváltozást hozott a közgazdasági gondolkodásban, emiatt szokás „*keynesi forradalomról*” beszélni. Keynes gazdaságpolitikája arra irányult, hogy az állam a *fogyasztást* minden eszközzel *növelje*. Az *adópolitikának* pedig a feladata az aránytalan jövedelemelosztás kiegyenlítése, meggátolja a túlzott takarékoságot, továbbá a magas örökösödési illetékekkel csökkentse a *nagy vagyoni különbségeket*. Az *állami beruházásoknak* is a gazdasági élet hézagtalanságát és teljességét kell szolgálni, ezért ahol a magángazdasági vállalkozásban zavar mutatkozik, az államnak kell helyt állni. A pénzpolitikában az *irányított valuta* szószólója volt, ugyanakkor széleskörű beavatkozást sürgetett a gazdasági élet minden területén. A *fogyasztóképesség* és a *beruházási hajlandóság* összhangjának a megteremtése biztosíthatja a gazdasági rend fennmaradását. A „cambridge-i iskola” világhírű képviselőjeként *nem tartotta elegendőnek a kereslet-kínálat szabályozó szerepét*.

10. Magyarország gazdasági élete a honfoglalástól a 16. századig

A magyarság az *uráli népek* közé tartozik, amelyek őshazája az Ural-hegység keleti és nyugati oldalán feküdt. A Kr.e. 4. évezredben külön váltak az uráli népek, a *finnugorok* helyükön maradtak, noha a *nyelvi közösség* a Kr.e. 3.évezred végére felbomlott. Az Uraltól keletre letelepedő ugor népekhez tartoztak a *magyarok elődei* is. A másik rész nyugatra vándorolt. Kr.e. 2. évezredben az *ugorok* áttértek a *termelő gazdálkodásra*. Az ugor együttélés felbomlásához az *éghajlat változása* járult hozzá, szárazabbá vált. A *délebbre* élő ugorok között éltek a *magyarok ősei*. A Kr.e. első évezredben hidegebb és nedvesebb időszak köszöntött be. A magyarság dél felé vándorolt és az *ugorok szétválása* Kr.e. 1000-500 között következett be. Ez az időszakra esik a *magyarság kialakulása*. Áttértek a *nomád-legeltető állattartásra*, de a földművelést nem adták föl. A magyarok a Kr.u. évszázadokban még az Ural keleti előterében éltek. Újabb vándorlásukat az *éghajlat változása* ösztönözte, ugyanis szárazabbá vált. Kr.u. 700 körül a magyarok nagyobbik része dél felé indult, a *Volga-Don* vidékén telepedett le, a bolgár-törökökkel együtt, a *kazár birodalom* fennhatósága alatt éltek (*Levédia*) Bizonyítékul szolgálnak a *jövevényszavak* nagy száma. Kr.u. 800-as évek közepén jutottak el őseink az *Etelközbe*. A nomádok a telet a folyók melletti *téli szállásokon* töltötték. A tavasz időszak kezdetével a *fűtermő területek* felé vándoroltak, természetesen ahol víz is rendelkezésre állt. Az állatállomány takarmányigényének biztosítása miatt sokszor csatározásokra is sor került. A *háziállatok* között a ló, a szarvasmarha és a juh játszott szerepet. A 8-9. században *Levédiában* egyre többen letelepedtek és *földet műveltek*. A *szántók* a téli szállások mellett voltak, ahol kezdetben a rövid tenyészidejű *kölest* termesztették. A Don-vidéken- Levédiában öltött nagyobb arányokat a *földművelés*, sőt a *gyümölcstermesztés* nyomai is föllelhetők, noha ez inkább *haszonvételt* jelentett. (1. táblázat)

1. táblázat Az egyes szálláshelyek csontleleteinek megoszlása

Állatféléesség %	Etelköz (füves sztyeppe régió)	Etelköz (ligetes sztyeppe régió)	Kárpát-medence (öt kora- árpádkori alföldi település)
Szarvasmarha	38,5	30,9	34,5
Juh és kecske	23,6	23,6	15,7
Sertés	14,9	25,8	17,9
Ló	18,8	15,4	22,2
Baromfi	-	-	4,0
Kutya	3,4	2,2	5,2

Őseink a korabeli agrárkultúrában otthonosan mozogtak, vagyis nem kizárólag nomád állattartásra voltak berendezkedve. A *Kárpát-medence* kedvező terepet nyújtott számukra, amely azonban nem volt egészen ismeretlen nekik, hiszen az Etelközben is hasonló természeti körülmények uralkodtak. Az agrártermelésben való jártasságuk tovább bővült a *szláv* népesség földművelő kultúrájával. Ezért nem meglepő, hogy ez a *hozott örökség*, kiegészülve az itt élő *népek gazdálkodásával*, elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy a *magyarok* egy évszázad elteltével a mezőgazdasági kultúrájukkal a korabeli *Európa színvonalán* mozogtak.

A honfoglaló magyarok számára a korábbiaknál jóval *kisebb terület* állt rendelkezésükre a Kárpát-medencében. A félnomád gazdálkodásra alkalmas táj alig haladta meg a 100 ezer nkm-t. Kérdésként merülhet föl, hogy e szűkebb területen át tudják-e helyezni a

tevékenység súlyát a földművelésre. Nem beszélve arról, hogy lezárultak a zsákmányoló hadjáratok kora is a 10. század derekára.

A Kárpát-medence-i *szlávok égetései földművelését* kevésbé tudták azonban hasznosítani a magyarok, mivel ők már ismerték és használták Levédiában a kazárok nehéz, ún. *ágyeke* típusát(szimmetrikus ekevas és csoroszlya) a sztyepei talajon. A földművelésre való áttérés együtt járt a *faluszerű településhálózat* kialakulásával (előzménye a vándorlások korában a téli szállások körüli földek művelése).

Szent István által kialakított *államrenddel* és a *kereszténység felvételével* a magyar királyság betagozódott Európába. Ebben az óriási feladatban oroszánrészt vállalt *Géza fejedelem*, akinek érdemei vitathatatlanok.

Első királyunk ideje alatt új tulajdonforma jelent meg, a *föld magántulajdona*. Az alattvalói szolgálatot földbirtokkal jutalmazták, de nem kötötték- mint Nyugton – feltételhez. Az új birtokos vagy maga *gazdálkodott*(*praedium*) vagy másoknak *átadta* használatra, akik ezért *járadékot* fizettek. Ugyanakkor a használat révén nem szereztek tulajdonjogot. A *tulajdonjog* és a *birtokjog* kettőssége érvényesült.

A földtulajdonosok között a király után az *egyház* rendelkezett a legnagyobb birtokkal. A társadalom *közszabadokra* és *szolgákra* tagozódott. Az előbbieik között *vagyoni különbségek* alakultak ki. Legtöbbször a *szabadok szegényei* földesúri alattvalók lettek. A szabadok csoportjában a másik oldalon a *gazdagok* álltak, akik birtokkal rendelkeztek. Ezek irányították az országot a királlyal együtt. A két szélső csoport között foglaltak helyet a *tehetős közszabadok*, akiknek többsége gazdálkodott. A közszabadokat hívta a király hadba, sokan amúgy is királyi szolgálatban voltak, amiért sok esetben földbirtokot kaptak. A másik nagy csoportba a *szolgák* tartoztak.

A *mezőgazdaság* terén a 11-13. században az *állattartáson* volt a hangsúly. A *baromfi* és a *sértés* megjelenése a letelepedésre utalt. Az egykor fontos *juh* aránya csökkent. A sztyepei vándorló állattartás megszűnt, de az állatokat továbbra is *szabadban* tartották. A *halászat*, *vadászat* fontos élelemszerzésnek számított. A 11-12. század fő vonásai közé tartozott, hogy fokozatos tért hódított a *földművelés*, de csak a 12-13. század fordulóján vált meghatározóvá. *Ekés* művelést folytattak. A leginkább *termesztett növényfélék* közé tartozott: búza, köles, rozs, árpa. Elsősorban *sarlóval* vágták le a gabonát, a magas tarlót legeltették. Az Árpád-korban a *rövid kasza* a szénabetakarításra szolgált, amit a 14. században kiszorított a *hosszú kasza*.

A *kézi malmok* mellett a 11. században megjelentek a *vízi malmok*. Jelentős volt a *szőlőművelés* a Dunántúlon, a Mátráján és a Szerémségben.

Mivel a 11-13. században az *áru-és pénzgazdálkodás* fejletlen volt, a gazdaságok főleg önellátásra szorítkoztak. Jellegzetes üzemforma volt a *praedium*(egyházi, királyi is) a *földesúr házi gazdasága*, saját kezelésben. *Szolgák* végezték a teendőket, a gazda élelmezte, ruházta őket. Lényegében *rabszolgák* voltak. A birtokon *szabadok* is dolgoztak. A későbbiekben a szolgák használatra földet kaptak, amelyet maguk műveltek meg. A termés egy részét átadták a földesúrnak, továbbá robotot végeztek. A „földre ültetett szolgákat” *szabadosoknak* nevezték. Terheiket megszabták, de önállóan gazdálkodtak. A praediális gazdálkodás a leghamarabb a királyi és az egyházi birtokokon szűnt meg. A praedium nagy területet foglalt el, szétszórtan feküdtek az egyes birtoktestek, igazgatásuk nehéz volt.

Másrészt ez a gazdálkodási forma Nyugaton már elavulttá vált. Már kezdetben is olyan emberek dolgoztak itt, akik a föld után *járadékot, robotot* adtak és falvakban éltek. A várbirtokokon élő népesség katonáskodott, szolgálatot végzett és járadékot adott.

A királyi birtokokon a várnép vezetőit a 12. századtól *várjobbágyoknak* nevezték, akik katonáskodtak, tisztségeket töltöttek be. A *várföldeken* élő népesség önállóan gazdálkodott. A királyi birtokokon többséget alkotott az *önállóan gazdálkodók* tömege, akik saját háztartásukról gondoskodtak. Az egyházi és *királyi birtok* önellátásra termelt. Ez utóbbi az *udvar ellátására*.

Kézművesek éltek már a honfoglalók között is. Fontos szakma volt a fazekasság, de az üvegművesség sem volt ritka. A 11. században megjelent a vízi malom, majd a 12. században – bencések, ciszterek révén – eljutott hozzánk a kallómalom is. Bár okleveles adatok jelzik a mesteremberek szakmáit, de ezeknek az embereknek alapvetően a *földművelés* jelentette a megélhetés forrását. A 13. század első felében egyre inkább csökken a háziipari tevékenység, mivel az innen kikerülő termékek helyett a *földesurak a piacról* szerezték be a jobb minőségű portékákat.

A természeti gazdálkodásban a *kereskedelemnek*, a *pénzgazdálkodásnak* alárendelt szerep jutott, de amint tért hódított a *munkamegosztás*, az *árukapcsolat* is fejlődött. A Kárpát-medencében számos *kereskedelmi útvonal* haladt keresztül. A 13. századra a *Nyugattal* való csere lett a legfontosabb. A *belkereskedelem* mozgatója a *nagytajak* eltérő adottságaiból adódott. A termékek a *hely piacokon* cseréltek gazdát, főleg a *hetivásárokon*. A 12. század közepétől a királyi birtokokon kívül is tartottak már vásárokat. A *piaci vámokat* királyaink a 12. század első felétől kezdték elajándékozni. Eleinte az *árucsere haszna* kizárólag a *kincstár*at illette meg. A kereskedelem fellendülése kedvezett a *városok fejlődésének*, illetve a városok a kereskedelmi központokban alakultak ki. Szárazföldi és vízi utak találkozásánál, továbbá ispáni, püspöki székhelyeken. Közülük is kiemelkedett *Esztergom* és *Székesfehérvár*. A 12. században vált jelentőssé *Óbuda*, ahol királyi palota épült. *Pest* szerepének felértékelődését fekvésének köszönhette, mivel közlekedési út és rév volt közelében. Az ország két nagy régióját kötötte össze: Dunántúl – Alföld. Jóllehet a városok kereskedelmi központok voltak, egyúttal mezőgazdasággal is foglalkoztak. Kezdetben nem rendelkeztek önállósággal, nem birtokoltak kiváltságokat. Az első *városi kiváltságleveleket* királyaink a 13. század elején adták ki. Érdekes, hogy *Székesfehérvárnak* sem volt privilégiuma, mégis elismerték jelentőségét. (Hozzá hasonlóan ilyet sem London, sem Párizs nem birtokolt.)

Magyarországon a *pénzgazdálkodás* csak lassan tört utat magának. A 11. században értékmérőként szerepelt a *marha*. Az első pénzt, a *dénárt* első királyunk verette, amely kiváló minőségű volt. *Könyves Kálmán* idején vette kezdetét a *pénzrontás*, kevesebb ezüstöt tartalmazott és kisebb súlyú is volt. *I. András* vezette be a *pénzbeváltás rendszerét*, vagyis az új dénárok kibocsátásakor az *illeték* ellenében történő visszaváltást. Ez *királyi bevétel* volt. A 12. században terjedt el a *súlypénz* használata. Fizetéskor meghatározott súlyú ezüstdarabbal fizettek. Az ezüstrudat *márkának* nevezték. A *budai márka* a 14. században a törvényes súlyt képviselte. A magyar pénzeket a 11-13. század között *Esztergomban* verték.

A *központi hatalom bevétele*nek elsődleges forrása a *földbirtokból* eredt. A másik jelentős bevételt a *pénzváltásból* származó haszon jelentette. A *sóból*, a *vámokból*, *révekből*, *vásárokból* szintén származott bevétel. A *vármegyékből* a bevétel 2/3-a a királyt, 1/3-a az ispánt illette. A 12. században megjelent a *regálé-rendszer* (kereskedelem, pénzváltás, sóbányászat). *II. András* túlbecsülte a regálék szerepét a földbirtok haszon ellenében. A

birtokokat elajándékozva a központi hatalom gyengülését segítette elő, ami a nagyurak megerősödéséhez vezetett. *IV. Béla* királynak nem sikerült a folyamatot visszafordítani, sőt a tatárok után maga is adományozott birtokokat.

A **13. század közepétől** jelentős változások következtek be a *magyar királyságban*. Véget ért az Árpád-kor nagy részét uraló *természeti gazdálkodás*, s egy *társadalmi átalakulás* vette kezdetét. A keletre, délkeletre irányuló kereskedelem helyett az ország betagozódott – a szó szoros értelmében vett – Európa gazdaságába. Átalakult a városszerkezet, új szántóművelési eljárások honosodtak meg. Megszületett a **magyar feudalizmusnak** az a társadalmi, gazdasági rendszere- *nemesség, jobbágyság* – ami lényegében **1848-ig** fennállott.

Nyugat-Európa megtorpanása- a centrum – gazdasági hanyatláshoz nem vezetett, *Magyarország* számára *gyors növekedést* hozott, lehetőséget teremtve, hogy *közelebb* kerüljön a gazdasági központ színvonalához.

A *tatárok* a népesség 15-20 %-át elpusztították, de a 14. század végére a lélekszám meghaladta a 2 millió főt, amelynek 90 %-a *falvakban, mezővárosokban* élt. A belső népesség gyarapodás mellett jelentős számú *külföldről* jött bevándorló (*szlovák, román, szerb*) is otthonra lelt az országban, ami módosította a Kárpát- medence etnikai képét. A Szepességben élő *szászok* Sziléziából kaptak utánpótlást. Az erdélyi Szászföldről is jelentős volt a belső migráció. A növekvő népesség következtében gyarapodott a *falvak száma*, amelyek a 13-14. században jöttek létre. A megadott *adómentesség* felkeltette az érdeklődést a betelepedés iránt. Nem beszélve az *autonómiai jogokról* (bíró, pap, szabad költözés stb.). A falvak számának gyarapodása mellett jelentős területek váltak *pusztává*. Az *okok* között szerepelt a pestisjárvány, háborúk, praediumok megszűnése, az alföldi marhatartás terjedése, elszegényedés, elvándorlás. A gazdaság 13. századi átalakulása módosította a társadalom szerkezetét. Kialakult az *egységes nemesi társadalom*, amely több csoportból ötvöződött. E társadalmi réteg magját a *tehetős közsabadok* alkották. Egy másik csoport az *Árpád-kori nemesekből* került ki. Mindkét csoport tagjai földesurak voltak. Az *1267. évi törvény* rögzítette az egységes nemesség megszületését. Ez a társadalmi réteg *adómentességet* élvezett, köteles volt *katonáskodni*. A nemesség jogi egysége azonban *vagyon* különbségeket takart.

A 13.század második felében a királyi és egyházi birtokkal szemben a *világi földesurak* kerekedtek felül. Ennek következtében átalakult a magánbirtok gazdálkodása. A praediumokat a *jobbágyok járadékára épülő földesúri gazdaság* váltotta fel, ahol a jobbágy *szabad költözködési joggal* rendelkezett. A *gazdálkodás súlypontja* a jobbágygazdaságokra tevődött át, ami a technikai újításoknak is a színtere lett. Sokkal termelékenyebben folyt a gazdálkodás, mint a praediumokon, ahol a rabszolga túlsúlya érvényesült. A 13. század végére alakult ki a világi földesurak birtokain(jószágain) az *egységes jobbágyság*. A királyi és egyházi birtokokon csak a 14. században – közel egy évszázaddal később – született meg a jobbágyság intézménye.*1397-ben törvény* írta elő az egész országra érvényes *szabad költözés* jogát. A jobbágyok felett az *úriszék* bíraskodott.

A *városiasodás* térnyerése miatt megélénkült az *élelmiszerpiac*, növekedtek az árak, ami ösztönözte a mezőgazdaság fejlődését. A termelés növekedése mögött a művelésbe vont *földterület bővülése* és a *technikai fejlődés* húzódozott meg. A földművelés mind jobban erősített helyzetét az állattartással szemben. Nöttek a maghozamok. Új típusú *eke* jelent meg(váltóeke). A korabeli hazai ekehasználat színvonala a nyugat-európai szinten mozgott. Szántáskor több háztartás fogott össze a vonóerő miatt. A *többszöri szántás* gyakorlata volt

szokásban. Használták a boronát, az aratás sarlóval és hosszú kaszával történt. Fontos volt a tarlómagasság, mivel legeltették. *Cséphadaróval* vagy lóval való *nyomtatással* nyerték a magot. A szántóföldi táblák *hosszanti* fekvésűek voltak, így ritkábban kellett az ekét kiemelni a fordulónál. A határhasználatban a *parlagolás* és az *ugaros* dívott. Az ugarolás a 14. századtól kezdett terjedni. Ugar, tavaszi, őszi gabona (*háromnyomásos*), ugar, őszi vagy tavaszi gabona (*kétnyomásos*) módozat ismert. Az utóbbi az állattartásnak jobban kedvezett, mivel nagyobb volt a pihentetett föld területe. A határhasználatától függően a *parlagot*, az *ugart* és a *tarlót* egyúttal *legelőként* is hasznosították. A termőföld rendszeres *trágyázására* csak a szőlőkben és a ház körüli kertekben került sor. A terméshezam az elvetett mag *három-négyszeresére* rugott. A ház körüli kertben lóbab, borsó, lencse és káposzta termesztése folyt. A magas *húsfogyasztás* az állattartásnak kiemelt szerepet biztosított. Az állatok takarmányozása az állatok által föllelt terményekre hagyatkozott, az alapot a *legeltetés* jelentette, kiegészülve bizonyos *szénaetetéssel*. Míg a *szarvasmarha* (ökör) a jobbágyság háziállata volt, addig a *ló* inkább a nemesi birtokokon fordult elő.

A királyi vármegye a 13. század második felétől felbomlott és *nemesi vármegyék* jöttek létre. Ugyanakkor a földesúr *saját kezelésű birtoka* zsugorodott. Az ún. *allódiális földek* kiterjedése nem lépte túl a jobbágytelkeket. Az *önállóan termelő jobbágyság* földjein – zömmel bérlemények – *hatékony gazdálkodás* folyt. A földesúri bevételek zömét a *jobbágyság járadéka* biztosította. Ezek mértékét különböző *urbáriumok* írták elő. A *földbért* pénzben fizették. A *természetbeni járadékként* a termés bizonyos hányadát beszolgáltatták. 1351-ben Nagy Lajos vezette be a *kilencedet*. A *tized* az egyháznak járt (Lényegében egy tized járt az egyháznak, a másik tized pedig a földesúrnak, ami a kilenced volt). Ünnepek alkalmából *ajándék* illette meg a földesurat. A *robot* évente 1-2 napot tett ki. A 14-15. században gyakoribbá vált a termények *pénzbeli megváltása* a földesúr óhajára. Különböző *regálék* is a földtulajdonos jövedelméhez tartoztak (malom, kocsmá, mészárszék, híd, rév,útvám pénz). A földesúr nagy többsége nem csak a termeléstől tartotta távol magát, hanem a vállalkozástól is, néhány kivételtől eltekintve: *tőzsérkedés, borkereskedelem*.

A mezőgazdasági termelést a jobbágy (parasztok) végezték. A gazdálkodás egysége a *telek* volt, amely *belső telekből* (ház,udvar, szérűskert, veteményes-,gyümölcsöskert) és *külső telekből*(szántó, rét- időszakonként újraosztva) állt. A földesúrral *közös használatban* volt a legelő és az erdő, továbbá a halászat, de csak a teljes jobbágyság részére. A telkiállomány nem terjedt ki a *szőlőre*, az *irtásokra* és a *bérelt földekre*. (Az 1767-ben kiadott *országos úrbéri rendelet*- Erdélyben a 19. század elején – egységesen szabályozta a telek nagyságát és tartozékait, ügyelve a területi adottságokra.

A nemesek és a jobbágyság között a növekvő terhek és a szabadköltözés akadályozása miatt amúgy is feszült viszonyt tovább rontotta, hogy a nemesség a piacokon vám-mentességet is élvezett. Az 1514-ben kirobban *Dózsa-féle megmozdulás* után megszüntették a szabad költözködést (röghözkötés). A földbért (cenzus) egy forintban állapították meg. A kilencedet újból szedték, s a robotot pedig felemelték heti egy napra, ami a köznemesi birtokok nagyságához mértén nagyon magas volt. A jobbágyság körében már a 15. században *vagyoni különbségek* alakultak ki. A *módosabb réteg* mellett a másik pólust a *nincstelen* vagy a *kevés földet birtokló zsellérek* álltak.

Az *ipar, kereskedelem* és a *városok* a gazdasági élet nagy területét ölelték föl. Az uralkodók a bevételek növelése érdekében támogatták a városok kialakulását, a kereskedelem fejlődését. IV. Béla felkarolta a *városokat* és a *bányászatot*, de halála után reformjai megakadtak. Károly Róbert nagy lendülettel fogott hozzá az *államháztartás* átszervezéséhez. A megmaradt királyi

birtokokat *váruradalmakká* alakította át. A legfontosabb bevételét a *regálék* jelentették. A földkincsek az uralkodót illették. Az addigi gyakorlattól eltérően az *ásványokat* rejtő föld a *tulajdonos birtokában* maradt, sőt átengedték neki a *bányabér* 1/3-át is. A bányabér az arany 1/10-vel, az ezüst 1/8-val volt egyenlő, így a *földbirtokos érdekeltté* vált a bányászat fejlesztésében. További lépés volt a *bányavárosok* alapítása. Bevezette a *nemesfém-monopóliumot*, ugyanakkor megtiltotta *kivitelét*. A bányászok kötelesek voltak az aranyat, ezüstöt – alacsony áron – a királyi kamaránál *beváltani*. 1325-ben *aranyforintot* veretett. Bevezette a *harmincad vámot*, amelyet a behozott áruk után szedtek. Az 1335. évi *visegrádi találkozó* (cseh, lengyel, magyar) a kereskedelmi útvonalat *Brünn felé* terelte, hogy Bécset kikerülje. A só utáni bevételek is jelentősek voltak. A városok gazdaságilag megerősödtek a kereskedelem támogatása révén. *Zsigmond* 1405-ben elrendelte, hogy *Buda árumegállító joga* ne érvényesüljön a hazai kereskedelemben. *Buda mértékrendszere* vált általánosan elfogadottá. *Mátyás király* alatt vezették be a *királyi kincstári adót*, a *hadi adót*. A *koronavám* a harmincad megcsapolását hívatott szolgálni. Jó minőségű *dénár* került forgalomba. A városokat kemény adók sújtották. Összességében a városi polgárok lélekszáma kevés volt, gazdasági erejük is gyenge lábakon állt. Bár Mátyás király alatt volt a *legnagyobb*, az adók emelése miatt, a *királyi kincstár bevétele*, de ez nem a polgárok, hanem a *jobbágyok „jóvoltából”* következett be.

A *hazai bányászat* a 13. század második felében kezdett lendületesen fejlődni, német technikai újítások következtében. A *vízi energia* hasznosítása elősegítette a *kohászat* kibontakozását. Új bányák feltárására is sor került, mivel a régiek már kimerültek. Sok helyütt viszont gazdaságtalanná vált üzemeltetésük. A bányászatban gondot jelentett a *víztelenítés* problémájának a megoldása. Ezt csak *külföldi tőke* bevonásával tudták megoldani, főleg a *Fuggerek* révén. Az európai hírnő bankárcsalád nem csak a kitermelésből, hanem a kereskedelemről is kivette a részét. Így pl. a *magyar rezes* ők szállították Németalföldre. De a hazai ásványkincsnek Velence volt a legnagyobb felvevő piaca.

Az ország nemesfém termelése a 15. századtól kezdett csökkenni, amit nem ellensúlyozott a *réz-bányászat* térhódítása. A *vastermelés* több helyen folyt, azonban javarészt külföldre szállították. Számottevő volt még a *sóbányászat*, méreteire azonban nincs adat. (6. ábra)

A városok voltak a *kézműipar* színterei. A 14. századtól erőteljes ütemben haladt a *mezőgazdaság és a kézműipar szétválása*. Az ország középső részein és Erdélyben erősödött a kézművesség jelenléte. A mezővárosokban is egyre növekedett az iparosok száma. Jelentőssé vált a *kézműipar differenciálódása*, különösen a királyi városokban. Más típusú településen egy tucatnyi sem volt a különböző mesterségek száma. *Tőkeerős* vállalkozások közé tartozott az ötvösség, a mészároság. A 15. században tömegcikknek számított a bártfai vászon(len) és a kassai barhent (= bolyhos gyapjúszövet). A városok iparosodottsága azonban messze elmaradt a nyugati színvonaltól.

6. ábra Magyarország bányászata és pénzügyi igazgatása a XIV. században

A valódi *céhek* kialakulása is ebben a korban kezdődött el. Az erdélyi *szász városokban* 1376-ban 19 céhben 25 szakma mesterei dolgoztak. A *debreceni szűrposztóipar* céhlevele 1398-ban íródott. Egyrészt a színvonal emelése érdekében, nehezítik a tagfelvételt, másrészt küzdenek a kontárok ellen, a piac szűkös volta miatt.

Az ország *külkereskedelme* a Nyugathoz kötődött. A nyugati textiliák és egyéb termékek (fűszer, levantei termékek) ellentételezéseként *nemesfémeket, rezet, bort, élőállatot* (szürke marha) vittek ki az országból. Élénk volt a kapcsolat *Itáliával*. *Lengyelország* a **magyar bor** piacát jelentette. Az oszmán birodalomba pl. *sót* vittünk ki. Külön megemlítendő a **magyar szürke marha** kivitele, ami a 15. századi megtorpanás után egyre jelentősebbé vált, főleg *Velencébe*, a *német birodalomba* és *Sziléziába* irányult. Az élőállatot lábon hajtották ki, amit a hungarikumok legkorábbi képviselőjeként tartunk számon. Az élőállat-kivitelünk a nemesfém kivitel helyére lépett.

Kereskedelmünkben a *külföldi vállalkozók* játszottak vezető szerepet, köztük is elsősorban a firenzei és a velencei kereskedők, valamint a délnémet városok képviselői. A németek Budán, a Felvidéken és Erdélyben terjesztették ki gazdasági befolyásukat. Ezzel szemben a hazai vállalkozók jóval szerényebb szerephez jutottak, de a *bor-*, és *állatkereskedelem* terén sokuk számára anyagi gyarapodást jelentett. A *belkereskedelemben* Kassa, Debrecen, Pest, Székesfehérvár és Szeged piacai, vásárai voltak nevezetesek. Jó néhány piackörzet alakult ki, de országos szintre csak *Buda* emelkedett, de ígéretes jövőjét a török hódítás derékba törte.

11. A hódoltságkori Magyarország gazdasága

Európa kora újkori évszázadának – 16-17. század – gazdasági változásai már a nagy földrajzi felfedezéseket megelőzően is észlelhetők. Megszaporodott a hagyományos kézműipari ágak száma, a szervezeti formák is változtak. Terjedt a *kihelyezési és felvásárlási rendszer* (Verlag).

Mind nagyobb mértékű volt a *manufaktúrák* térhódítása, különösen a textiliparban. A *bányászat* tökeigénye is mind jelentősebbé vált. Különösen a réz- és a vasércbányászaté, amely a kereskedelmi tőke forrásait vette igénybe. Ebben a korban jelentek meg a nagy vagyonnal bíró *kereskedő és bankár vállalkozók*. Az újítások révén az *ércolvasztás* technikája és technológiája sokat javult, így a termékek minősége is. Az *építőipar* és a *hajógyártás* rohamos léptekben gyérítette Európa erdőségeit, amit csak fokozott a kőszén lassú ütemű felhasználása. Európa sűrűn lakott, iparosodott régióiban a *városok* jelentős piacai voltak a *mezőgazdasági termékeknek*. A 16-17. században Európa legfejlettebb agrárterülete a Németalföldön volt. A flamand gazdálkodás nagyon lassan talált követőre Európa más tájain. Kelet felé haladva időben egyre távolabb kerültek ezek a területek a felzárkózás terén. Az Újvilágból érkező „ezüst flották” lökést adtak az *árforradalomnak*, gyorsítva a *nemzetközi kereskedelem* kibontakozását és a *világgazdasági kapcsolatrendszer* kiépülését. Az árforradalom kapcsán az élelmiszerek és a nyersanyagok ára emelkedett a legmagasabbra, mérsékeltebb volt az iparcikkek ára és legszerényebb a bérek növekedése.

A jövőt jelezték a *közbankok* megjelenése (Velence:1587, Amszterdam:1609), ami a kora újkorban a pénzgazdálkodás szerepének felértékelődését mutatta. Nyugat-Európában növekedett a bérből és fizetésből élők száma. Az adók kivetésével igyekeztek az állami bevételt növelni. A kiadási oldalon található a bürokrácia erősödése, a hadsereg létszámának növekedése. Terjedt a *váltóforgalom*, a tengeri hajózáshoz kapcsolódó *biztosítási ügyletek* száma, a *részvénykibocsátások* nagyságrendje. Mindez az ipari forradalom feltételei közé tartozott. **Ezzel szemben Kelet-Közép-Európa egyre távolodott ettől a világtól.**

A magyar mezőgazdaság a török korban – a földbirtoklást illetően – a *világi földesúri birtok* uralta. A legnagyobb családok száma 30-35 között mozgott. A *jobbágy* nem tulajdonosa, hanem *birtoklója* (használója) volt a földnek. A földesúri tulajdon zömmel *jobbágy gazdaságokból*, kisebb részben urasági földekből – majorság vagy allódium – állt. Az *önellátó* gazdálkodás túlsúlya érvényesült. A 16. században szembetűnő a *majorsági földek bővülése*, legtöbbször a jobbágytelkek rovására, ami azonban nem volt jellemző. Legtöbbször a nem művelt jobbágyi pusztatelkeket csatolták a majorsághoz. Jelentősebb volt az irtásföldek igénybe vétele, továbbá elterjedt az a gyakorlat, hogy a közös használatú területeken „művelési ág változtatást” hajtott végre a földesúr, vagyis magának művelésbe fogta. Az *allódiális gazdálkodás aránya* országosan 15-30 % között mozgott (területre vetítve). Nagyobb majorságok *béreseket* is alkalmaztak, akik fogatos munkát végeztek. A munkavállalók közé tartoztak a szezonális munkára felvett *napszámosok*. De hosszabb távon a majorság a *jobbágyok robotjára* hagyatkozott. Az 1514. évi törvény heti *egy nap* robotot írt elő, ami azonban nagy eltéréseket mutatott az egyes országrészekben.

A nagykiterjedésű és tagolt (szétszórtan fekvő) majorságokat *várnagyok, jószágigazgatók* irányították. A 17. században az irányítást az *udvarbíró, tisztartó* vette át. A *számtartó* vezette a gazdaság nyilvántartását. Amin már említettük, az országban a művelésben lévő földterület kisebb hányada volt majorsági, mintegy 2/3 –a viszont *jobbágy* (paraszt)

használatban. A telek egyúttal *gazdálkodási egységet* jelentett. A telkek nagysága nagy eltéréseket mutatott, általában a termőföld szűkössége illetve bősége befolyásolta kiterjedését. A *telekaprózódás* aránya jelentős volt. A törökkori Magyarországon a jobbágyság döntő többsége telekkel rendelkezett. A *telken kívüli földhasználat* lehetőséget nyújtott a zsellérek számára, hogy gazdálkodjanak (*irtásföld*). Noha e típusú földnek a jogi helyzete változott, az utána fizetendő *járadék* is változó képet mutatott. Kedveltségének döntő oka abban rejlett, hogy mentesült a *robotszolgáltatástól*. Sőt állandó művelése *járadékmentességgel* is járt. Az irtásföldet a jobbágyság legtöbbször *sajátjának* tekintette (eladhatta, megvásárolhatta). A szőlőbirtok jóval nagyobb jelentőséggel bírt. A vélekedéssel ellentétben a török hódoltsági területen sem szorult vissza a *szőlőtermesztés*. Más vármegyében is szerezhettek szőlőt a gazdálkodók. A Lengyelország felé irányuló hazai borkivitel közel $\frac{1}{4}$ -e ilyen szőlőbirtokon termett. A szőlőtermesztés is *dézsma* (kilenced) köteles volt. A szőlőbirtok majorsági, polgári és jobbágyság művelésben lehetett. Adásvételre ugyanúgy mint az irtásföldekénél, meg volt a lehetőség. A *közös használatú* birtoktestek közé tartozott a legelő, a víz borította terület és az erdő, mely utóbbit telkek szerint osztották ki.

A 16-17. században Magyarországon a *háromnyomásos gazdálkodás* távolról sem volt egyeduralkodó határhaznázati forma. Általában *nyugatról kelet felé* haladva csökkent a földművelés színvonala. A szűkös földellátottság kedvezett a háromnyomásos gazdálkodásnak, hiszen hatékonyabb volt a föld használata, kisebb terület maradt ugaron. A gazdálkodás századokig megrekedt ezen a szinten és a szántóföldi növénytermesztés nem jutott el a vetésforgóig, aminek *demográfiai, piaci okai* voltak.

A mezőgazdaság másik nagy ágazata az *állattartás* volt. *Haszonvétele* széles skálán mozgott: igaerő, táplálék, ruházati alapanyag stb. A *transzhumáló állattartás* főként Erdélyt jellemezte. A nagyarányú *pusztai állattartás* a török korszak szülöttének tekinthető, amely az állattartáson belül a *marhahízalás* kialakulását eredményezte. Egyúttal hozzájárult a *magyar szürke marha* megszületéséhez, annak *társadalmi, gazdasági következményeihez* (tőzsér, hajdú, vagyonosodás). A *lótartás* aránya jóval elmaradt a marháéhoz képest, főleg *uradalmak* foglalkoztak vele. A *juhállomány* a jobbágyporták állatai közé tartozott. A *sertéstartás* mértékét tekintve – napjainktól eltérően – nem volt számottevő. A *baromfiféleket* mindkét gazdálkodói egység tartotta. Sőt a jobbágyságot *ajándékozás* jogcímén kötelezték: tyúk, lúd, kacska, kappan, tojás beszállgatására, elsősorban ünnepek alkalmából.

A középkori Magyarországon az *ipar-és városfejlődést* több tényező befolyásolta: a nemzetközi munkamegosztásban elfoglalt helyünk, az ország politikai megosztottsága, jelentős városaink török uralom alá kerültek, jó néhány városunk erődítménnyé vált, felduzzadt lakossággal, a polgárságot sújtó ellenreformációs törekvések. A megbolygatott politikai, gazdasági élet újabb és újabb ellentéteket szült a magyar társadalomban.

Az *ipar* városi, mezővárosi, falusi és majorsági ,valamint ipari keretek között folyt. A törökkori Magyarországon elvitathatatlan a *kézműipar* túlsúlya. A 60-70 kézműipari ág közül nem minden szakma jutott el a céhes keretekig, csak mintegy harmada. A *háziipar* nem szűkíthető le a jobbágyságra, a falusi lakosságra. Ezek a műhelyek az *önellátásra* rendezkedtek be, amely országos viszonylatban nagy eltéréseket takar térben és időben. A *belső piac* szűkössége korlátozta a céhes ipar térhódítását.

A *bányászat* tőkeigényes vállalkozás volt, ami leginkább csak a *külföldi tőke* bevonásával működött. A *nemesfém* kitermelésében az állami monopólium mellett jelentős arányt képviselt a *magántőke* is. Az egykori aranymosást mint korabeli tevékenységet, a településnevek őrzik.

Az *újvilági arany és ezüst* beáramlása kedvezőtlenül érintette a hazai kitermelést és az ország elveszítette korábbi szerepét. A magyar *rézbányászat* költségeit a 17. században a *holland* kereskedelmi tőke pénzelte. Több évre lekötötték a *felvidéki* és az *erdélyi* kitermelést. A 16-17. században a *vaskohászat* és feldolgozás súlypontja a Felvidéken volt. Az olvasztó kemencék, a nyersvasat feldolgozó hámorok *bérleti díj* fizetése ellenében, földesúri tulajdonban voltak. A *vasgyártásban* a királyi városok kereskedői is szereztek érdekeltséget. Északkelet-Erdélyben európai hírű *sóbányászat* folyt. A kocka-sót a Tiszán és a Maroson szállították. A *malomipar* meghaladta a kézműipari szintet. A legelterjedtebb a *vízimalom* volt. A *hajómalom* sem ment ritkaság számba, noha akadályozta a nagy folyókon a hajóforgalmat. A *patakmalmok* működését az ingadozó vízszint bizonytalanná tette. Használták még a *szárazmalmokat*, melyeket állati erővel hajtottak (járgányos). A molnárok általában bérlőként dolgoztak, mivel a malomtartás *földesúri jognak* minősült.

A 16-17. században az uradalmi központokban *sütőházak* létesültek és egyúttal lazult a kapcsolat a malom és a sütődék között. A 16-17. században folytatódott a városokban a *céhesedés* és a *szakosodás*. Országos vásárokon, piacokon is árulták termékeiket a városok, falvak mesterei. A *sörfőzés* terén a szepességi városok jártak az élen, ahol az egyik legjobb minőségű terméket állították elő (Lőcse, Késmárk stb.). Késmárkon a 16. században sörfőző céh alakult. A *húsfeldolgozással* foglalkozó szakmák képviselői is céhrendszerben dolgoztak a királyi városokban és a nagyobb mezővárosokban. Nagy elterjedtségnek örvendtek a *bőrkikészítéssel*, *-feldolgozással* foglalkozó szakmák. A ruházat készítői közül a *szabó* mesterség volt a legkeresettebb, amire a vezetéknév gyakorisága is utal. A *fémművesség* a falusi kovácstól a királyi városban dolgozó ötvösségig, széles választékot kínált. A *fa-és építőipar* művesei leginkább céhekben végezték munkájukat. *Üveghuták*, *papírmalmok* működése, majd a 16. századtól a *nyomdák* létesítése jelzi a 16-17. századi ország iparának helyzetét.

Ami az *iparos és kereskedő* népességet illeti, a legnagyobb arányban a *bányavárosokban* éltek, ahol a lakosság 85-90 %-át alkották. Egyúttal a kereskedők és kézművesek is birtokoltak *szántóföldet*, *szőlőt*, tehát megélhetésüket nemcsak a szakmájukra alapozták.

A *belkereskedelem* a gabonafélék és más termények a magas szállítási költségek miatt a *helyi piacokon* cseréltek gazdát. A szabad királyi és nagyobb mezővárosokban általában *heti két* alkalommal tartottak piacot. Gyakori volt bolthelységek bérlése. A kereskedők etnikai hovatartozása bővült a *törökökkel*, *déli szlávokkal* és *zsidókkal*. Ez utóbbiak Budán és Pesten *pénzzel* is üzleteltek. Országos vásárok régiók portékáinak adott cserlehetőséget. A törökök megszállta területen sem tűntek el nyomtalanul az országos vásárok. Ezeken a sokadalmakon a *készpénzfizetés*, *árucseré* és *hitelnyújtás* is megszokott dolognak számított. Nyugat-Magyarországon *adósleveleket* is forgattak. Élénk forgalmat bonyolítottak le a *kocsmák* és *fogadók*. A *földesúri kocsmák jövedelme* meghaladta a majorsági gazdálkodásból származó bevételt.

Az *árszabályozás* nem terjedt ki a gabonafélékre. E fontos termény árszínvonalának a mozgása erősen befolyásolta az *országos ár-és bérszínvonalat*. Hosszú távon az *európai árforradalomnak* volt hatása. Az *allodiális gazdálkodás* térhódításával a jobbágy-paraszti árutermelésen belül országosan visszaesett a gabonatermesztés jelentősége.

Az ország kereskedelmét az iparcikkek behozatala és a mezőgazdasági termékek, nyersanyagok kivitele jellemezte. A külkereskedelem szerkezetére a *harmincad- jegyzékek* utalnak:

	Behozatal	Kivitel
Textília(posztó):	69 %	élőállat(ökör): 93 %
Fémáruk :	17 %	bor : 4 %
Fűszer :	9 %	bőr, szőrme: 2 %
Egyéb :	5 %	egyéb : 1 %

A kivitelünket a *szürke marha* uralta, amelynek visszaesése a 17. század második felében következett be. *Okai* között szerepelt a külföldi konkurencia, a bécsi udvar gazdaságpolitikája, amelynek elsődleges célja volt Bécs és Ausztria ellátása, továbbá kereskedelmi társaságok létesítésével, a hasznon lefölözése. Jó néhány magyar arisztokrata család is érdekelt volt a busás vállalkozásban, amelynek zömét a hódoltságban tőzsérekkel bonyolították le. De a marhán kívül *juhok* kivitelére is sor került, sőt katonai igényeket kielégítő *lovakat* is juttattak külföldre. Az alföldi juhos gazdák nyírott (nyers) *gyapjút* szállítottak nyugatra. A *borkivitel* észak felé irányult, pl. a hegyaljai borokat Lengyelországba vitték ki. A gabonakivitel ekkor még nem volt jelentős. Azok az európai térségek, ahol a tőkés gazdálkodás kialakulása már körvonalazódott, agrártermékekre kevésbé volt szükség, ipari termékekből pedig főleggel rendelkeztek, így hazai *külkereskedelem* egyre inkább *passzív* lett. *Bethlen Gábor* idején számos terméket monopolizáltak. A fejedelem *merkantilista* politikája – beleértve a kemény adóztatást – hadjáraitak pénzügyi forrását biztosították. *Bethlen* és *I. Rákóczi György* alatt *kézművesek* befogadásával segítették a fejedelemség iparának fejlődését. A *hódoltsági területen* a külkereskedelem elé nem gördítettek akadályt, hiszen a *vámok* révén a portának is haszna származott belőle.

A török jelenlét azonban kedvezőtlenül befolyásolta a gazdasági életet. Óriási problémát jelentett az, hogy hiányzott a *földmagántulajdon*. A szultán tulajdonában lévő földbirtok egy része *hászbirtok* (magas rangú személynek meghatározott időre adott birtok) maradt, a *szpáhi birtokot* (javadalom birtok) katonai jutalomként osztották, amelyet addig használtak, amíg szolgálatuk tartott. A birtokló törekvése a *föld kizsarolására* irányult. A török adózási rendszernek fő adóneme közé tartozott a *vagyoadó* (harács) és a *fejadó* (dzsizje), amelyeket még *egyéb* mondvacsinált *adófélékkel* egészítettek ki.

Az a fajta *városgazdaság*, amely Nyugaton kialakult, és a 16. században már a vége felé járt, hogy átadja a helyét az etatista gazdaságpolitikának, ez a Török Birodalomban ki sem alakult. A keleti típusú városokból hiányzott a *polgárság autonómiája*. A városok elsősorban *hivatali* és *katonai* központok voltak. Legfeljebb a *távolsági kereskedelem*ben játszottak szerepet. A török hódoltsági területen kedvezőtlenül hatott a *mohamedán egyházjogon* alapuló bíráskodás, ami egyáltalán nem szolgált javára egy fejlettebb gazdasági rendszernek. A török „fantáziája” kimeríthetetlen volt az adónemek szaporítása és az adó mértékének emelése terén. A vesztegetési (korrupciós) pénzek nagysága sem volt lebecsülendő. Különösen nagy terhet rótt a török archaikus gazdálkodási rendszere, a hatalom szellemisége az alföldi mezővárosokra, közte Debrecenre is.

Nem feledkezhetünk meg – gazdasági következménye volt – az állandó háborúskodásról, a lakosság, a táj és a településhálózat pusztításáról. Ez utóbbi következménye lett a *nagyhatári mezővárosok* kialakulása az Alföldön.

A töröktől mentes *királyi Magyarországon* életre hívták a *kamarai intézményt*, amely az adókat és a pénzügyeket kezelte. Az *adónemek* számát gyarapította - a rendes jövedelmek közé tartozó: királyi birtokok, bányák, pénzverés haszna, a szabad királyi városok adója, harmincad vám mellett – kapuadó, rendkívüli hadiadó. Az *adókulcs* elvben a jobbágytelek

volt. Az 1627. évi *adórendelet* növelte a terheket, a nemességet is megadóztatták. Bővült még a kör a *fogyasztási adóval* és ide társult a *porciórendszer* is (katonaság ellátása).

A törökkori Magyarország megbecsült pénzneme a *magyar aranyforint* (dukát) volt. Helyére a 16. század közepétől a leggyakoribb fizetési eszköz a *magyar dénár* lépett. Az oszmán évtizedek alatt az *akcse* (arany.ezüst), Nyugatról pedig a német, osztrák *krajcár* jutott be az országba. A különböző pénznemek átváltására szolgált a *kamarai forint*, amely 100 dénárral volt egyenértékű. Megállapítható, hogy a **17. században megszűnt az ország monetáris egysége**. Ebben az időszakban – szokásjog szerint – kb. 10 %-os kamatra adták a kölcsönt. Az 1647.évi országgyűlés 6 %-os kamatlábat állapított meg, ami később ugyan emelkedett, de a felszabadító háborúk és a Rákóczi- szabadságharc után újból a 6 %-os kamat volt érvényben.

12. A magyar gazdasági élet 1700-1848 között

Eltérő vélemények keresttüzében van az ország 18. századbeli *népessége* létszámának a megítélése. A század elején mintegy 4 millió lehetett, más források szerint 5,3 millió körül mozgott. Jóllehet magas volt a születések száma, de ugyanilyen magas volt a halandósági ráta is. Az ország lakosságának növekedésében a 18. században a *nemzetiségi migráció* tekinthető a legjelentősebbnek. Az *ország peremvidékei* ekkor váltak *nemzetiségi* területté. De ebben a században jöttek be az országba nagyobb számban *német telepesek* is. A beáramló népesség miatt *II. József* által végrehajtott népszámlálás szerint a **magyarok aránya 40 %-ra** esett vissza. Erdélyben már ekkor a *románok* aránya 50 % fölött volt. A 19. század első felében az 1784. évi népszámláláshoz viszonyítva 40 %-os növekedés mutatkozott, ami már nem a bevándorlás, hanem a *természetes szaporulat* emelkedésének a következménye. Noha jelentős méretű *járványok* pusztítottak – tífusz, vörheny, tüdővész – és 1831-ben a kolera szedte áldozatait a Felvidéken. Szerencsére azonban ezek *helyi* kiterjedésűek voltak. A járványokhoz kapcsolódó *éhínség* is sok áldozattal járt. A háborúknak már jóval kisebb volt a hatása.

A társadalom szerkezetében a népesség 93 %-a kötődött a mezőgazdasághoz, s csupán 6-7 %-a városlakóként, iparos vagy kereskedő volt. A 18. század **legnépesebb** városa **Debrecen** volt 30 ezres lélekszámával. Az átlagos hazai várost 10 ezer fő alatti népesség lakta. Az alacsony színvonalú *urbanizáció* jelentősen befolyásolta a *gazdasági élet* szerkezetét. A 19. század első felében lassú átalakulás kezdődött el, ami a *városi népesség* arányának, valamint a *városok számának* gyarapodásában mutatkozott meg. Különösen a *mezővárosok* száma növekedett ugrásszerűen. Az 1840-es évekre a Magyar Királyság területén szembevetendő a *szabad királyi városok* népességének mintegy 100 %-os gyarapodása, amikor az országos népességnövekedés aránya csak 40 %-os volt. A városok lakosságának látványos bővülése azonban nagy *területi szóródást* mutatott, ami az ország népességének megoszlásában is érvényesült, vagyis egyenetlen volt az egyes *régiók népsűrűsége*. Ez a tendencia a század közepére megváltozott, kiegyenlítettebbé vált.

A városiasodás , a városlakók gyorsabb ütemű növekedése bővítette az *iparral* foglalkozók arányát, a *belső piacot*, segítette a *munkamegosztás* térhódítását.

A **Kárpát- medence** , a benne helyet foglaló Magyar Királyság „demográfiai egyensúlyának” a kialakulása – bár ez csak a feltételek egyike volt – lehetőséget teremtett az ország birtokba vételére és a változó politikai, közigazgatási körülmények közepette, a térség gazdasági egységének megteremtésére, ami 1920-ig szinte **gazdasági egységként** működött.

Ebben a folyamatban fontos tényező volt, hogy a *Habsburg-birodalom*, Nyugat-Európából kiszorulva, a Kárpát- medencére és vonzáskörzetére igyekezett a politikai, gazdasági *súlypontját* áthelyezni. A török fokozatos kiszorításával kialakuló hatalmi vákuum erre kiváló alkalmat nyújtott. A formálódó monarchia gazdaságföldrajzi helyzete szerencsés volt, lehetőséget teremtett a *birodalmi munkamegosztás* kiépítésére. Bár az *etnikai sokszínűség* feszültségek forrásának volt a melegágya.

Kollonich Lipót már 1687-ben Bécsben megjelentette tanulmányát, amelyben kifejtette elképzeléseit Magyarországnak a birodalomba való beilleszkedéséről. Ebben szó esett a kereskedelem kiépítéséről, manufaktúrák létesítéséről, új adórendszer bevezetéséről, sőt még német jobbágyság betelepítését is szorgalmazta. *Esterházy Pál* nádor pedig magyar kamarát kívánt felállítani. De egyik nézet sem aratott osztatlan sikert Bécsben.

Bécs más megoldást keresett. *Theodor W. von Hörnigk* (1640-1714) ismerte fel, hogy a Habsburg- birodalom országai- benne Magyarország is – egymásra utaltak, kiegészítik egymást, képesek a *központosított gazdasági önállóságra*. Magyarország helyét „*valóságos kenyér-, zsír- és húsbánya*”-ként határozta meg. Ez az elképzelés vált mérvadóvá a két ország kapcsolatában. 1754-ben érvénybe lépett a *kettős vámrendszer*, amely néhány módosítástól eltekintve, 1850-ig érvényben maradt. A rendelet értelmében az örökös tartományokból az országba szállított termékekre nem vetettek ki vámot, fordítva viszont áru fajtánként külön-külön vámtételt állapítottak meg. Néhány mezőgazdasági termék vámtételét viszont felemelték. 1829-ben az örökös tartományokban bevezették a *fogyasztási adót*, de ez alól Magyarország és Erdély kivételt jelentett. Helyette felemelték a magyar mezőgazdasági termékek vámját, a kieső bevételek pótlására. A hazai mezőgazdaság szempontjából kedvező hatása volt a kettős vámrendszernek, ugyanis a magyar termékek az osztrák fogyasztásban egyre jelentősebb arányt képviseltek, így növekedett a magyar kivitel. De a kedvezőtlen hatásokról sem szabad megfeledkezni, mivel konzerválta az *ország gazdasági szerkezetét*, nem ösztönzött a termelékenység növelésére, ugyanakkor elmaradt az iparfejlesztés, mert a mezőgazdaságnak jutott vezető szerep.

Amint a fentiekből is kitűnik, a magyar mezőgazdaság vezető ágazatként illeszkedett be az örökös tartományok munkamegosztásába, ami hosszú időre megszabta helyzetét. Az ország a *birodalom éléskamrájává* vált és ez lényegesen később sem változott. Ami a magyar mezőgazdaságot illeti, a *majorság* és a *jobbágy*(paraszti) gazdaság a 19. század közepéig nem vált el egymástól, noha a reformkorban történtek lépések jogi szétválasztására. Az *1848. évi törvények* tesznek majd pontot e hosszú folyamat végére. Az ország benépesülése megnövelte a mezőgazdasági termények iránti *keresletet*, aminek következtében bővült a művelésbe vont termőföld aránya. Az 1780-as években a hasznosított föld 40-50 %-a *szántó* volt. A szántó és a legelő a reformkori Magyarországon a terület 55 %-t foglalta el. Ha ehhez hozzávesszük az egyéb művelt földet, a kihasználtság mintegy 70 %-ra tehető.

A *nyomáshoz tartozó rendszer* tartotta hadállásait. Az 1767.évi adatok szerint még a *kétnyomáshoz* határhasználat túlsúlya érvényesült, de az 1820-1830-as években az *úrbéres földek* már zömmel a *háromnyomáshoz* formát követték. Az 1820-as évektől igyekeztek bővíteni a művelhető földterületet (lecsapolás, irtás). A *majorsági üzem* nagysága fokozatosan növekedett. A jogi allodizáció a földesúri földek koncentrációját eredményezte. Sok arisztokrata család kezében lévő birtokon a reformkor végén csaknem minden földet *saját kezelésben* műveltek.

A *termőföld bővítése* azon a vidékeken tűnt célszerűnek, ahol érvényesültek a *piaci hatások*. A *Festeticsek*, *Zichyek* stb. birtokai piacközpontok közelében feküdtek és természetesen kevés

volt az úrbéres járadék, továbbá bőven akadt nem művelt szabad terület (jogi allodizáció). Az urasági földek terjeszkedésének azonban gátat szabott az 1767.évi úrbéri rendelet. Jogilag előírták, hogy a *paraszttság miből* gyarapíthatta a földjét: *irtás, szőlőművelés, paraszti bérlet és maradványföldek* (remanenciális) révén. Mária Terézia- féle úrbérrendezéskor kb. 6 millió holdat birtokolt az úrbéres népesség. A reformkorban ez a földterület mintegy 10 millió kat. holdra nőtt, ekkora terület volt telekként az úrbéresek kezén. Vagyis 1767-1848 között durván *megduplázódott*. A telki állományt leszámítva, parasztok a következő birtoktípusokat használták:

indusztriális (szolgalmi jellegű) pl. irtásföld,
allodiális parasztbirtok: kevés munkaerő miatt átengedett allodiális birtokdarab, járadékfizetéssel,
közös haszonvételű területek: erdő, legelő, nádas stb.,

A földbirtokhasználat megoszlása:

allódium	közös haszonvételű	telki állomány
indusztriális földek	földek	házhely(kert)
allodiálisparasztbirtok		szántó, rét

A magyar nagybirtok *közigazgatási, gazdálkodási és igazságszolgáltatási* feladatokkal volt felruházva. A piaci keresletnövekedésével egyre jelentősebb szerepet kaptak a képzett *szakemberek* (gazdatisztek), akik fizetett alkalmazottak voltak. Ez a szakember réteg az egyik legnépesebbek közül való volt. Az *úrbéres robotos munkaerő* az allodiális gazdasági üzem jellemző rétege volt. Léteztek azonban olyan nagybirtokok, ahol a *fizetett kétkézi munkaerő* aránya elérte a 75-80 %-t.

A *jobbágy* (paraszti) *gazdaság* örizte hagyományos vonásait, a munkaereje a *családra* épült és a járadékon túl, *önellátásra* termelt. De a paraszti és a majorsági munkaerő-kapacitás között szoros kapcsolat létezett, vagyis a szaporodó létszámú családok a *fölös munkaerejüket* a majorság rendelkezésére bocsátották. A reformkor évtizedeiben a magyar mezőgazdaság meghatározó munkaerejét a *jobbágyok* (parasztok) szolgáltatták, illetve az uradalmi *bérmunkások*, nem pedig a robotszolgáltatás a jobbágyok részéről.

A termelés és gazdálkodás terén az „*új mezőgazdaság*” már a 18. században kezdett bekerülni a hazai agráriumba. Ez a folyamat a reformkorban teljesedett ki. Az *árutermelő majorság* elsősorban *búzát*, a *jobbágyi birtok* viszont inkább *rozst* termesztett. Visszaszorult a „kétszeres” vetése. Megindult a *zab* térhódítása a lótarás terjedésével. A *háromnyomásos* gazdálkodás általánossá vált, de számos uradalomban a *vetésforgó* sem ment ritkaság számba. Ez az időszak volt az *újvilági eredetű kultúrnövények* meghonosodásának a kora. A *kukorica* (kert, irtásföld, ugar) mint tápláléknövény is, a paraszti háztartások növénye maradt. A 18/19. század fordulója a *burgonya* hazai térhódításának időszaka. Központi akarat „segítette” meghonosodását. Ekkoriban a majorságok a kukoricát és a burgonyát még főleg az *állatok takarmányozására* használták.

A *takarmánynövények* termesztésének megindulása jelezte leginkább a nagy fordulatot a hazai mezőgazdasági kultúrában. Kiemelkedő mozzanat volt a *pillangós növények* terjedése: lóhere (vöröshere), lucerna, búkköny, ami az *istállózó állattartás* és a rendszeres *trágyázás* térhódításának volt az előfeltétele. Egyúttal lehetőség nyílt a vetésforgó bevezetésére. Nem beszélve arról, hogy a pillangós növények termesztésével biztosítani lehetett a termőföld

nitrogén-utánpótlását. A majorsági gazdálkodásban mind szorosabbá kezdett válni a növénytermesztés és az állattartás kapcsolata, kölcsönös feltételezettsége.

Az állattartásban a változást a merinófajta juh megjelenése jelezte, Mária Teréziának és II. Józsefnek köszönhetően. Szinte az egész 19. század a „Kos” jegyében telt el. A birka a majorság(uradalom) állata volt(A merinó fajtájú juhot birkának, a racka fajtát juhnak nevezték). Az uradalmakban megjelentek a tejelő szarvasmarha fajtákból álló tehenészetek, melyeket „ svájcerájoknak” neveztek. A városi népesség növekedése megnövelte a tej-és tejtermékek iránti igényt. Noha a marha esetében a fő hasznosítási forma az igaerő volt a jobbágy (paraszti) gazdaságok miatt. A 18. század végétől megnőtt a lótartás szerepe, ami lemérhető az uradalmi ménesek számának gyarapodásából. A lótenyésztés iránt egyre fokozódó érdeklődés felkeltésében óriási szerep jutott Széchenyi Istvánnak, továbbá a Hunyadyaknak.

A sertés a jobbágy (paraszt) családok kedvelt háziállata volt. Mindenevőként különösebb gondot nem okozott takarmányozása. A természetben és a háztartásban előforduló terményekre, a kikerülő „hulladéokra” épült takarmányozása. A fajtaváltással(mangalica) vette kezdetét a kukoricára alapozott hizlalás, ami egyúttal a táplálkozási szokásban is változást idézett elő: a sertéshús és zsír foglalta el a juh-illetve a marhahús helyét. A baromfitartás szinte észrevétlenül volt jelen a magyar állattartó kultúrában. A házkörűli tartásra korlátozódott. A tyúk mindkét üzemtípusban előfordult. A kacsza a paraszti, a lúd a majorsági gazdaság állataként szerepelt.

A szőlő-és bortemelésről elmondható, hogy a szőlőbirtokok viszonylag kevés területet foglaltak el és általában földesúri tulajdonban voltak. Leginkább úrbéresek művelték. A bér munka nem volt általános. A város-környéki szőlők tulajdonosai városlakó polgárok voltak, de gyakori volt az extraneus (külső) tulajdonlás is. A szőlő-és bortemelés sokaknak nyújtott megélhetést. A gyöngye minőségű – 4-5 a %-os alkoholtartalmú – borok fogyasztása sok helyütt az ihatatlan, fertőzött vizet helyettesítette. Ha a kiterjedt allodiális föld kevés úrbéréssel párosult, a zsellérek számára egyedüli megélhetési forrásként a szőlő-és bortemelés kínálkozott.

Az erdőszűlség csökkenésével a paraszti haszonvétel nagyarányban leszűkült. Noha korábban a makkoltatás, a faszén, a használati eszközök, az épületfa, a gubacsszedés, a hamuzsír főzés stb. készítéséhez biztosította a nyersanyagot.

A kertkultúra a családi háztartást szolgálta, nem volt járadék vonzata. A termesztett növények tompították a cereáliák egyhangúságát. A kasos méhészkedés a paraszti gazdaság körébe tartozott, az uradalmak kevésbé foglalkoztak vele. Speciális termesztési ágazatként ismert a dohánykertészkedés. A 19. század közepéig élt az évszázadok óta dívó ártéri gazdálkodás, beleértve a halászatot, pákászkodást stb.

Ami a technikai hátteret illeti, a magyar mezőgazdaság technikája, technológiája lényegében egybe esett a kontinens 18. század előtti agrotechnikájával, amely az új mezőgazdaság kialakulásáig fennmaradt Európában. Ez a 10-13. században alakult ki és a 18-19. század fordulójáig tartotta hadállásait. Noha folyamatosan javult, de alapvető mechanikai elve, rendszere nem változott.

A malmok térhódítása az uradalmak kialakulásával és a középkori technika fejlődésével függött össze. A kontinensen vízimalmok, a széljárta vidékeken szélmalmok működtek. Az

ipari növények terjedésével *olajütők* létesültek. A városiasodás bővítette a *fűrészmalomok* számát. A *gazdasági épületek* létesítése az istállózással függött össze. A *téglaépítmények* Magyarországon csak a 19. század első felében a *mintauradalmakban* tartoztak a megszokott képhez. A termények tárolására *magtárakat* építettek.

A mezőgazdasági termelésben használatos *eszközök* hosszú ideig változatlanok maradtak. A 18. század végén mind gyakoribbak - főleg uradalmakban – a vasból készült eszközök. A 18/19. század fordulójától jelentek meg a *vetőgépek* és lezajlott a *sarló – kasza eszközváltás*. A *szemnyerés* a nyomtatásra és a kézi cséplésre hagyatkozott. A *takarmánynövények* terjedésével vált ismertté a kultivátor, a töltögető eke, a lókapu, a szénagyűjtő, a szecskavágó, a fogas és a henger stb. De mindezek elsősorban *néhány* jelentős *uradalomra* voltak jellemzőek. Összességében azonban *agrárgazdaságunk technikailag elmaradott* volt és ez gátat szabott a termelés növekedésének. Mindez azonban nem zárta ki azt, hogy bizonyos előrelépés ne következzen be, mint például az, hogy terjedt a *ló* használata az *ökör* helyett. A termelékenységekben való lemaradásunk legfőbb oka a *járadékszedő földesúr* megléte volt és az a tény, hogy a nyugatiaknál jóval kevesebbet dolgozott a hazai termelő a földeken, vagyis *alacsonyabb* volt a *munkaintenzitás*. A ***középkori jobbágy*** (paraszti) ***gazdaság előnye elveszett*** és a 18. század végétől a ***tömegtermelésre*** csak a ***majorsági gazdálkodás*** volt képes. Azonban minőségváltás csak a kiválóan gazdálkodó uradalmakban következett be: *Lilien báró ercsi, József nádor alcsúti, a Hunyady grófok úrményi, a Festeticsek keszthelyi gazdaságai, vagy a nagyeceni Széchenyi birtok*.

1700-1848 között jelentős birtoktestek cseréltek gazdát, a magyar főúri arisztokráciát Bécs lecserélte. Az *első* hullám közvetlenül a török kiűzése után (Neoquistica Commissio), a *második* az 1720-as években, a Rákóczi-szabadságharc után a *harmadik* pedig a 19. század első harmadában lezajló birtokvásárlások kapcsán. A földvásárlásra befektetett *tőke* csak *lassan*, 10-20 év alatt térült meg. Az alacsony *forgótőke* miatt nagyon mérsékelt volt a *jövedelmezőség*. Ennek ellenére a *földvásárlás* jelentett az egyik legbiztosabb eszközt a *társadalmi- politikai felemelkedésre*.

A magyar iparban és bányászatban is éreztette hatását a 16-17. században bekövetkező változás, amelynek az oka az Európán belüli *kereskedelem visszaesése*. A mezőgazdaság nem tudott keresletet támasztani a hazai ipari termékek iránt. Egy *újra-agrárosodási* folyamat indult el, ami nem kedvezett az iparnak, a városnak. A hódoltság területéről az iparosok nagy része – néhány alföldi mezőváros kivételével – északra húzódott. A felszabadító háború, a Rákóczi-szabadságharc eseményei sok kárt okoztak a városoknak. A *kézművesek száma* országosan 5-6.000 fő lehetett, kiegészülve a bányászat és a kohászat művelőivel, legjobb esetben is 10 ezer fő körül mozgott. A török kiűzését követően a *magyar rendek* részéről föl sem merült a hazai ipar fejlesztésének a kérdése. Bár a felszabadult területeken néhány városban megindult a *céhes szerveződés*.

Az országban a népesség túlnyomó része *háziiparral* is foglalkozott, főleg szövés-fonással, amihez további szakmák kapcsolódtak: szőnyegkészítés, hímzés, csipkeverés, kötélgyártás, szűrhimzés stb. A fafeldolgozás, fazekasság stb. háziipari szinten mozgott. Ezen termékek előállítását *saját használatra* történt. Mindez azonban nem zárja ki azt, hogy a háziiparnak egyes vidékeken ne lett volna *árutermelő* szerepe. A 18. században a *céhes ipar fejlődése* ellentmondásos volt. Bár növekedett a céhek száma, ez – a céhes ipar jellegéből adódóan – a fejlődés gátját is jelentette. A 19. század első felében vált lendületessé az ipari tömegtermelés, szaporodtak a falusi, mezővárosi céhek. 1790-1848 között több mint ezer céhalapítás ismert. Mária Terézia 1761. évi *céhrendelete* elérte célját, viszonylag olcsó,

rendezett áruellátást eredményezett. Az *ipari termékek beáramlása* rontotta a honi ipar esélyeit és kedvezőtlen volt az is, hogy legtöbbször *osztrák nyersanyaggal* dolgoztak. Továbbá terjedt a *külföldi kereskedők* által szervezett *parasztipar*, s mind erőteljesebb üteművé vált a *manufaktúris* tevékenység. Ennek ellenére egyre inkább alkalmatlanná vált a céhes ipar a mennyiségi és minőségi követelményeknek eleget tenni.

A *hazai bányászat* 1711 után *Bécs* kezébe került, de az üzletbe beszálltak a *hollandok* is. Az ezüsttermelést újraindították, belőle pénzelték pl. az osztrák örökösödési háborút. Országos szerepkörű volt a *sóbányászat*, amely szintén *Bécs* igazgatása alatt működött. A sójödék az udvar bevételét növelte.

A 18. század végén az ország népességének(8,5 millió) 2 %-a foglalkozott *bányászattal* és *kohászattal*, 0,3 %-a *manufaktúrákban* dolgozott és 6 %-a *céhes* és *céhen kívüli* ipari tevékenységet folytatott. A fejletlen hazai ipar olyan termékeket gyártott, ami a külföldi behozatalból hiányzott. A Habsburg-birodalmon belül a külkereskedelmünkben növekedett a *kereslet* a mezőgazdasági termékek iránt. Részben a népesség létszámának növekedése, részben pedig az állandó háborúk miatt, beleértve a napóleoni időszakot is. Ez óriási lehetőséget adott a hazai agrárium portékáinak elhelyezésére, viszonylag jelentős jövedelmet kínálva. Az ország *külkereskedelmi többlet*hez jutott. A kivitelből az állattartás 63 %-kal, a növénytermesztés 27 %-kal részesedett. A behozatal zöme ipari késztermék volt. A birodalmi határ túloldaláról behozott termékekre nagyon magas vámokat róttak ki, ami kizárta az olcsóbb német áruk behozatalát. Így az *osztrák ipar* és a *magyar mezőgazdaság monopolizálta a piacot* az osztrák örökös tartományokon belül.

Az *1815 – 1820-as évek végéig* – másfél évtized – egy sajátos korszakot ölel át a magyar gazdaságtörténetben, a *dekonjunkktúra* éveit. Az okok között megemlítenő a *gabonaár csökkenés*(véget értek a napóleoni háborúk), a *bizonytalan pénzügyi helyzet*, amely összefüggött a háborúval: megnövekedett a forgalomban lévő bankók mennyisége, devalváció (leértékelés) következett be, az Osztrák Nemzeti Bank felállítása, váltócédulák megjelenése. Másrészt pedig *strukturális hitelhiány* sújtotta a gazdaságot: a beruházni kívánó magyar birtokos nem birtokolt kézpénzt, jelzáloghitelt továbbra sem nyújtottak, az osztrák bankok nem támogatták a magyar arisztokraták beruházásait, csak egy bizonyos határig. A hitelező bankok számára intő példa volt Grassalkovich Antal esete, akin a külföldi hitelező a majorságának átalakítására felvett kölcsönt sokáig nem sikerült behajtania.

A dekonjunkktúra alatt a gypjából származó bevételek miatt azonban külkereskedelmünk többletet mutatott.

A *magyar reformkor* a polgárosodást, a gazdasági élet fejlesztését, továbbá a függetlenség elnyerését tűzte zászlajára a nemzeti megújulás érdekében. Felerősödtek a modernizációs törekvések, a „haza s haladás” szellemében, amely egy gazdaságilag erős, polgári jogállam megteremtésére irányultak. A nemzet jövőjét illetően a „tenni-akarók” sorából messze kimagaslott *Széchenyi István* személye és tevékenysége. Áttörést jelentett *Hitel* című munkája, amely 1830-ban jelent meg. Saját példájából próbált következtetéseket levonni és megoldást találni a magyar gazdaság és társadalom fejlesztésére. Javaslatokat tett a termelési módszerek átalakítására, az eredményesség javítására. Azon a véleményen volt, hogy a szabad kereskedelmet, a birtokforgalmat gátló akadályokat le kell bontani. A *Világban* és a *Stádiumban* öntötte végső formába a nemzet jövőjéről alkotott nézeteit. A fennálló politikai és gazdasági kereteken belül kívánt maradni – nem akart Béccsel szakítani – a korabeli hatalom támogatásával akart terveinek érvényt szerezni. Hasonló tervek másokban is

megfogalmazódtak kortásai körében – *Berzeviczy Albert, Balásházy János* stb. – de társadalmi helyzeténél fogva a legnagyobb érdeklődést ő váltotta ki. Noha személye a későbbiekben háttérbe szorult, gyakorlati tevékenysége is az „elsők” közé emelte: *gőzhajótársulat, folyószabályozás, kaszinó létesítése, lóversenyek megindítása, József hengermalom, Lánchíd, balatoni gőzhajózás, saját birtokának modernizálása és nem utolsósorban a Magyar Tudományos Akadémia.*

A korszak másik nagy alakja **Kossuth Lajos** volt, aki az 1832-36.évi országgyűlésen kapcsolódott be a hazai közéletbe és a hazai liberalizmus vezéralakjává vált. Ahogy Széchenyi István az angol példát, úgy Kossuth Lajos szintén külföldről vette a mintát, *List, Friedrich* német közgazdásztól, aki a szabad kereskedelemmel szemben a *védővámok* határolta gazdaságfejlesztés elvét vallotta. Kossuth az *iparfejlesztést* tekintette elsődlegesnek, egyúttal az *önálló vámterület* megvalósítására törekedett. Felismerte a *vasúthálózat szerepét, a hitelrendszer* szükségességét, *takarékpénztárak, bankok* létesítését. Új típusú *adórendszer* mellett kardoskodott, amely *közteherviselést* célozta volna. Létrehozta a *Védegyletet, ipari kiállításokat* szervezett, *Iparegyesületet* hívott életre, továbbá a *Magyar Kereskedelmi Társaságot* indította útjára. A *Pesti Hírlap* hasábjain terjesztette nézeteit. De kivette a részét a polgári átalakulás alapját képező *törvények* kidolgozásából is.

A **reformkor második felében** (1830-as évektől) a hazai **mezőgazdaságban** néhány olyan új elem bukkant föl, ami az angol mezőgazdaságra volt jellemző. Az *uradalmakban* egyre jobban terjedt a *lóhasználat* és megjelentek a magas *tenyésztésként* képviselő fajták. Divattá vált a „*lófuttatás*”. A *szarvasmarha-tenyésztésben* tért hódítanak a *tejelő fajták*. A peremterületek kivételével a *merinó juh fajta* uralja a terepet. A *mangalica* sertésfajta terjedése utalt a táplálkozási szokások változására. A *magyar mezőgazdaság „centrumában”* Északnyugat- Magyarországon mind szélesebb körben honosodott meg a *vetésforgó*. A *búzatermesztés* vette át a vezető szerepet. Az *árpatermesztés* utalt a sörgyártás kibontakozására. A *kukorica* és a *burgonya* a paraszti gazdálkodás vezérnövényeivé nőtte ki magát. Terjedésüknek – ugarba ültetve – kedvezett, hogy a járandóság alól mentesültek. A kukorica nagy mértékben segítette az *istállózó állattartás* meghonosodását. A nagybirtok bevételeinek tetemes hányadát tették ki a *bérleti díjak*, illetve az *ipari üzemek* működtetése. Ekkor már a **nagybirtok** (uradalom) **diktálja a fejlődés ütemét** és a jobbágy(paraszti) gazdaságok egyre inkább leszakadtak. Az újfajta gazdálkodási mód azonban *költségigényes*, amihez hozzájárult a *gazdatisztek* alkalmazása is. Hitelhez nagyon nehéz volt hozzájutni. A jelzáloghitel felvételét gátolta az *ősiség törvénye* (1351). Magas volt az agrárium *belső fogyasztása*, a termékmennyiség 30-40 %-át emésztette föl.

A *modern ipari vállalkozások* terjedését a 19. század első harmadában jelezte a manufaktúrák és a modernebb (ipari üzemek) gyárok megjelenése. Az **angol ipari forradalom hatása** elérte a Habsburg tartományokat és Magyarországot is, köztük olyan új eszköze mint pl. a gőzgép. A hazai manufaktúrák elsősorban a *textilgyártásban* létesültek, főleg a Lócse- Hatvan- Pest-Sopron által határolt vidéken. Jelentős volt a központi ösztönzésre megszületett *selyemgyártás* is, amely délről kapta a nyersanyagot. *Bőripari üzemek, üveg-és kerámiagyártás, dohányfeldolgozás, kötélgyártó üzemek* nyújtották a kínálatot. A meginduló gyárok is a textiliparban eresztettek gyökeret. Ezeket az új létesítményeket a *munkamegosztás, a gépek* használata (gőzgép is) jellemezte. Az élelmiszeriparban kiemelkedett a *szeszfőzés*, majd később a *cukorgyártás* és a századforduló méltán világhírű ágazata a *malomipar*.

A *vasiparban* a kincstári tulajdonban lévő üzemek jártak az élen. De a nagybirtokosok is alapítottak vassfeldolgozó üzemeket. 1841-ben az ország 320 ezer bécsi mázsa (17.900 tonna) *nyersvasat* termelt, ami kedvezett a gépípar, vasút fejlődésének. A vaskohászat „kísérője” a *szénbányászat* volt, amelynek mennyisége 1841-ben elérte a 800 ezer bécsi mázsát (45 ezer tonna). A manufaktúrális és gyári termelés jelentősen eltért a háziipar és a céhes formától: *munkatevékenység szétbontása, üzemek közti cserekapcsolat, kiterjedt kereskedelmi hálózat*. A gyári termelésnél nagyobb súllyal esett latba az *ármonopolizáció*, noha a manufaktúráknál sem volt ritka az árdiktáló szerepkör. Bárnövekedett a tőkés módon működő üzemek száma, alapvetően nem változott a hazai gazdaság szerkezet, maradt az *agrártúlsúly*. 1842-ben a Habsburg-birodalom tőkés üzemének mintegy 6,1 %-a működött Magyarországon, ami jelezte, hogy a hagyományos ipari formák uralták a terepet és a döntő *áttörés* még *nem* következett be.

Nagyon lassan haladt az *infrastruktúra* kiépítése, jóllehet az *úthálózat* kiépítése roppant költséget emésztett volna föl. Maradt csak a meglévő utak *karbantartása*. Az utak, postautak Bécs felé irányultak. A *folyami szállítás* elsőbbséget élvezett. *Csatornákat* építettek, köztük is a *Béga-és a Ferenc-csatornát*, amelyek *Bácska-Bánát gabonáját* voltak hivatva továbbítani a nyugati piacokra. A Duna és a Tisza vízrendezése, továbbá a többi folyó hajózhatóvá tétele cs a 19. század második felétől vette kezdetét. A gőzhajózásnál később fogtak hozzá a *vasútépítéshez*. Az *első hazai vonalat* 1846-ban adták át Pest – Vác között, s 1848-ig összesen 161 km hosszú vonal épült meg. Kossuth és köre az *önálló nemzetgazdaság* elvét követve a *Buda – Fiume vonal* megépítését szorgalmazták, Trieszttel szemben, amit 1844-ben megszavazott az országgyűlés.

A mezőgazdaság korszerűsítéséhez, az ipar fejlesztéséhez a *pénzügyi intézményrendszer* átalakítására volt szükség. Az árutermelés növekedésével szaporodtak az *előlegkölcsönök* (gabonatermés lekötése). Más jellegű volt az *árvapénztári hitel* (az uradalmi irányítók vagy városi hivatalnokok által kezelt, az árvák vagyonának megőrzését szolgáló pénztár). A tőkenagyság a magas halandóság miatt nagy volt. Az árvák pénztárából a helyiek kisebb-nagyobb kölcsönöket vehettek föl. Sokszor az uraság volt a legfőbb kölcsönfölvéve.

A *takarékpénztár* gondolata már az 1825-27. évi országgyűlésen felvetődött. 1835-ben létrejött Brassóban az Általános Takarékpénztár. 1840-ben kezdte meg működését a *Pesti Hazai Első Takarékpénztár*, 1841-ben pedig a *kolozsvári*. A pesti intézmény volt a meghatározó. Az első bankot *Ullmann Mór* alapította 1841-ben: *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* (váltó, folyószámla, értékpapír stb.). A *biztosítás* csirái is visszanyúlnak a 19. század elejére. 1807-ben alakult meg a *Komáromi Szabadalmas Hajóbiztosító Társaság*. 1845-ben létesült a *Kölcsönös Biztosító Egylet*. Mindezek részvénytársaságok voltak. A meghatározó szerep azonban a *külföldi társaságoknak* jutott.

13. Az ország gazdasági élete 1848-tól az első világháborúig

A feudalizmusból a *polgári átalakulás* felé vezető út több lépcsőből állt. A reformkorban a *jobbágyfelszabadítás*, az *iparszabadság*, a *közteherviselés* és *adóreform*, továbbá a *vámunió* és *vámlliberalizálás* voltak azok az elemek, amelyek a 19. század második felének gazdasági fejlődéséhez hozzájárultak.

A jobbágyrendszer felszámolása azzal kezdődött, hogy a *földesúr- jobbágy viszonyt* magánjogi körből *közjogi* területre helyezték át. A jobbágyfelszabadítás felé vezető úton az első lépéseket *II. József* tette meg, aki 1785-ben eltörölte a röghözkötöttséget, szabad pályaválasztást és nősülést biztosított a jobbágyfik számára. Már korábban, az *1767. évi úrbérrendeletben* a földesúr- jobbágy viszonyt közjogi síkra terelték. Elválasztották az allódiális és az úrbéres földet. Meghatározták a telek nagyságát. Erősítették a jobbágybirtoklást és korlátozták a földesúr rendelkezési jogát. Meghatározták az úrbéres telek után fizetendő terhek nagyságát, amelyek a telekhányadhoz igazodtak. Szilárd telekrendszert alakítottak ki, amennyiben megszüntették a földek újraosztását. Ez döntő lökést adott a faluközösség felszámolására. Az állandó birtoklás a gondosabb gazdálkodást segítette elő. Az úrbérrendezés egyúttal felmérte az *ország agropotenciálját* is. A bécsi udvar saját, jól felfogott érdekében számot vetett azzal, hogy Magyarország mire képes, mire számíthat Bécs a jövőben. De egyúttal – erre már történt utalás – hosszú távra megszabta az ország jövőjét is, miszerint *agrárországgént* kell kivenni részét a Habsburg-birodalom fenntartásából.

A jobbágyfelszabadítás végigkísérte az egész reformkort. Voltak *magán kezdeményezések*, főleg az *ország nyugati részén*, amikor néhány *mezőváros* megegyezett földesurával a jobbágytelkek megváltásáról. *Széchenyi István* is közéjük tartozott. A törvényes szabályozásra az *1839-40. évi országgyűlésen* került sor, amikor engedélyezték az *önkéntes örökváltságot*, az *1843-44. évin* pedig törvénybe iktatták a *jobbágyok tulajdonszerzési jogát*. A jobbágyfelszabadításnak három fő eleme volt: *a feudális személyi függés feloldása, a földtulajdon kérdése, a földesúri kárpótlás ügye*.

Az *1848. évi áprilisi törvények* rögzítették a jobbágyfelszabadítást, amivel megszűnt a személyi függés, összekapcsolva a polgári szabadság jogokkal (törvény előtti egyenlőség, úriszék megszűnése). Mindez azokra is vonatkozott, akiket (majorsági zsellérek) a földesúri terhek – beleértve az egyházi tizedet is – eltörlése, a földtulajdon birtoklása nem érintett. Ezért a földesuraknak *kárpótlás* járt. A *részletkérdések* kidolgozását elhalasztották, de amire nem is kerülhetett sor a szabadságharc bukása miatt.

A *szőlődézsma* ügye az 1853. évi úrbéri pátensben rendeződött. Az *alapelv* az volt, hogy a felszabadítás az *úrbéres telkekre* terjedt ki. Ez 7,9 millió hold *szántót és rétet* foglalt magába. 1,4 millió hold tartozott az ún. *maradványföld* kategóriába. 350 ezer hold volt az *irtásföld* kiterjedése, amelyet eredetileg a földesúr visszaválthatott egy bizonyos határidőig. A *közös haszonvételeket* (erdő, legelő) meg kellett osztani. A termőföld mintegy 40 %-a, Erdélyben 20 %-a került a jobbágyok tulajdonába. A *majorsági zsellérek, telepítvényes falvak* népességének helyzetét csak az *1896.évi törvény* rendezte, így ők egyelőre csak a személyes függéstől szabadultak meg. A *kárpótlást* kamatozó kötvényben kapta meg a földesúr, hosszú lejáratú idővel, ezért nehéz volt túladni rajtuk. Fedezetként a kormány *pótadót* vetett ki. A *regálék* ügyében is-is megoldás született. Egy részüket kárpótlás nélkül eltörölték, más részüket csak fokozatosan szüntették meg. Ugyanilyen sorsra jutott a *bányajog* is.

Az iparszabadság, az iparüzés, a *vállalkozás szabadságát* jelentette. Tartalmazta a *váltótörvényt*, *csődtörvényt*, szabályozta a *kereskedők* és a *gyárak jogviszonyát*, a *részvénytársaságok* szervezetét. Ez utóbbi szabaddá tette a *gyáralapítást*. Csak 1861-ben állt vissza az 1840-es évek törvényeinek hatálya a kereskedelmi és váltójog érvényesülése terén. Az **1859. évi Iparrendtartás** mondta ki az iparszabadságot a Habsburg-birodalomban. A céhek kötelező megszüntetését az **1872.évi magyar ipartörvény** írta elő, illetve azok átalakítását. Az **1875. évi kereskedelmi törvény**, az **1876. évi váltótörvény** és az **1881. évi csődtörvény** hosszú időre megszabta a hazai vállalkozások jogi kereteit.

Az adóreform során kialakították az *egyenés adók* rendszerét, amelybe tartoztak: föld-, ház-, kereseti és jövedelemadó, a *közvetett adók* körébe pedig: fogyasztási adók, monopóliumok (dohányjövődék), továbbá a vámok és illetékek.

A kiegyezéssel (1867) csak a *közvetett adófélék* maradtak meg, az *egyenés adókat* az egyes tagországok *önállóan* szabták meg. A mai értelemben vett *személyi jövedelemadó* törvényi bevezetésére Magyarországon 1909-ben került sor.

Az örökös tartományok és Magyarország közötti ún. *belső vámhatár* lebontása 1850-ben következett be, ugyanakkor a külső vámhatárok érintetlenül maradtak. Az 1860-as években kölcsönös kereskedelmi szerződésekkel az **Osztrák- Magyar Monarchia** azon országok közé került, amelyek megadták egymásnak a *legnagyobb kedvezményt* (Anglia, Franciaország, Németország és a Monarchia). Megjegyzendő, hogy a tőkés átalakulás kiteljesedéséhez szükséges liberális intézmény rendszer alapjait az 1848/49-t követő Habsburg neoabszolutizmus idején rakták le.

A **politikai kiegyezés** gazdasági vetületének három összetevője volt:

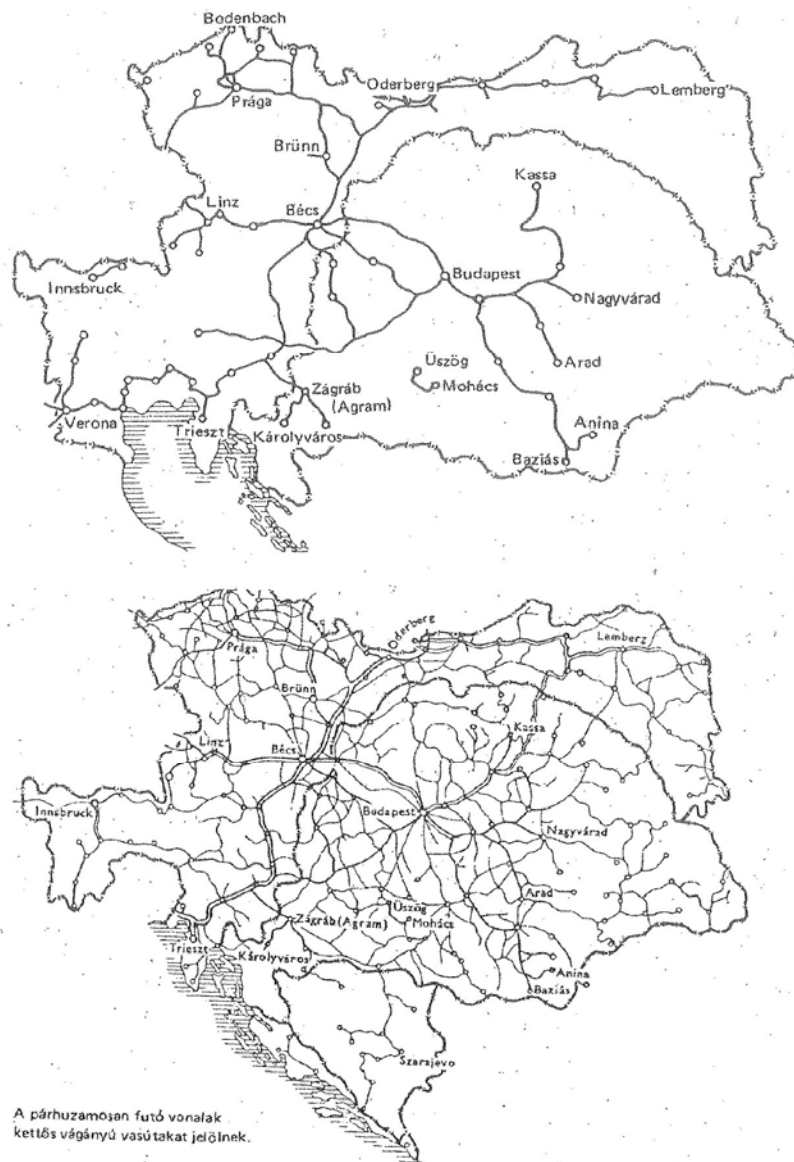
Közös ügyek: külügy-és hadügy, valamint forrása a pénzügy (kvóta alapján történő hozzájárulás)

Közös érdekű ügyek: 10 éves időtartamra szóló egyezségek (régii államadósság, vám-és kereskedelmi szövetség, fogyasztási adó, pénzrendszer)

Jegybank ügy: hosszú időn keresztül viták forrása, míg nem 1878-ban létrejött az Osztrák-Magyar Bank)

A magyar gazdaságpolitikában az első körbe tartozott a *vámpolitika*, ahol a magyar állam keze meg volt kötve, de egyeztetéses megoldással, *kétoldalú* – legnagyobb kedvezményt adó – *szerződésekkel* rugalmasan működött. 1885-től az ún. *őrlési forgalom* egyfajta vám visszatérítést jelentett, ugyanis a hazai malmok számára *vámmentes gabona* behozatalt biztosított, amennyiben a lisztet a közös vámhatáron túlra vitték ki. A hazai agrárkörök állandó támadására ezt a rendelkezést 1900-ban *eltörölték*.

1867-ben megalakult a *Közmunka-és Közlekedési Minisztérium*, amely a vasútépítés terén egy Bécs központú fővonalhálózatot *Pesthez sugaras másikkal* kívánta kiegészíteni. Magánvállalkozásként folytak a vonalépítések. A csődök miatt az *állami szerepvállalás* egyre inkább előtérbe került, így az állam vette át az építést és a működtetést. *Baross Gábor* nevéhez fűződik a *zónatarifa* kidolgozása, amely a MÁV-ot nyereségessé tette. Az államvasúti díjszabás jelentős eszköz volt a kormány kezében. (7. ábra)

7. ábra Vasúthálózat az Osztrák–Magyar Monarchiában 1866-ban és 1898-ban

Évtizedes sérelmet orvosolt az 1889-ben létrejött *Földművelésügyi Minisztérium*. **Darányi Ignác** (1895-1903, 1906-1910) személyében olyan irányító került miniszteri pozícióba, aki a mezőgazdasági törvénykezés, szakigazgatás, érdekképviselés, szakoktatás, kutatóhálózat megteremtésében óriási érdemeket szerzett. Életművet hagyott az utókorra.

Az *iparpolitika* sem maradt intézményes irányítás nélkül, noha nem volt önálló minisztériuma. Az érdekképviselést az *Országos Iparegyesület*, majd 1902-től a *Gyáriparosok Országos Szövetsége* (GYOSZ) látta el. Fontos megemlíteni az ipartámogatási törvényeket: 1881, 1890, 1889, 1907.

A *piacosodás* térnyerése egyre erőteljesebbé vált az 1867-es kiegyezés után. A 19. század közepe előtt a piacot *regionális különbségek* tagolták, s ezen túlmenően a *mezőgazdasági termékek* ára szabadon alakulhatott. Ezzel szemben az *iparcikkek* árát szabályozták. Az 1850-60-as évtizedekben a regionális áreltérések a Habsburg-birodalmon belül *kiegyenlítődték*,

noha sohasem tűntek el. Az áringadozások a *fő szállítási vonalak* kiépülésével jóval kisebb kilengést mutattak.

Ha megnézzük 1850 előtt a *magyar árukivitel szerkezetét* látható, hogy az 1840-es évekre a szarvasmarha helyét a gyapjú foglalta el. Az 1880-as évektől pedig a gabona-és a lisztexport került előtérbe. A piacosodás kiterjedt a *föld*(birtok mobilizáció)- és *munkapiacra*, a *belső migrációra* és a *kivándorlásra*. A századfordulón (19/20. század) az Egyesült Államokba kivándorlók több mint 50 %-a *mezőgazdasági cseléd* és *napszámos* volt. (Észak-Magyarországról, Székelyföldről). 1914 előtt a *munkaerőexport* az ország legfontosabb bevételi forrása volt, ugyanis nagy részük nem maradt kinn, hanem összegyűjtött pénzéből *ittthon földet vásárolt*.

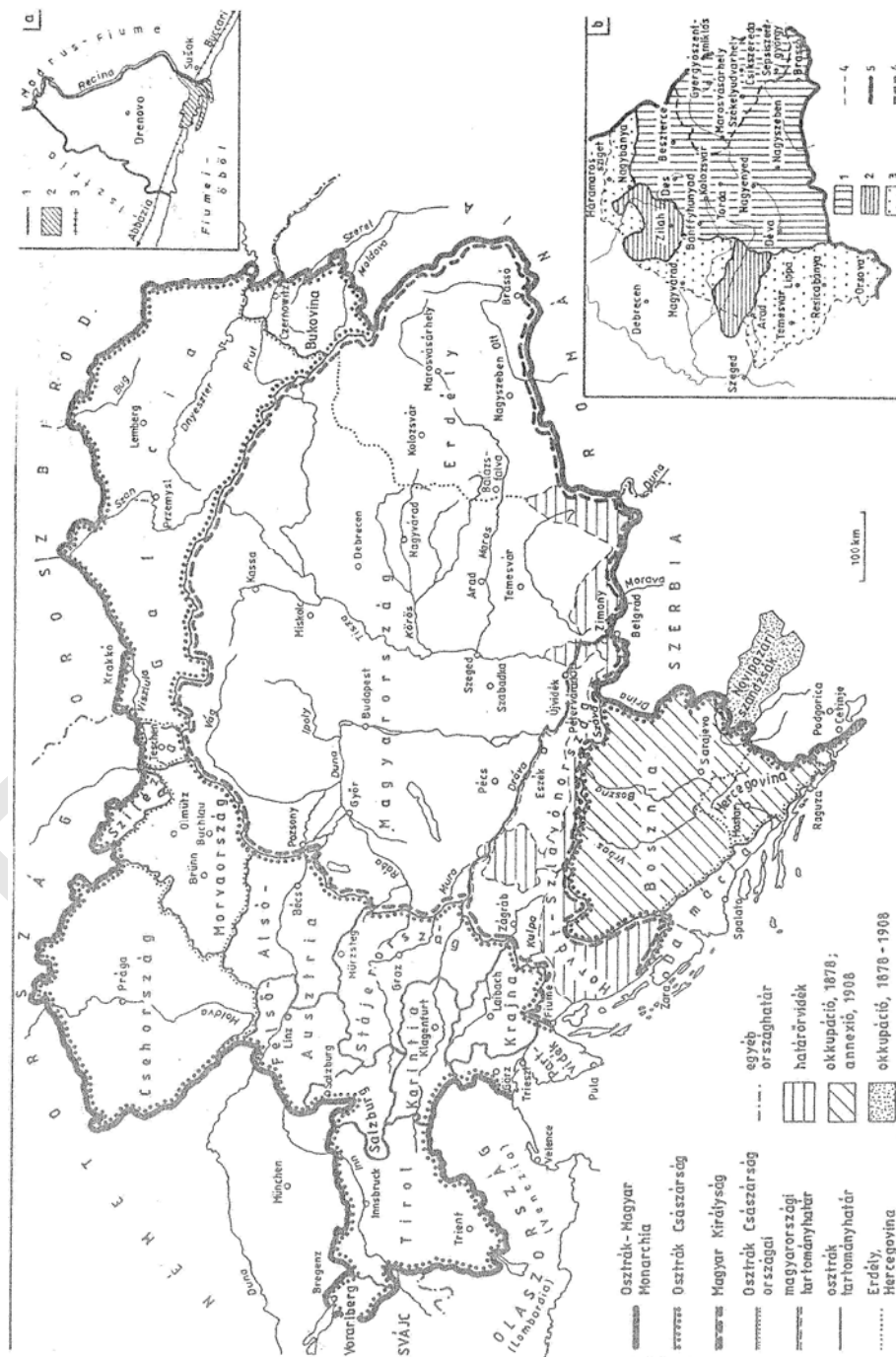
Az első *takarékpénztárak* már az 1830-40-es években megalakultak, a lakossági megtakarításokra épültek. Amint már említettük, a legjelentősebb a *Pesti Hazai Első Takarékpénztár* volt. Hasonlóan működtek az 1850-es években alakult *városi hitelszövetkezetek*. *Falusi* megfelelőik csak az 1880-as években nyitottak, az *agrárius mozgalom* ösztönzésére. A szakosodott pénzintézetek között az újdonságot a *kereskedelmi* és a *hitelbankok* jelentették. Hazánkban először a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* töltött be kereskedelmi banki szerepet 1848/49-ben. Az 1867-ben létrejött *Magyar Általános Hitelbankkal* 1870-től közösen működött a bécsi *Creditanstalt* pesti fiókja. A *jelzálog – intézetek* ez utóbbi csoportba tartoztak. Az 1873-as mezőgazdasági válság hatására a szakosodott pénzintézetek egyre szélesebb körben *univerzális bankká* kezdtek válni. A bankhálózat működését az *Osztrák-Magyar Bank* fogra össze. A *nemzetközi értékpapír piac* fontos szerepet játszott a *magyar infrastruktúra*, valamint a vele kapcsolatos *nehézipari* (energia ágazati) *beruházásokban*. Az állam által felvett kölcsönök jó része is ezt a célt szolgálta.

A *mezőgazdaság* és az *ipar között* egyrészt a munkaerő-vándorlás, másrészt az egymásra épülő munkafolyamatok teremtettek *kapcsolatot*. A *növénytermesztés és állattenyésztés* és az élelmiszer-feldolgozás szorosan egymásra épült (termelési vertikum). A 19. században a mezőgazdasági tevékenység egy része bent maradt az agráriumban, más része viszont önálló ipari vállalkozássá alakult, amire példa a *malmok* működése. Hasonló módon alakult az *ipari szeszipar* is. A *cukorgyárak* saját birtokaikon vagy bérgazdaságaik révén, szerződéses termesztéssel teremtették elő a nyersanyagot. A 19. században az *élelmiszeripar húzóágazata* a malomipar volt. Az első világháborút megelőző években a *búza*termés mintegy 60 %-a került *piacra*. A többi gabonánál – főleg a kukoricát tekintve – a kisüzemek állattartásában való felhasználás miatt, ez az arány jóval kisebb lehetett. A *hazai malomipar* kiépülése az 1860-as évektől gyorsult föl. **Budapest** Minneapolis (USA) után a **világ második központja** volt. Számos *magyar szabadalom* született ezen a területen: a Mechwart András- féle *acélhengerezék* stb. Évente 1500 darabot állítottak elő belőle. Gyártásának csúcsideje 1879-1887 közé esett. Ez a találmány jóval finomabb liszt előállítását tette lehetővé. Minőséget javított a Haggenmacher Károly- féle *síkszita* is (1887). A *hazai cukorgyártás* fellendülése az 1850-es években kezdődött el. Az 1888. évi *cukoradó* bevezetése további lendületet adott fejlődésének, mivel nem a nyerscukrot, hanem a *nyert cukorértéket* adóztatták meg. Ugyanis a hazai répa cukortartalma alacsonyabb volt, mint a többi tartományban és a hazai termelők számára ez előnyt jelentett. A hazai kivitel az 1890-es években a vámterületen kívülre irányult, amit az állam támogatott. Miközben a *liszt, gabona* kivitel a birodalmon belül maradt, a *cukrot* külföldön értékesítették. A század végére a *csökkenő mezőgazdasági árak* az állattenyésztést jóval kisebb mértékben érintették. A 19. század végére csökkent a *juhlétszám*, így a *gyapjú* kivitele is, ami viszont a *reformkorban* elsőbbséget élvezett. Ennek oka az volt,

A mezőgazdasághoz kapcsolódó élelmiszeripar mellett a 19. századi gazdaság meghatározó egysége elsősorban a *vasútépítéshez kötődő nehézipar* volt. Lényegében az angol ipari forradalom „begyűrűzése” a 19. század második felében vált általánossá az országban. A gőzgép térhódítása növekvő üzemi koncentrációt eredményezett. A *Rimamurányi-Salgótarjáni Vasmű Rt.* vertikális üzemszervezetet épített ki. Az *Állami Vasművek* is hasonlóan működött. A gépi nagyipar a közlekedésnek dolgozott, illetve saját maga számára állított elő gépeket. A *mezőgazdasági gépgyártás* részesedése alig érte el a 9 %-t. A vasút fontosságára mi sem utalt jobban, mint az, hogy felvázolja azokat az erővonalakat, amelyek mentén az iparosodás lezajlott. Hazánkban *két nagy nehézipari centrum* alakult ki: a *gömör-szepesi*, ahol 1867-ben épült vasút, *krassó-szörényi*, amely 1856-ban kapott vasútvonalat. Vagyis az ország északkeleti és délkeleti vidékén feküdt a két nagy ipari központ. Ez alátámasztja azt a feltevést, hogy a vasút általában az *árutermelő agrártájakat* köti össze az *ipari központokkal*, ami viszont a köztük lévő területeken egyenlőtlenséghez vezetett. Összességében elmondható, hogy a *hazai ipar az 1870-1880-as években* használta ki eredményesen a számára adódó *felzárkózási lehetőségeket*. (8. ábra)

A Monarchia költségvetésében a *hadi kiadások* messze elmaradtak az európai átlagtól, így *támadó háborúra nem* volt felkészülve. *Erőforrásai* is végletesek voltak, ezt politikai szerepvállalással igyekezett ellensúlyozni, noha ez kevésnek bizonyult. Az *első világháború* kitörésekor egy sor szükségintézkedést kellett életbe léptetni. 1914. július 29-én bezárták az *értéktőzsdét*. Néhány nappal később *fizetési moratóriumot* vezettek be, aminek érvényessége közel egy évig tartott. Hasonlóan újraindult az értéktőzsde is, ami a *hadigazdaság finanszírozására* szolgált. *Hadikölcsön-kötvényt* bocsátottak ki. Az élelmiszerellátás terén *hatósági ármaximálás* lépett érvénybe. Új típusú mezőgazdasági *terményfelvásárlási* rendszert alakítottak ki (Haditermény Rt.). 1916-ban bevezették a *jegyrendszert*. A gyárparban 1914-1918 között a termelés közel fele *hadi megrendelés* volt. Gondot okozott az anyaggazdálkodás zavarmentes működtetése. Életbe léptették az *ipari készletgazdálkodást*. (9. ábra)

9. ábra Osztrák-Magyar Monarchia 1867-1918.

14. Európa gazdasága 1918 után, a gazdasági világválság és a New-Deal

Óriási katonai és polgári *veszteséget* okozott az első világháború, amelynek során több tízmillió ember esett áldozatul. A katonai célokra költött hadikiadások nagyságát *180-200 milliárd dollárra* becsülik (1914-es vásárlóértéken számolva). Az anyagi javak pusztulásának nagysága több mint 150 milliárd dollárt ért el. Lakóházak, közlekedési hálózat, hírközlés, mezőgazdaság stb. vált semmivé a hadszíntereken és környékén. A tengeralattjáró-háborúzás okozta károk is jelentősek voltak.

Az első világháború alaposan átírta az addig kialakult *európai gazdasági helyzetet*. A háborús évek alatt erősödött a *nehézipar*, a *gépgyártás* helyzete. A munkaerő hadszíntérre irányítása nehezítette a felduzzasztott, folyamatos termelést. Darabokra hullott a korábbi *liberális világkereskedelelem*. Leghangosabb hirdetői *védővámokat* vezettek be. Szertefoszlott a *szabad kereskedelem* eszméje. A közép-európai országok csak is belső erőforrásaikra hagyatkozhattak. A háborús évek múltával a hadviselő felek mind szűkösebb tartalékokkal rendelkeztek. Németország földjére nem lépett idegen hadsereg, de tartalékait felélte az ország. Az *Oszták-Magyar Monarchia* darabokra hullott és helyén *kisállamok* régiója alakult ki. E két államalakulat tartozott – főleg a monarchia – a két *nagy vesztes* hatalmak közé. A háborús veszteség, éhség, szociális nyomor *radikalizálta a társadalmat*, aminek eredménye volt *Oroszországban* a februári forradalom, majd a bolsevik hatalomátvétel. De másutt is alakultak *baloldali* (sokszor szélsőséges) kormányok (Magyarország, Szlovákia, Bajorország stb.).

A háborút követő *terület-átosztás* mellett leginkább *Franciaország* kardoskodott. A *német békeszerződést* 1919. június 28-án írták alá Versaillesben. Terület-elcsatolások, népszövetségi ellenőrzések bevezetése megcsapolta a német ipar erőforrásait. Bár a gazdasági fejlődés „zászlóshajója” 1918 után már nem a nehézipar és a gőz korszaka volt. Német területből részesült Franciaország mellett Dánia, Belgium. Az ország elveszítette gyarmatait, noha akkoriban ezek a hatalmas területek gazdaságilag még nem kötődtek az anyaországhoz. Keleten Lengyelország újra önálló állam lett, komoly agrárterülettől fosztva meg a németeket. Elszakadtak a baltikumi német területek, Danzig szabad város lett. Szilézia egy része Csehszlovákiához került. Ezek a lépések a későbbi *német gazdasági expanziót* a közép-európai országok felé terelték, ami az 1930-as években bontakozott ki.

A legnagyobb vesztes az *Oszták-Magyar Monarchia* volt – „az *első európai közös piac*” – amely soknyelvű, eltérő kultúrájú népeket kapcsolt össze, közös gazdasági keretbe ágyazva. *Fejtő Ferenc* is azon a véleményen volt, hogy a monarchiát – a nyugati és a keleti hatalmak (Oroszországot értve alatta) ütköző hatalmát, főleg a franciák jóvoltából – *szándékosan „verték szét*”. Széthullott a másfél évszázad alatt kialakult munkamegosztás rendszere, így az utódállamok egyoldalú gazdaságszerkezetet örököltek. Magyarország agrárjellege megmaradt. Az országból „részesülő” *utódállamokban*, a múlt féltelmeiből adódóan, a *nacionalizmus* tört utat magának, vállalva a gazdasági egyoldalúságból eredő világpiacon versenyeptelenséget.

Szinte nem volt olyan európai állam, ahol bizonyos *területmódosítás* ne zajlott volna le. Gondoljunk csak a Baltikumra, a balkáni-mediterrán térségre. Oroszország minden téren veszített európai helyzetéből. A bolsevik hatalomátvétel okozta bezártságból csak 1922-ben tudott kitörni (Rapallói szerződés Szovjet- Oroszország és Németország között). A területrendezés fő nyertese Franciaország volt, politikai akaratának érvényesülésén túl, befolyási övezetének közép-kelet-európai bővülése miatt.

A hadviselő országokat súlyosan érintette az *infláció*. Az áremelkedés *eltérő* méreteket öltött. Míg Nagy-Britanniában háromszorosára, addig Magyarországon 23 ezer-szeresére növekedett. Németországban pedig a márka a háború előttinek egy trilliómodját érte. A háború alatt kibontakozó *infláció oka*: megnövekedett hadikiadás, növekvő áruhiány, a vállalkozók inflációs elvárásai, spekuláció. Orvoslása kezdetben a következő volt: kölcsönfelvétel, hadi kölcsön jegyzés, adóemelés stb. Szédületes iramban nőtt a forgalomban lévő pénz mennyisége. A vesztes feleket még a háborús jóvátétel fizetésére is kötelezték volna. Még a tartalékkal rendelkező angolok és franciák is a háború végén rászorulta az *Egyesült Államok pénzügyi segítségére*. Az újjáépítés szintén megterhelte az amúgy is szűkös erőforrásokat. Az antant hatalmak egymást is kölcsönökkel támogatták (*keresztfinanszírozási rendszer*). A nyugati hatalmak várták a *német jóvátétel* fizetésének megindulását. A béke konferenciákon azonban nem tudtak dönteni nagyságáról. A *győztesek igénye* viszont nem ismert határt és az egyeztetésekkel tolódott a végösszegről való döntés időpontja. Addig is a németek több ezer mozdonyt, vasúti kocsit, teherautót adtak át. A megszálló csapatok költségeit térítették, átadták kereskedelmi flottájuknak jó részét. A fizetendő összeget a német kormány nem vállalta és közben kiderült, hogy nem tudja teljesíteni. A kölcsön felvételt pedig elutasították. A franciák 1923-ban megszállták a Ruhr-vidéket, ellenőrzés alá vonva a német nehézipar központját.

A pénzügyi helyzetre a „megoldást” a *bankóprés* jelentette, ami felgyorsította az inflációt. 1923-ban egy dollár már 4,2 trillió márkát ért. A németek kénytelenek voltak devalválni pénzüket és bevezették a birodalmi márkát. Az államháztartást szanálták, új ár-és bérrendszert léptettek életbe, megváltozott az adórendszer is, ugyanakkor drasztikusan csökkentették a kiadásokat. Ennek következtében *1925-ben* nagyjából helyreállt a *pénzügyi egyensúly Németországban*.

Közép-Európában *Magyarországot* (30 millió aranykorona) és *Bulgáriát* kötelezték jóvátétel fizetésére. *Ausztriát megkímélték* tőle. A térségben a pénzügyi egyensúly megteremtése központi kérdés volt. Magyarország 1924-25-ben 307 millió aranykoronás *népszövetségi kölcsönhöz* jutott, előnytelen feltételek mellett, ami azonban megteremtette az ország államháztartási egyensúlyát. Minden ország védeni kezdte *saját valutáját*, ami káros volt, mivel megnehezítette, drágította a gazdasági tevékenységet, az *árfolyam-spekuláció* pedig pénzt vont el a termelésből. A valutavédelem szorosan kapcsolódott a *protekcionista gazdaságpolitikához*.

Az *1920-s évek második felében* a mezőgazdaságban az árak elmaradtak a késztermékek árai mögött, amit klasszikus *agrárrollónak* neveznek, amit az váltott ki, hogy a háború alatt a nyugati országok némelyikében, de főleg a gyarmati területeken föllendült a mezőgazdasági termelés. A gépesítés és a befektetések révén Nyugat-Európában növekedett a termelékenység, emelkedtek a hozamok, de a jövedelmezőség még nem tartott lépést a termelés javulásával. Az alacsony mezőgazdasági jövedelmek miatt csökkent az ipari terméke iránti kereslet. Ugyanakkor a nagy *túltermelés* miatt az alapvető mezőgazdasági termények ára mérséklődött. A búzáé 45 %-kal, a gyapoté 33 %-kal és óriási *készletek* halmozódtak föl. Rontotta a helyzetet, hogy Európában zömmel *kisüzemi termelés* folyt. A mezőgazdasági termelés – főleg a *közép-európai családi parasztgazdaságokban* – szerkezete merev, rugalmatlan volt. Évtizedes hagyományok éltek tovább, hiányzott a korszerű szakismeret, a modern gazdálkodási szemlélet. Az agrárágazat rugalmatlanságát az *ipar dinamizmusa* pótolta, különösen ott, ahol a hatások módosulása egyoldalú – ipar nélküli – szerkezetet hagyott hátra (t.i. a határok változásával). *Magyarországon* pl. a dualizmus idején az *élelmiszer- és nehézipar* volt a fejlődés motorja, de a trianoni békeszerződéssel

elvesztek a nyersanyag források, ami megakasztotta a fejlődést és a *könnyűipar* vette át a szerepét. Megnőtt a jelentősége az *infrastrukturális ipari beruházásoknak*, így pl. a vasútépítésnek, nemcsak keleten, hanem többek között Franciaországban is. A terjedő *autómobil-közlekedés* sok helyütt az országúti közlekedés úthálózatának megépítését igényelte. A *városi közvilágítás, csatornázás* az állam aktív közreműködését tette szükségessé. Míg a 19. században a termelőeszközök gyártása fejlődött, addig *1920 után* jelentős szerep jutott a *fogyasztási javakat* előállító iparágaknak. A villamos-energiái hálózat kiépítése, a világítás, elektromos gépek, rádiózás a lakosság széles rétegeit érintette. A mindennapi élet tartozékává vált – ha nem is a széles tömegek számára – a *divatipar* és más *szolgáltató szektor* megjelenése: sajtó, könyvkiadás stb.

Az első világháború után szükség lett volna a **nemzetközi gazdasági rendszer** megreformálására, **új intézményrendszer** felállítására. A Népszövetség és hozzá hasonló szervezetek nem voltak hatékonyak. Nagy problémát okozott, hogy az Egyesült Államok izolacionista politikája következtében alig foglalkozott Európával. A nagy gyarmattartó hatalmak kereskedelmi partnerei gyarmataik voltak, ahonnan olcsó nyersanyagok érkeztek. Bizonyára azért esett vissza a kereskedelem nagyságrendje, illetve lassult le, mert lefékeződött a háború miatt a népesség növekedése. A visszafogott gazdasági fejlődés következménye volt, hogy a világkereskedelemben Európa részesedése 59%-ról visszaesett 48 %-ra.

Az *európai gazdaságfejlődés* egyenetlen képet mutatott. Módosult a fejlődés élvonalainak a rangsora. Az 1920-as évek végére Nagy-Britannia és Németország gazdasági helyzete romlott. A gyorsan fejlődők közé fölzárkózott Belgium, Hollandia és Svédország. Az utódállamok gyors fejlődése (Magyarországra gondolva) a megszerzett erőforrásokból adódott. Magas volt a munkanélküliség aránya. *Nyugat-Európában* az egy főre jutó nemzeti jövedelem emelkedése az alacsony népszaporulatnak volt köszönhető, ellentétben *Dél-Európával*, ahol a magas szaporulati ráta kiélezte a társadalmi feszültségeket.

Közép-Európában súlyos problémát jelentett a látens *agrármunkanélküliség*, amit a *földreform* sem tudott megoldani, hiszen a *termelés szerkezete* nem változott. Egyre világosabbá vált, hogy a **megváltozott világ gazdasági rendszerben** a liberális intézményrendszerhez nem lehet visszatérni – nem lehet kizárólag a piacra hagyatkozni - és a gazdasági egyensúly megteremtése az **állam szerepvállalása** nélkül nem valósítható meg. Ezt *Nyugaton* az infrastruktúra és a pénzügyek közvetett befolyásolásával, *Kelet-Közép-Európában* földreformmal és az állami tulajdon kiterjesztésével szándékoztak megoldani.

Az *Egyesült Államok* hiteleinek köszönhetően egy lassan talpra álló gazdaság képe bontakozott ki az 1920-as években. De ezek a pénzforrások egyre szűkebbé váltak az évtized második felére. Az amerikai tőke főleg *rövid lejáratú hitelként* került Európába. 1918-1931 között a Németországba áramlott tőke közel fele volt ilyen. Az értékpapírügyletek fedezeteként szolgáló rövid lejáratú kölcsönök ára jóval meghaladta az európai szintet. 1928-ban az amerikaiak kezdték befagyasztani, illetve lemondani európai kölcsöneiket. Sok helyütt likviditási gondok adódtak. A vállalkozók pénztelenné váltak. Az árak tovább zuhantak. Az autógyártásban is a válság jelei mutatkoztak. A kibocsátott mennyiség egyötödére csökkent. Elbocsátások következtek és a visszaesés minden ágazatban jelentkezett. *A válságot nem a tőzsdekrach okozta, ez csak jelezte a gazdasági depressziót. Az értékpapír piacon is bizonytalanság uralkodott.* Az 1920-as években az Egyesült Államokban *spekulációs láz* bontakozott ki, ami a konjunktúrával volt kapcsolatban. Óriási mértékben megnőtt az értékpapír kibocsátás. A *New-York-i tőzsdén* a részvényár-emelkedés hatására a lakosság

hitelből kezdett részvényt vásárolni, s a megszerzett értékpapírokat további vásárlásra használta föl fedezetként.

Míg 1920-ban 2,8 milliárd dollárértékű értékpapírt bocsátottak ki, addig ez 1929-re már elérte a 9,3 milliárd dollárt. Túlűtött volt részvényt piac a spekuláció miatt. A pánik **1929. október 24-én** tört ki – **fekete csütörtök** – kitört az eladási láz és mindenki szabadulni igyekezett részvényeitől. Rövid idő alatt visszaestek az eladási árak és a tulajdonosok azonnal pénzükhöz szerettek volna jutni, de a tőzsebankoknak ekkora már nem volt mozgósítható pénze. A New-York Stock Exchange 1929. október 29-én 16,4 millió részvényt bocsátott áruba. Meredeken zuhantak az árak és semmivé vált milliók megtakarítása. Az amerikai bankok pánikba estek, sorra mondták le európai hiteleiket, noha az európai gazdaság motorjai voltak. Az árak csökkenése az értékpapírról rövid idő alatt áterjedt az árukra is. Az **értéktőzsde összeomlását az egész világra kiterjedő gazdasági válság** követte, aminek munkanélküliség, beruházások leállítása, életszínvonal csökkenés lett a következménye. A New-Yorki pénzpiac csak 1930. januárjában tért magához. Egyúttal egy egyre terebélyesedő **bankválság** bontakozott ki, ami szintén innen indult útjára, s ennek következtében több mint 300 bank jelentett csődöt. 1931-ben megismétlődött a folyamat, a működő bankok száma közel egy harmaddal csökkent. A pénzügyi és hitelválság megtépázta a gazdasági életet a világon.

A **hitelforgalmi zavar** 1930 decemberében bontakozott ki és áterjedt Európára is. 1931-ben kezdődött a bécsi *Creditanstalt* csődjével, majd eljutott *Németországba* és ősszel pedig elérte *Nagy-Britanniát*. A „leglátványosabb” összeomlás *Németországban* következett be, ami több okkal is *magyarázható*: az állami kiadások nettó értékének csökkenése, külgazdaság visszaesése, reálbérek tartós növekedése. A német bankokkal ellentétben az angoloknak sikerült megúszni a csődöt, még átmeneti bezárásokra sem került sor. Ennek ellenére voltak *nehézségek*, emiatt 1931-ben letértek az aranystandardról (leértékelés), megszűnt a font sterling konvertibilitása, az átváltást a kereslet- kínálat határozta meg. Korlátozták az állami kiadásokat(hadsereg, rendőrség, tanárok fizetésének csökkentése).

Franciaország sem úszta meg a válságot. A legkisebb sebet a spekulációs tőke mozgása okozta. A franciák jelentős *arany-és valutatartalékkal* rendelkeztek. Bár enyhe lefolyású volt a válság, mégis hosszú évekre *visszavetette* a gazdasági életüket. *Közép-Európában* a válság egyrészt érintette a *pénzügyet*, másrészt az *értékesítést*.

A **gazdasági világválság okaira** számos magyarázat született. Egyértelműen kiviláglik, hogy *Nyugaton* pénzügyi-pénzforgalmi, *Közép-Európában* viszont agrártermelési,-értékesítési válság képében jelentkezett. *Polányi Károly* véleménye szerint az első világháború véget vetett a liberális világkereskedelem rendszerének, noha ezt a háború után újra működtetni kívánták. *Varga Jenő* szerint a kapitalizmus szokásos túltermelési válsága volt. *Kondratyev* elmélete a visszatérő gazdasági ciklusokkal magyarázta, s közülük a túltermelési válságok a veszélyesek, amelyek a lefelé szálló ciklusok mélyén keletkeznek. Korunk közgazdászai, *Samuelson* a történelmi véletlenek sorozatáról tesz említést.

A válság nagyon súlyos *szociális problémákat* vetett föl: megjelent a tömeges éhezés, a nélkülözés. A *népkehelyek* működése az utcaképhez tartozott. A *munkanélküliség* tömegessé vált. Az Egyesült Államokban a városi népesség kihúzódott a peremterületekre, s akinek lehetősége volt rá kerti műveléssel foglalkozott. A társadalomnak 40 %-a szorult *segélyre*. Hatalmas árukészletek halmozódtak föl (állat, termés), amelyeket *megsemmisítettek*. A búzát, kukoricát tüzelőként hasznosították. Különösen kedvezőtlen volt a *farmerek, parasztok*

helyzete, az agrárarak zuhanása miatt. Sokan megszabadultak birtokaiktól és városba költöztek. A válság tovább növelte a *társadalmi egyenlőtlenséget*. Nagy-Britanniában a walesi tartományban 1932-ben a munkanélküliek aránya 35 % fölé emelkedett. London vidékén 13,7 %-os volt, Skóciában közel 28 %-t mutatott.

A feltornyosuló problémák az *államot beavatkozásra* ösztönözte. Németország példája nyomán bevezették a kötött devizagazdálkodást és a deviza-ügyletek lebonyolítását a nemzeti bankok hatáskörébe utalták. Megakadályozták az arany és a deviza kiáramlását. Az amerikaiak felfüggesztették Németország jóvátételi fizetési kötelezettségét. A behozatalt korlátozták, központilag határozták meg a behozandó termékcsoportokat. A vámokat felemelték. Megszüntették a nemzeti valuták aranyfüggőségét, amely alól Anglia sem jelentett kivételt. Sok helyütt burkolt valutaleértékelést hajtottak végre. A termelést igyekeztek korszerűsíteni. Egyúttal lépések történtek a fizetési mérleg egyensúlyának a megteremtésére. Exporttámogatási rendszert dolgoztak ki, gazda adósságokat engedtek el. Közhasznú beruházásokat indítottak el a munkanélküliség visszaszorítására. 1933-ban a dollárt is függetlenítették az aranytól. Több *valutaövezet* alakult ki. Egyesek a *font sterlinghez* kötötték valutájukat. A *dollárövezet* egy másik csoportot jelentett. 1934 elején *egy uncia arany = 35 dollár* volt. A harmadik csoport a franciák vezetésével született meg: az *aranyvaluta-blokk*, de rövid idő alatt felbomlott. Közben újból előkerült a *német jóvátétel* fizetésének a kérdése. A nyugatiak törekvéseit az *Egyesült Államok* nem támogatta. Bár csökkentették a behajtandó összeget, végül is oka fogyottá vált, mivel *Hitler uralomra* jutott és leállította a további befizetéseket.

1933-ban tartották Londonban a *Világgazdasági Konferenciát*, amely kezdetben az együttműködést helyezte előtérbe, de *Roosevelt, F.D.* - új amerikai elnök - gazdaságpolitikája nacionalista színezetűvé vált. Amiből az következett, hogy megoldást *nemzetállami keretek* között próbáltak elérni, nemzetközi síkon egyelőre nem jutottak közös nevezőre.

A megoldás azonban nem tűrt halasztást, hiszen pl. Németországban 42 %-kal *csökkent* a *termelés*, Ausztriában 39 %-kal, az Egyesült Államokban pedig 46 %-kal. Közép-Európában elsősorban a *felhalmozódott agrártermékek* nyomták le az árakat. A megoldásért a legtöbbet az angol közgazdász, **Keynes, John Maynard** (1883-1946) tett, aki először 1919-ben hallgatott magáról, amikor megjelent: *A békeszerződés gazdasági következményei* című munkája. Ezt követően a pénzvilág szakértőjévé nőtte ki magát. 1936-ban látott napvilágot: *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete* (Az általános elmélet) című műve, amely hosszú időre meghatározta a nyugati világ gazdaságpolitikáját. A keynesi elmélet az addig megjelent közgazdasági munkákra jelentős mértékben támaszkodik. A problémákat a gyakorlat oldaláról közelítette meg, vagyis a munkanélküliség felől. Nem vetette el a *piacgazdaság* és a *szabadverseny* elvét, csak a rendszernek az alkalmazkodó-képességét szándékozott az *állami beavatkozással* javítani. Alapvető elemzési keretnek a *nemzeti jövedelmet* választotta. A keynesi elmélet akkor került napvilágra, amikor a nyugati országok már alapvetően hasonló szellemű gazdaságpolitikát folytattak.

Anglia példáján érdemes figyelemmel kísérni, hogy miként érvényesült ez az új közgazdasági teória. A szigetországot valójában 1931-ben érte el a válság, hasonló tüneteket kiváltva, mint az Egyesült Államokban. Nőtt a *munkanélküliség*, az *állami kiadás*. A konzervatív döntés eredményeként visszafogták a *kormányzati kiadásokat*, beleértve a *szociális támogatásokat* is. Így a *munkanélküli segélyt* 26 hétig folyósították. Eközben emelték az *adókat*, *vámokat*. A legnagyobb problémát a *kereskedelem visszaesése* jelentette. Az általános tendencia a *protekciónizmus* felé mutatott. A külkereskedelem Angliában 1929-

1933 között 65-, az Egyesült Államokban 70-, Németországban 74-, Franciaországban 77 %-os szinten mozgott. A kilábalás fontos eleme a *pénzügyi szabályozás* volt. Nem vezetett eredményre az aranystandardhoz való visszatérés, amit Keynes ellenzett. A *valutaleértékelés* mellett szállt síkra. 1931-ben a font újra mozgó valuta lett. Az átváltást a kereslet-kínálat szabta meg. A nagy ingadozásokat a *Bank of England* fékezte. Egyúttal alacsony szinten tartották a font árfolyamát. Ekkor született meg a *streling-övezet*.

A válságból való kilábalást egyesek nem a kormánynak, hanem a magángazdaságoknak tulajdonították, hiszen az *állam* az alkalmazottaknak csak 8 %-át foglalkoztatta. Ezek a vélemények azonban figyelmen kívül hagyták, hogy már az első világháború is növelte az *állam közvetlen gazdasági befolyását* a hadi termelésre való átállás megszervezésével, ellenőrzésével. Több iparágat államosítottak, köztük új iparágak is voltak: rádiógyártás, áramszolgáltatás, tengerentúli légi járatok. De a hagyományos iparágak közül is került jó néhány állami felügyelet alá. A kormányzat megszervezte a hajóépítő-ipart. Létrejött a Brit Vas-és Acélszövetség. Ésszerűsítették a pamuttermelést. Az 1931. évi mezőgazdasági törvény bevezette az állami garanciális felvásárlást.

Új iparágak jelentek meg: elektromosenergia-ipar, motor-és kerékpárgyártás, műselyem, vegyipar stb. Az építőipar fellendülése is sokat segített, ami kiegészült a hozzá kötődő iparágakkal. A közlekedésben a gépkocsigyártás térhódítása a modernizáció meghatározó elemének számított. Az élelmiszer-és divatipar szintén a húzóágazatok közé tartozott. Egyidejűleg a *hagyományos ipari ágazatok* termelése visszaesett: szénbányászat, pamut-, gyapjúgyártás. Ezekben az ágazatokban a munkanélküliség megjelenése már jóval a válság kirobbanása előtt elkezdődött.

A brit gazdaságpolitika a belső kereslet ösztönzésére épített, a modern iparágak, a lakásépítés felfuttatására. Az angolok által az 1930-as években megteremtődött vegyes gazdaság modell a második világháború után máshol is alkalmazható volt. Természetesen nem szabad elfeledkezni a háborúra készülődő Európában a hadiipar serkentő hatásáról.

Az **Egyesült Államokban** kirobbant *gazdasági válság* és ennek leküzdésére életbe léptetett **New-Deal** (új gazdaságpolitika) egymást feltételező fogalompárrá vált 20. század gazdaságtörténetében.

Az 1929-1933 közötti évek az Egyesült Államok gazdaságában jelentették a legnagyobb kihívást. A kárvallottak tömegét a városi munkásság alkotta. De hasonló helyzetben voltak a farmerek is. A pénzügyi élet működésképtelenné vált. Sok pénzintézetet be kellett zárni. A munkanélküli segély nem hozott gyógyírt. A termelés visszaesése 1933-ra 56 %-t jelzett. A Roosewelt előtti elnöki tevékenység lényegében csak a behozatal megszigorítására szorítkozott, ami joggal nevezhető „hiperprotekcionista” gazdaságpolitikának. Az elnöki kampány során már körvonalazódott a jövőben követendő megoldási lehetőség. Alapeleme a *belső vásárlóerő* növelésére épült. Mindez magába foglalta a *mezőgazdaság rendbe tételét, az ipar stabilizálását, az államháztartás egyensúlyának megteremtését, a fogyasztási adó emelését, a bankok reformját, a hitelintézetek megerősítését stb.*

Roosewelt hivatalba lépése után rögtön felfüggesztette az aranyexport tilalmát, szabaddá tette a devizaügyeket. Mesterségesen beszűkítették a dollár elértéktelenedésének arányát. Életbe léptették az új *részvénykibocsátási törvényt*. 1933-ban *segélyezési törvény* született. A munkanélküliek közvetlen támogatása is elkezdődött(közmunkák kijelölése: erdősítés, természetvédelmi munkák stb.). A termelésüket önként korlátozó *farmerek támogatást*

kaptak. Jelentős lépés volt a *nagytőkés körök* hatalmát, befolyását korlátozó törvények meghozatala is. Az energiatermelő monopóliumokkal szemben is föllépett a szövetségi kormányzat. Új *értékpapírtörvény* törvény született és *közmunkaprogramot* hívtak életre 3,5 milliárd dolláros alappal. Az 1933. évi *nemzeti ipari helyreállítási törvény* jogokat biztosított a munkásságnak, az ipar lehetőséget kapott, hogy tevékenységét önállóan szabályozza. De az „első száz nap” intézkedései ellenére, a javulás nem a remélt mértékben következett be. Az okok között említést érdemel, hogy a mezőgazdaságban túltermelés volt és a farmerek kedvezőtlenül fogadták a rájuk vonatkozó törvényeket. Az óriási arányú munkanélküliség jelezte, hogy milyen súlyos a válság. A foglalkoztatottak egy negyede állástalan volt. Újabb törvényt léptettek érvénybe, ami a dollárt 40,9 %-kal leértékelt, *egy uncia arany értékét 35 dollárban* rögzítették. 1934-ben lépett hatályba a *kereskedelmi megállapodások törvénye*, ami a protekcionista vámtörvény liberalizálását jelentette. A nagytőke megfélemezését szolgálta a *munkaviszonyok törvénye*, ami lehetővé tette a munkásság szervezkedési jogát, s a kollektív szerződések érvényesülését. A közmunka programban 3,5 millió munkanélkülit akartak álláshoz juttatni (útépítés, parkosítás stb.). A munkanélküliségtől a keleti-part szenvedett a legtöbbet, ami *nyugat-felé irányuló migrációt* indított el.

A hatalmas segélyezés és közmunkaprogram megterhelte a szövetségi állam költségvetését. Emiatt újra szabályozták a *banki rendszert*. Az elnök a *kis-és középvállalatokat* támogatta a monopóliumokkal szemben. Az erőteljes állami beavatkozás *átrendezte* a gazdaság belső szerkezetét, más ágazatra helyeződött a súlypont. Jelentős elmozdulás tapasztalható a *szolgáltatási szektor* felé.

Mutakoztak a javulás jelei a *mezőgazdaságban* is. Az 1933. évi *agrártörvény* következtében csökkent pl. a búza vetésterülete. Hasonló játszódott le az állattenyésztésben is, ahol a sertés- és loállomány nagysága 20-30 %-kal csökkent.

Az *amerikai gazdaság* lassan erőre kapott és 1937-ben a korábbi 56 %-os kihasználtság 91 %-os értéket mutatott. A közgazdászok a megszorítások fokozatos feladását javasolták, mivel nőttek az állami kiadások, nagy adósságteher nehezedett a gazdaságra és idejét látták, hogy visszatérjen az ország a hagyományos gazdaságirányításhoz.

Az eddigi lendület azonban *megtört* és **1937-1938-ban újra a visszaesés** jelei mutatkoztak. Újból felduzzadt a munkanélküliek serege. Csökkent a termelés az iparban és a mezőgazdaságban is. A *feldolgozóipar* veszteségei voltak a legsúlyosabbak. 1938 után indult meg a *fegyverkezés*, ami felszippantotta a fölösleges munkaerőt. A *hadiipart* állami megrendelések húzták ki a bajból, egyúttal a *kivitel* is ütemesen javult. Ez kedvező hatást fejtett ki a *makrogazdasági mutatókra*. *Keynes véleménye a New-Deal-ről* a következő volt: megoldották a hitelrendszer nehézségeit, olcsó hiteleket adtak, kialakították a munkanélküliek segélyezési rendszerét, megteremtették a közmunka-politikát, a szükséges beruházásokat véghezvitték, noha ezek az intézkedések nem álltak össze egységes rendszerré. *Keynes a jövőt* az Egyesült Államok számára az építkezések folytatásában, a közszolgáltatások, a közlekedés beruházásaiban jelölte meg. Kialakult a **vegyes gazdasági rendszer**, amely az állam, a magántőke és a munkavállalók érdekeit védő szakszervezetek érdekkapcsolatán nyugodott.

Németország gazdaságát az 1930-as évek elején sújtotta legjobban a válság. Az okok között említendő: jóvátételi fizetések, magas munkanélküliség, a külföldi hitelektől való függés (a rövid lejáratú kölcsönök magas aránya), kiterjedt spekuláció. A kivitel visszaesett. A termelés mutatói 1929-1933 között 42 %-kal csökkentek. A reálbérek egyharmaddal zsugorodtak.

Lelassultak a beruházások. Mindezen túlmenően elburjánzott a szélsőséges közhangulat a versailles-i béke miatt, amit tetézett a bizonytalan politikai helyzet. Gazdasági szükségintézkedésekkel igyekezett az állam elejét venni a további romlásnak. Az állam a nácik uralomra jutása előtt a nagyiparban tulajdonosi szerepet vállalt. A veszélyben lévő iparóriásokat felvásárolta. Lépéseket tettek a kiadások csökkentésére, a közalkalmazottak bérét visszavették, a társadalmi juttatásokat megnyirbálták, a nyugdíjakat mérsékeltek. Nagy terhet rótt az államra a jóvátételek fizetése.

A kedvezőtlen folyamatosan romló gazdasági helyzet táptalajt nyújtott a szélsőjobboldali mozgalmaknak. 1933. január 30-án Hindenburg államelnök *Hitlert* nevezte ki kancellárnak. Kezdetben még nem látszott, de később világossá vált, hogy a gazdaság teljes egészében politikai szempontoknak volt alárendelve. *Hjalmar Schacht* 1934 őszére vázolta az új politikai érában leledző német gazdaság jövőjét (Új terv), amely a „*nagyter gazdaság*” elvén nyugodott, s amelynek gondolata a 19. században fogant. Képviselői a gazdaság fejlődését kitágított keretek között képzelték el (*Lebensraum*). Ez azt jelentette, hogy a térség országainak gazdaságát alá kell rendelni a nagyter-gazdaságnak, vagyis a leigázott országok erőforrásait a *német gazdaság szolgálatába* kell állítani. Schacht a fegyverkezés érdekében korlátozta a behozatalt (belső felhalmozás). 1933 után arra törekedett, hogy a dél-kelet-európai kisországokat gazdaságilag Németországhoz kapcsolja. Mivel a gazdasági világválság e térségben a mezőgazdaság terén volt számottevő, egyértelművé vált, hogy azé a hatalomé lesz a térség, amelyik az *agrárfelesleg számára piacot* ad. Ez pedig Németország volt (Anglia és Franciaország felesleggel rendelkezett). A német gazdaság közép-, délkelet-európai orientációja *Magyarországot* is a katonailag erősödő Német Birodalomhoz sodorta. 1937-ig *Olaszországot* vásárolta föl a hazai agrártermékeket, utána viszont változott a helyzet. E sorba tartozott még *Jugoszlávia, Románia és Bulgária* is. Az említett országok finanszírozták a német gazdaságátalakítást és a fegyverkezést.

A Schacht-féle gazdaságpolitikának voltak eredményei. A munkanélküliség csökkent – közmunkák, fegyverkezés – de romlott a belső ellátás és élelmiszer-behozatalra volt szükség, aminek azonban hiányzott a fedezete. Így Németország egyre jobban rá volt utalva a közép-, délkelet-európai térségre. Kidolgozták és elindították a *négyéves tervet*, amelynek feladata volt: önellátás megteremtése, a stratégiai iparágak áttelepítése az ország belsejébe, ezek kapacitásának bővítése, iparszervezet, technológia ésszerűsítése. Mivel az *újrafelfegyverkezés* állt az egész gazdaságpolitika homlokterében – *Göring* hírhedt mondása: Vaj helyett ágyút! – a „leleményes” Schacht, konzervatív pénzügyi szakemberként, félve a túlzott ütemű hadikiadások inflációt gerjesztő hatásától, 1937-ben lemondott. Bevezették a fix-árakat, mint Szovjet-Oroszországban, amire a mesterségesen életben tartott fegyverkezési konjunktúra miatt volt szükség. A fejlődés az iparban gyors ütemű volt – amely ágazatok kapcsolódtak a fegyverkezéshez – és 1938-ban megszűnt a munkanélküliség, a hadiipar foglalkoztatta őket. Az 1933-1938 közötti években a bruttó termelés 68 %-kal, a munkaerő 50 %-kal nőtt, vagyis jelentős volt a termelékenység javulása. Hatalmas *nehézipari-kohászati komplexumok* jöttek létre a Harz-hegységtől a Ruhr-vidékig. A *járműpark* bővítési irányát a hadsereg igénye szabta meg. A *műanyaggyártás* elsőbbséget élvezett (mübenzin, mügumi stb.).

A *német mezőgazdaságban* dolgozók aránya az 1930-as évek végére az 1920.évi 30%-kal szemben 16 %-ra esett vissza. A nagybirtok felosztása után (1919) a családi gazdaságok uralták a mezőnyt. A német agrárium fejlődése mintegy 10 %-kal elmaradt az ipar mögött. A német külkereskedelmi export fő csapásiránya DK-Európába irányult, de az import 50-60 %-a is innen származott. Megállapítható, hogy az 1930-as években Németországban egy *állami irányítású magángazdasági rendszer* jött létre. A hadiiparra alapozott német gazdasági

rendszer eltért a tervgazdaságra alapozott szovjet gazdaságtól. A magán nagyiparban akkor folyomdtek állami beavatkozáshoz, ha a termelés, a fejlesztés nem a náciizmus érdekeihez idomult. Szigorúan ellenőrizték a mezőgazdaságot is, de nem kollektivizáltak. 1938/39-ben a német gazdaság *hadigazdasággá* vált, ami végső soron a *területi expanziót* szolgálta. A német rendszer nem volt keynesiánus jellegű, mert az állami beavatkozást ideológiai, hatalmi, politikai érdekek vezérelték és nem a tőkés gazdaság megújítására törekedett, hanem *militáns elvek* mozgatták. Eredményei a hatalmi elit vagyonosodását segítette elő.

15. A magyar gazdasági élet a két világháború között

1920. június 4-én aláírták a *trianoni békeszerződést*, így az ország területe *egyharmadára* zsugorodott. A magyarok részéről javasolt területmódosításokról a győztesek hallani sem akartak. Később az ún. *Lajtabánság* kikiáltása *népszavazást* kényszerített ki, aminek következtében *Sopron és környékének* lakossága Magyarország mellett döntött. *1922-ben* szintén történt még *bizonyos módosítás*, egy falut megkaptak az osztrákok, viszonzásként tíz falut visszacsatoltak az országhoz. A *történelmi Magyarország* – Horvátország nélkül – határai zömmel természetes földrajzi – víz, hegy – formációhoz kötődtek. Az új államhatár nyomvonalát térképasztalon rajzolták meg. A határ 42 %-nál a *vasútvonal* vezette a térképész kezét. Azonban a *vasúti csomópontok* következtében az utódállamok területére estek. A békeszerződés a politikai és gazdasági következményeken túl egy sor *katonai megszorítást* is tartalmazott. A még megmaradt mobilizálható anyagi javakat a *román megszállás* vette „pártfogásba”. (2. táblázat)

2. táblázat Az utódállamok a következőképpen részesedtek a történelmi Magyarország területéből és népességéből

Terület	Terület km ² -ben	Népesség (fő)	Népsűrűség km ² -enként
Csehszlovákiához	63 004	3 567 575	56,6
Romániához	102 181	5 236 305	51,2
SHS államokhoz	21 031	1 519 013	72,2
Ausztriához	4 026	292 588	72,7
Fiume	21	49 806	2 371,7
Összes elvesztett terület	190 263	10 665 287	56,1
Trianoni Magyarország	92 607	7 599 246	82,1
Történelmi Magyarország	282 870	18 264 533	64,6

A peremvidékek elcsatolásával az új határokon belül növekedett a *népsűrűség*, a *városlakók* aránya és az *iparodottság* foka. Az egyik legnagyobb horderejű következményes a monarchia szétverésének az lett, hogy *Magyarország kikerült a világpiacra, külkereskedelemtől függő* országgá vált. A hazai *nyersanyag feldolgozó ipar* forrásai elvesztek. Az egyes iparágakat egyenetlenül érintette a területcsökkenés, hiszen nem egyforma kapacitásuk volt a közös gazdasági egységen belül. Például a *közlekedési eszközök gyártása* részben a monarchia igényeihez volt szabva. A *„boldog békeidőkben”* Budapest *malomipari* kapacitása- mint már említettük – *második* volt a világon. A fővárosi malmok kihasználtsága 1922-ben *17 %-t* ért el. A mezőgazdaság területén sem volt kedvezőbb a helyzet. A *szántóterület* növekedett, a *szőlőké* szintén, nagyon visszaesett viszont a *rét* és kisebb mértékben a *legelő* aránya. Az erdőterület óriási veszteséget szenvedett. Az *erdősültség* aránya 1920 után 25,8 %-ról 11,5

%-ra csökkent. Az **állatállomány** létszámából 1920 után **megmaradt**: szarvasmarha: 34,9 %, sertés: 51,9 %, ló: 44,8 %, juh: 31,3 %. Trianon után javult az 1 nkm-re jutó **állatsűrűség**, de a **100 főre jutó** állatlétszám szarvasmarha, juh esetén romlott, a lónál szinte változatlan volt, egyedül a sertésnél emelkedett.

1920 után a **földbirtok-megoszlás** egyenlőtlensége még kedvezőtlenebbé vált. Az ország közepe főleg **gabonatermesztésre** volt berendezkedve, így a falusi foglalkoztatási gondok társadalmi feszültséget szültek. A háború előtt a munkanélküliek egy része az iparban helyezkedett el, mások kivándoroltak. **1920 után** mindkét megoldás oka fogyottá vált. Jelentős volt az elszakított területekről az **áttelepülők** száma, akik főleg köztisztviselők, értelmiségiek voltak.

Állandósult a **szén-,nyersanyag- és élelmiszerhiány**. Az utódállamok a békeszerződés aláírásáig **blokád** alá vették az országot. A háborút követő **katonai megszállás** anyagi kára **24,5 milliárd aranykoronát** tett ki. Az országnak is **kártérítést** kellett fizetni: pénz, nyersanyag, élőállat, közlekedési eszköz stb. Az 1920-as évek végéig kb. 30 millió aranykorona jóvátételt fizetett (eredetileg 179 milliót kellett volna), amelyet a válság éveitől felfüggesztettek. Az **Oszták- Magyar Bank** sorsáról is a békeszerződés döntött. 1921. augusztus 1-én felállították a **Magyar Királyi Állami Jegyintézetet** (1921. évi XIV. tc.), így a közös banki tevékenység megszűnt. A **Magyar Nemzeti Bank** létrehozásáig a központi bank szerepét töltötte be. 1920 tavaszán a magyar állam saját **önálló nemzeti pénzjegyet** bocsátott ki a koronabankjegy felülbélyegzésével.

A korona árfolyamesése már 1914-ben, a hadüzenet bejelentésével elkezdődött. A háború alatt az állam 14 milliárd korona kölcsönt vett fel a központi banktól. Az infláció a háború alatt mérsékelt maradt és csak a vége felé gyorsult fel üteme, ami a forgalomban lévő bankjegyek mennyiségének felduzzadását jelentette. A hazai pénzpiac stabilizálására elsőként 1920 végén kidolgozott **Hegedűs Lőránt-féle program** tett kísérletet. Hegedűs L. a **belső erőforrásokra** hagyatkozott. Szerepet szánt a **vagyonadónak**, az **áfának** és a **fényűzési adónak** stb. Az ezer kat. holdon felüli **nagybirtok** a vagyonváltságot **földben** lett volna köteles leróni. Az egész program kudarcba fulladt a **földbirtokosok ellenállása** miatt. A kizárólag **belső erőforrásokra** épülő kísérlet összeomlott. Továbbra is **fedezetlen papírpénz** kibocsátásával finanszírozták a gazdaságot. Az **infláció 1922 nyaratól felgyorsult**. 1923 végén már az 500 ezres címletű koronák kerültek a forgalomba. Annak ellenére, hogy igen jelentős volt a pénzromlás mértéke, jóval kisebb volt az oszták, lengyel és német inflációnál. De 1923/24-ben már olyan méreteket öltött, hogy a gazdaságot kezdte szétszilálni. Megérlelődött az elhatározás, hogy **külföldi kölcsönt** felvételére van szükség. A magyar gazdaság szanálására a **Népszövetség** két és fél évet állapított meg. A megegyezést a magyar törvényhozás az **1924. évi IV. tc.-ben** fogadta el. A szanálási tervben előírták a **bevételek** növelését, amit adóemeléssel értek el. De ugyanakkora súllyal esett latba a **kiadások** csökkentése is, ami feltétele volt a **pénzügyi egyensúly** megteremtésének. Megszüntették az ún. **állami üzemek veszteségét** (MÁV, MÁVAG, Posta, Távírda, állami erdők, mezőgazdasági birtokok, állami tulajdonú bányák), felemelvén a **vasúti tarifákat** 30 %-kal. 1924 elején a feltételek teljesítése után **250 millió aranykoronás kölcsön** felvételére nyílt lehetőség. A kölcsönt **kedvezőtlen feltételekkel** jegyezték, így a 307 millió aranykoronás **kötvénykibocsátásból** csak **253 millió aranykorona** készpénz (a kibocsátási összeg 83 %-a) folyt be. Az **törlesztés** -20 évre – éves részlete megközelítette a 30 millió aranykoronát. A kölcsön egy részét az 1923/24 deficit év hiányának fedezésére kellett fordítani. Az 1924/25. évi költségvetés eredményei láttán már **beruházásokra** is (100 millió aranykorona) lehetőség nyílt. A beruházási forrásokat növelte a költségvetés bevételi többlete is, ami a

népszövetségi kölcsön megmaradt részével együtt a szanálás három éve alatt kb. 302 millió aranykorona felhalmozást eredményezett. A *szanálás 1926. június 30-án sikeresen lezárult*, megszűnt a népszövetségi ellenőrzés is. A kölcsön jelentősége abban érhető tetten, hogy az ország *hitelképessé* vált, így megjelenhetett a *külföldi tőke* a hazai beruházások finanszírozására. Megindult a *magánhitelek* áradata és 1929-re Közép-Kelet-Európa *legjobban eladósodott* országa lett Magyarország. (3. táblázat)

3. táblázat Az 1924. évi magyar államkölcsön

A kibocsátó ország	A kibocsátó ország pénzében	Angol fontban	Aranykoronában	Kamatláb	Kibocsátási árfolyam	A bankok átvételi árfolyama
Anglia	7 902 700	7 902 700	168 722 645	7,5	88	84
USA	7 500 000	1 733 606	37 012 488	7,5	87,5	80
Olaszország	170 000 000	1 696 864	36 228 046	8,05	92	88
Svájc	30 000 000	1 226 996	26 196 304	7,5	89	85
Svédország	4 585 000	280 772	5 994 482	7,5	88	84
Hollandia	5 000 000	433 605	9 257 466	7,5	88	84
Csehszlovákia	83 620 000	568 845	12 144 540	7,5		
Magyarország (dollárban)	2 350 000	543 195	11 597 250	7,5	88	80
Összesen		14 386 583	307 153 581	7,5		

Az **1924. évi V.tc.** hívta életre a **Magyar Nemzeti Bankot**, amely *részvénytársaságként* működött. Az állam rábízta a *bankjegy kibocsátás* kizárólagos jogát. Az államtól szervezetileg külön állt, ami biztosíték volt arra nézve, hogy a bankjegyek mennyiségét csak a *gazdaság igénye* szabja meg. Az MNB a jegyintézetől átvette az állam adósságait, az arany-és devizakészleteit is. A *Bank of England* kikötötte, hogy a koronát az *angol font* alapján kell stabilizálni. Egy aranykorona = 17 ezer papírkoronával. A **pengőre** való áttérés **1927. január 1-én** történt meg (1 aranykorona= 1,16 pengő). A pengő *aranyalapú* valuta lett. Egy kg színaranyból 3.800 pengőt vertek. A valuta stabilizálódott, ami viszont csökkentette az *export versenyképességét*, megnehezítve a *magyar agrártermékek* külpiaci helyzetét.

A **háború után a magyar gazdaságban** továbbra is érvényben voltak a szükségintézkedések, s lényegében a stabilizációig fennmaradtak. A vezető ágazat, a *mezőgazdaság* termelése jelentősen visszaesett. Megnőtt az *ugar* aránya, néhol elérte a 20 %-t is. A terméseredmények átlag 20 %-kal, a kapásnövényeknél 30-35 %-kal is elmaradtak a háború előtti évekhez képest. A gabona és lisztforgalom állami ellenőrzés alá került és csak 1921-től kezdődött el kivitele. A háború után az ország búzabehozatalra szorult. Az alapvető élelmiszerekre kiviteli tilalmat rendeltek el.

A gyáripár termelése 1919 őszén a háború előtti szint egy ötödén állt. A szénbányászat a gyáripár szükségletének közel felét tudta csak biztosítani. A vasércnek – a kohókapacitást figyelembe véve - csak 10 %-a állt rendelkezésre. Megkezdődött a hazai energiaforrások és nyersanyagkészletek lehetséges lelőhelyeinek számba vétele: kőolaj, földgáz, bauxit stb.

Az „ötvenmilliós” monarchia egységes vámrendszere helyébe „ hét állam, hét önálló vámterülete” lépett. Az igényeket belföldi termeléssel igyekeztek kielégíteni, egyúttal protekcionista vámpolitikát léptettek életbe. A hazai iparvédelmet és a magyar ipar támogatását tartották elsődleges szempontnak. Az új vámtarifa 1925. január 1-én lépett érvénybe, több termékre terjedt ki a háború előttihez képest és lényegesen magasabb volt. Mindezt azt eredményezte, hogy 1929-re az ipari termelés 12 %-kal haladta meg az utolsó békeév (1913) szintjét. Különösen jelentős arányú volt a textil és egyéb könnyűipari ágazat teljesítménye. Megváltozott a gyáripár szerkezet, így előtérbe került a textilipar, a villamosenergia termelés, egyúttal azonban visszaesett az élelmiszeripar részesedése.

A mezőgazdaságban a birtokszerkezet arányosítását célozta a Nagyatádi Szabó István- féle földosztás. 1,3 millió kat. hold földet vettek igénybe, ami a megművelt földterület 9 %-át sem érte el. A kiosztásra kerülő földet közcélokra, kishaszonbérletre, házhelyre és 1,7 kat. holdas kiskisgazdaságok létesítésére fordították. Az új birtokosokat az állam nem hagyta teljesen magukra. A házhelyosztás volt a legsikeresebb. Hitelfelvétellel támogatták a falusi lakásépítést, amely még a háborús évek alatt is folyt, az ONCSA (Országos Nép-és Családvédelmi Alap) égisze alatt.

A **gazdasági világválság** súlyosan érintette Magyarországot is, ami annál is kedvezőtlenebb volt, mert az *ország tartozása* 1931-ben 4,3 milliárd pengő értéket tett ki. Mivel a mezőgazdasági terményekből - az alacsony hazai fogyasztás miatt – *főlöslég* keletkezett, szükség volt a *külső piacra*. Az 1920-as évek végéig a *hazai gabonatermesztők* elé értékesítési gondok nem tornyosultak. Az ország kivitelének 70 %-át az agrártermékek és a nyersanyagok képezték, de a *cserearány romlás* miatt az *agrárrolló* úgy a külső, mint a belső piacon szélesre nyílt. A *világ túltermelése* miatt a magyar gabona külföldi elhelyezése nehézségekbe ütközött. Súlyosbította a helyzetet a *magas önköltség*. A magyar agrárium legfontosabb piacain a válság miatt egyre erőteljesebben érvényesült a *protekcionizmus*. Csehszlovákia is felmondta a kereskedelmi egyezményt saját mezőgazdaságának védelme érdekében. A felhalmozódó termésmennyiség miatt 1934 elején *1 q búzáért 7,76 pengőt* fizettek, ami a mélypontot jelentette. Az országban volt a *világon a legalacsonyabb* a búza ára. A *boletta* bevezetésével a tőzsdei áron felül egy meghatározott összeget kaptak a gazdák az alacsony értékesítési ár miatt. A válság idején szünetelt a *mezőgazdaság gépesítése*. Visszaesett – az amúgy sem magas - *műtrágya-felhasználás*. Nagymértékű volt a termelők *eladósodása*, amit a kormány *adósvédelmi intézkedésekkel* kívánt lassítani (magánegyezség, kamatok mérséklése). Elkülönített *pénzügyi alaphól* támogatták a gazdákat. 1934-től az állam egyre inkább *monopolizálta a kivitelt*, ami azt jelentette, hogy a felvásárlást, az exportot átadta a *Hangya Szövetkezetnek* és a *Futura Rt.-nek*.

A magyar agráriumnak komoly gondot jelentett, hogy az *egyoldalú szemtermelés túlsúlya* fennmaradt. Mindamelllett *sok fajtát* termesztettek és ez rontotta a búza minőségét, egyöntetűségét. Az *állattenyésztésben* minden állatfajnál csökkent a *létszám*, ugyanakkor viszont javult a *fajták minősége*. Noha a *kisbirtok* állatsűrűsége jóval meghaladta a nagybirtokét, a minőség és a fajlagos mutatók terén a *nagybirtok* fölénye vitathatatlan volt. A kedvezőtlen birtokszerkezet, a nagybirtok túlsúlya állandó *vita* tárgyát képezte a *hazai közéletben*, a népi íróktól a politikai pártokig. Folytatódott a küzdelem a kisbirtok- nagybirtok védelmezői, ellenzői között. Az *1936. évi telepítési törvény* csak 15-16 ezer kat.hold földet vett volna igénybe és megoldatlanul abba is maradt. Az *1939. évi kishaszonbérleti törvény* lényegében a *zsidótulajdon kisajátítása* révén megszerzett földtulajdonból gazdálkodott.

1934-ben Németországgal *kereskedelmi szerződést* kötött Magyarország, ami megnövelte a magyar mezőgazdasági termékek kivitelét, s az *export-támogatás* miatt a világpiacot meghaladó áron került értékesítésre. Az mezőgazdasági export ugrásszerű növekedése különösen az *Anschluss után* vált szembetűnővé, amikor a kivitel közel $\frac{3}{4}$ -e került Németországba. Ez az *egyoldalúság* sebezhetővé és kiszolgáltatottá tette a magyar külkereskedelmet.

Az *ipari termelésben* a mélypont 1933-ban következett be. Leginkább a *vas-és acélgyártásban* mutatkozott visszaesés. De a *bányászat* egyéb területein is jelentős volt a lemaradás. Viszont az 1930-as évek közepétől a *hadiiparral kapcsolatban* lévő bányászati nyersanyagok kitermelése kezdett föllendülni. Folytatódott a *külföldi textiltermékek* kiszorítása a hazai piacról. Ugyanakkor a *textilipari nyersanyagok* (gyapot, gyapjú, juta) behozatala akadozott.

Az élelmiszeriparban csak a *konzervipar* fejlődött dinamikusan, különösen a *paradicsomkonzervé*, amely az össze kivitel 90 %-át tette ki és Anglia 55 %-át vette át.

1931-ben összeomlott a bécsi *Creditanstalt*, ami kihatott a hazai pénzüvillágra. Háromnapos bankzárlatot rendelt el a kormány a bankcsődök elkerülésére és egyidejűleg bevezette a *kötött devizagazdálkodást*. A kiadások csökkentésével és a bevételek növelésével néhány év alatt sikerült a hiányt oly mértékben visszaszorítani, hogy a **győri program** meghirdetésével már nem volt szükség a bankpréshöz nyúlni. Leginkább a *külföldi valuták* sorozatos leértékelése csökkentette jelentősen a magyar adósságállományt. Az *állami adóssága* 1935 után tovább emelkedett, főleg a *rövidlejáratú belső kölcsönök* miatt. 1937-ben azonban úgy tűnt, hogy megtört a válság lendülete és az ország kilábal a gazdasági válságból és várható a lassú növekedés.

De 1937 második felében a **konjunktúra megtorpant**, számos iparágban csökkent a termelés. Az előző évekhez képest a gyáripar 4-6 %-kal maradt le. Az 1938-ban meghirdetett győri program (Darányi Kálmán miniszterelnöksége idején) után, az év második felében már javult a helyzet, elsősorban a nehéziparban.

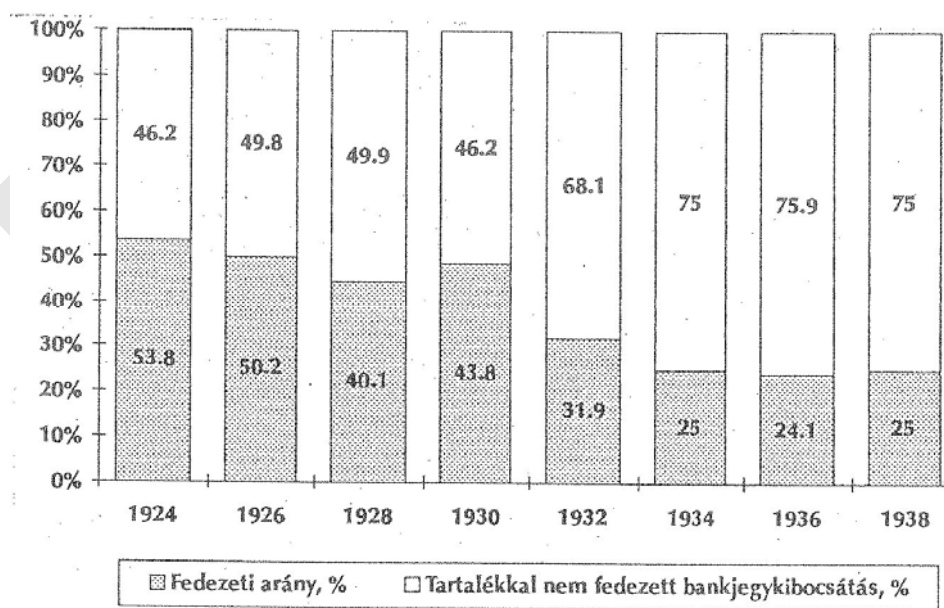
A *szociálpolitika* terén az iparban, bányászatban a munkavállalók betegsegélyezését az 1891.évi XIV. tc. vezette be. A két világháború között kétségkívül az egyik legjelentősebb szociálpolitikai intézkedés volt az 1928. évi XL.tc. elfogadása, amely előírta a *kötelező biztosítást* az ipari munkavállalók számára (65 év volt a nyugdíjkorhatár és 400 hétig kellett fizetni a nyugdíjjárulékot). Az adminisztrációs teendőket az OTI (Országos Társadalombiztosítási Igazgatóság) látta el. Néhány állami vállalatnak külön *biztosító* intézete volt. A gazdasági világválság az érdeklődés homlokterébe állította a szociálpolitikát. A Vatikán a *Rerum Novarum* (XIII.Leó) kiadásának 40. évfordulóján tette közzé 1931-ben a *Quadragesimo anno* kezdetű pápai enciklikát (XI. Pius), amely az *állam beavatkozását* sürgette, hiszen az emberek milliói szegénységben élnek és a társadalom ezt nem nézheti tétlenül. A szakemberek előtt világossá vált, hogy az állam nem nélkülözheti a szociálpolitikát, amelynek hiánya a szegény népréteget sújtja. A *háborús konjunktúra* kibontakozása az addig megszerzett jó néhány kedvezményt azonban megszüntette (pl. 8 órás munkaidő, fizetéses szabadság, minimálbér stb.), de „*ellentételezésként*” értékelhető, hogy megszűnt a munkanélküliség, emelkedtek a reálbérek és nőtt a fogyasztás. De ez valójában egy „*tűlfűtött*” *gazdálkodás* következménye volt.

A magyar infrastruktúra kiépítése folytatódott, illetve lendületet vett a két világháború között. 1923-ban állították forgalomba a legendás 424-es gőzmozdonyt, továbbá villamosították a Budapest- Hegyeshalom fővonalat, a magyar fejlesztésű Kandó-féle villanymozdonyokkal. Megépítették a második sínpárt is. Bővült a villamosenergia-ellátó hálózat. 1938-ban született döntés arról, hogy Ferihegyen új repülőtér építenek. Csepelen 1925 decemberében megszólalt a magyar rádió, amit 1928-ban felváltott a Lakihegyi nagydó.

„Átmeneti megoldást” jelentett a hazai gazdasági életben a már említett 1938. évi győri program, amely a háborús konjunktúra felé vitte az országot. Noha a foglalkoztatottságot javította, növelte a hazai jövedelmeket, de irreális célokat tűzött maga elé és **Magyarországot a pusztulásba sodorta.**

1938-ban Magyarország és a kisantant országok között tárgyalások kezdődtek és eredményt hoztak. A magyarok lemondtak az utódállamok megtámadásáról, cserébe azok eltekintettek a trianoni békeszerződés katonai korlátainak betartásától, ugyanis már gőzerővel folyt az ország felfegyverzése. Darányi Kálmán miniszterelnök 1938. március 5-én Győrött tartott nagygyűlésen bejelentett az 1 milliárd pengős fegyverkezési programot. Az összeg nagyobbik része (600 millió pengő) közvetlen honvédelmi célokat szolgált, de közvetve más beruházások is tartozta ebbe a körbe. A program 400 millió pengő nagyságrendű részét államkölcsön formájában teremtették elő, amivel végső soron elindították – noha tagadták – a pengőt az elértéktelenedés felé vezető úton. Hiába rögzítették (1938. évi XXV.tc.) törvényben, hogy a MNB köteles a bankjegyek értékállóságát megőrizni, a bankjegyfedezeti arány az 1920-as évek közepéhez képest jelentősen romlott (10. ábra):

1926-ban	a fedezetlen arány : 49,8 %
1932-ben	„ : 68,1 %
1938-ban	„ : 75 %

10. ábra A pengő fedezeti arányának változása

1938-1941 között az ország területe 93.073 nkm-ről 171.640 nkm-re , lakossága 7,606 ezer főről 1941 végére 12.067 ezer főre emelkedett. Az első bécsi döntéssel(1938) a Felvidék

zömmel magyarok lakta része került vissza. 1939 márciusában Kárpátalja elfoglalásának indokában „a történelmi jog” hangzott el fő érvként. A második bécsi döntés (1940) Észak-Erdélyt juttatta vissza. A Délvidék az 1941 áprilisában, a Jugoszlávia ellen megindított német támadás – magyarokkal karöltve – során tartozott újra Magyarországhoz. (4. táblázat)

4. táblázat Magyarország területének és népességének változása

Megnevezés	Terület km ²	Népesség, fő
Trianoni Magyarország	93 073	7 606 971
I bécsi döntés, 1938.nov.2.	11 927	869 299
Kárpátalja, 1939.március	12 061	469 866
Észak-Erdély, 1940. aug.	43 104	2 185 546
Délvidék, 1941. április	11 475	935 405
Magyarország, 1941 vége	171 640	12 067 087

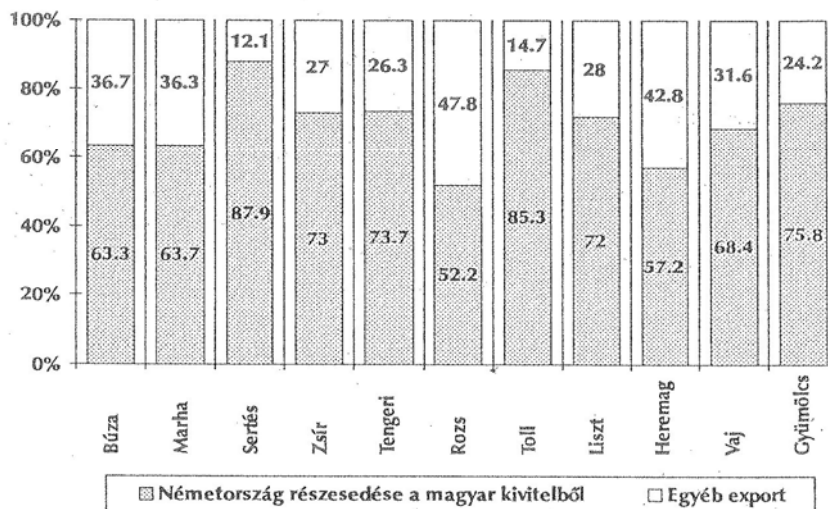
Az „országgyarapodás” migrációs hullámot indított el, ami a határmódosítás során kölcsönösen zajlott le. A korabeli magyar társadalomban szinte egyöntetű lelkesedést váltott ki a „revíziós gondolat” gyakorlati megvalósítása. Kevesen gondoltak arra, hogy ezért mekkora árat fog fizetni a magyarság.

A második világháború kitörése, a győri program konjunktúrát hozott az ipari termelésben (hadi rendelések, gépgyártás, fémipar stb.). Az Egyesült Államok és Anglia elleni hadüzenet után beszűkült az ország külkereskedelmi mozgástere. Ugyanakkor Németország túlsúlya teherként nehezedett az országra. Az alumíniumtermelés rohamos ütemben nőtt. A timföldgyártás 10 ezerről 40 ezer tonnára emelkedett. Az alumíniumé pedig 1310 tonnáról közel 10 ezer tonnára. A bauxit zömét Németországba vitték ki. Hasonló volt a helyzet a kőolajjal és a magánnal is. Közben új gyárak is épültek. A magyar iparvállalatok tetemes rendeltést kaptak a németektől és jelentős aktívum halmozódott fel a magyar oldalon az elmaradt német szállítások miatt. A tartozások nagysága 1944-ben 1.500 millió márkára emelkedett, pengőben kifejezve 4,7 milliárd volt. Az államháztartás hiányát államkölcsönök felvételével finanszírozták, ami lényegében fedezetlen papírpénz kibocsátást jelentett. Az államadósság mértéke 1943-ban már elérte közel a 7 milliárd pengőt. A németekkel közösen folyt a repülőgépgyártás. A nyersanyag gondok miatt kiépítették a központi anyagellátási rendszert. Az élelmiszeriparban egyedül a konzervipar növelte kapacitását. Az 1942.évi XVI. tc. a hazai mezőgazdaság tíz éves fejlesztési programját vetette papírra, amelyre egy milliárd pengőt irányoztak elő. Mindebből a háború miatt vajh mi kevés valósult meg. 1941. szeptember 22.-től bevezették a liszt-és kenyérjegyet. Országszerte hústalan napokat rendeltek el. 1942-ben Jurcsek Béla nevéhez kötődött a terménybeszolgáltatási rendszer bevezetése. Sőt „adagolni kezdték” az iparcikket is. Mindezeket túl, 1944 őszén az ország hadszíntérre vált. (11. ábra)

Németország, ill. a német birodalom részesedése a magyar kivitelben:

Év	1937	1938	1941	1942
Részesedés az egész kivitelből, %	42	47	59,9	54

Néhány fontosabb árucikk esetében:

11. ábra Németország, ill. a német birodalom részesedése a magyar kivitelben

16. A tervgazdálkodás modellje, a szovjet gazdaság 1917-1945 között

1917 előtt Oroszország és a Balkán Európa legelmaradottabb régiója volt. A 19. század utolsó harmadától tapasztalható csak némi gazdasági fejlődés Oroszországban. Az aranystandard bevezetésével felgyorsult a külföldi tőke beáramlása az országba. Négy iparvidék alakult ki: Moszkva és Pétervár környéke, az Ural-vidék és a Donyeci-medence. A szénbányászat és a vastermelés a vasútépítés igényeit elégítette ki. A könnyűipar gyenge lábakon állt. Már kezdettől fogva az ipar kialakulása, működése a központi hatalom ellenőrzése alatt állt. A vállalkozó jobban függött a cári udvartól, mint a piactól. Az első világháború kitörését megelőző időben a gazdaság 75-80 %-a hagyományos mezőgazdasági termelésből állt. A paraszti földközösségeknek (obscsina) meghatározó szerepük volt. A cári birodalmon belül nagyon eltérő színvonalon gazdálkodó mezőgazdasági körzetek voltak, s a legfejlettebb vidékek az ország nyugati részén feküdtek. Ezeken a tájakon azonban nemzetiségek éltek. A társadalomban, a gazdasághoz hasonlóan, nagyfokú elmaradottságot tükrözött. Oroszországban európai mintájú jobbgyság – néhány nyugati területtől eltekintve – nem alakult ki. A szolgaság szintjén álló holop réteg adta a munkaerő nagy részét. Az állam biztosította még a munkaerőt is az új vállalkozásokhoz, telepítéssel. A lassú fejlődés ellenére kialakult egy vállalkozói réteg, parlamenti képvisellel (kadet párt), amelynek politikai befolyása jelentősen megnőtt, mivel a hadfelszerelést, a tőkét ők biztosították.

A nagy iparvállalatok több milliós munkássága a nehéz életviszonyok miatt radikalizálódott, politikai szerepvállalásával befolyásolta a történelem menetét. 1917 februárjában megalakult az ideiglenes kormány a parlament (Duma) javaslatára és lemondatta II. Miklós cárt, véget vetvén a Romanovok háromszáz éves uralmának. Az ideiglenes kormány arisztokraták, értelmiségiek, „hivatásos” politikusok gyülekezete volt, csak vezetője Kerenszkij, Alexandr Fjodorovics (1881-1970) volt szocialista politikus. A politikai életet bonyolította, hogy ún.

kettős hatalom létezett, legalábbis Petrovgrádban, a *petrovgrádi szovjet*, amellyel a kormánynak meg kellett osztani a hatalmat. A Kerenszkij- kormány kinyilvánította a szólás-, sajtó-, és vallásszabadságot, társadalmi reformokat és földosztást ígért, valamint az alkotmányozó nemzetgyűlés összehívását. Balszerencséjére, kísérletet tett a *németek elleni háború* folytatására. Az oroszországi szocialista pártok bolsevik frakciójának vezetője *Lenin, Vladimir Iljics* (1870-1924) 1917 áprilisában hazatért évtizedes emigrációjából -német segédlettel – fokozva a már amúgy is feszült politikai helyzetet és megszerezte a vezető tisztséget a petrográdi szovjetben. Kampányt indított Kerenszkij ellen. Mivel nem volt tömegbázisa, a hadsereg sem támogatta, a bolsevikok által megszervezett „párthadsereggel” a *Vörös Gárdával* elfoglalta a kormány székhelyét, a *Téli Palotát* (1917. október 25.) és másnap *Népbiztosok Tanácsa* néven új kormányt alakított.

Lenin a *békéről* és a *földről* szóló dekrétumával egy ideig sikerült kedvező színben feltüntetni a bolsevik uralmat. A *földet nacionalizálták* – állami tulajdonba vették – ugyanakkor a *használati jog* a parasztok kezén maradt. A bolsevik kormány 1918-ban megkötötte a *breszt-litovszki békét*, s véget ért a Németország elleni háborúskodás. Ez a béke Oroszországra nézve *kedvezőtlen* volt, de a nyugati szövetségesek által támogatott *fehérek* (a cári rendszer hű katonai egységek) elleni polgárháborúhoz indokot szolgáltatott. Az új hatalom *Lengyelországgal* is konfliktusba keveredett, amelynek *Trockij, Lev Davidovics* (1879-1940) által megszervezett Vörös Hadserege vereséget szenvedett *Pilsudski, József Klemens* (1867-1935) marsall csapataitól. A bolsevik hatalom fenntartásában a „meggyőzés” eszközeként a *Vörös Hadsereg* és a *Cseka* (titkosrendőrség) szolgált.

Ami a *gazdaságot* illeti, tejes káosz uralkodott. A városi munkásság beleszólhatott az ipari termelésbe, az elosztásba, ami lényegében olaj volt a tűzre. Rövidesen kiderült, hogy a bolsevik vezetésnek nincs elképzelése és hozzáértése a makrogazdaság irányításához. Létrehozták a *Legfelsőbb Népgazdasági Tanácsot* (Veszenka), amelynek feladata volt a népgazdaság, az állami pénzügyek megszervezése, az irányelvek kidolgozása, az elkobzások és kisajátítások végrehajtása. Ezt a szervezetet a Népbiztosok Tanácsa (minisztertanács) mellé rendelték, vagyis a *kormány gazdasági kabinetje* volt.

1918-ban elkezdődött a tömeges *államosítás*: ipari, kereskedelmi üzemek, szervezetek. Valamennyi gyár állami kézbe került. Míg az ipari termelés állami kézben volt, addig a *mezőgazdasági termelés* még a magántulajdonban lévő gazdaságokban folyt. 1930-ig a „*vegyes gazdaság*” modell jellemezte a szovjet gazdaságot, amelynek az erőszakos kollektivizálás vetett véget. A magukat kommunistának nevező bolsevikok mindent a politikájuknak rendelték alá. Az iparban pl. a vállalati vezetők mellé *pártkomiszárokat* ültettek. 1919 végén az országos és katonai intézmények központi irányítás, a középállalatok kettős irányítás alatt (szovjet és központi), a kisvállalatok a városi szovjetek kezén voltak.

A botrányos közellátás miatt Lenin már 1918-ban meghirdette a *kulákok* (ököl) elleni terrort („kíméletlen háborút ezek ellen a kulákok ellen. Halál rájuk!”) és az *erőszakos begyűjtést*, ami egyik fontos eleme volt a hadikommunizmusnak. A begyűjtött gabona az összefogyasztás 20-40 %-át fedezte. A többit a fekete piacról szerezték be. *Jegyrendszer* volt érvényben és az állam újraelosztó szerepe érvényesült. Az élelmiszerekre *kötelező felvásárlást* léptettek életbe. Virágzott a spekuláció és a fekete piac. A politikai terror gazdasági terrorral egészült ki és a hadikommunizmus uralta a gazdaságot. Egyre érezhetőbben körvonalazódott a Lenin vezette bolsevik párt kíméletlen egyeduralkodása, amely proletárdiktatúráként valós történelmi képződménnyé vált. 1918-ban Lenin katonai erővel

feloszlatta az *alkotmányozó gyűlést*. Az *eszközök* részéről az ellene irányuló merénylet jó ürügy volt arra, hogy a bolsevikok rövid úton megszabaduljanak *politikai ellenfeleiktől* (Az eljárás végig kísérte a szovjet történelmet).

A háborúnak és az azt követő polgárháborúnak *infláció* gerjesztő hatása volt. Nemcsak a forgalomban lévő pénzmennyiség nőtt, hanem bővült a pénz fajtáinak köre is. Az államosítás költségeit *bankópréssel* fedezték. Olyan központi elképzelés is volt, hogy meg kell szüntetni a pénzforgalmat, aminek érdekében naturalizálták a kereskedelmet. A vállalatok pénzforgalmát felszámolták, a munkások bérét természetben fizették ki. Végül azonban elnapolták a kérdést, amit Lenin és *Buharin, Nyikoláj Ivanovics* (1888-1938) is támogatott. Központi problémát jelentett az *élelmiszerellátás*, ami elégtelen voltából származott. Mindez a városi lakosság csökkenéséhez vezetett. Az 1920-as évek elején a *gyáripar termelése* az egyötödére, a *mezőgazdaságé* 40 %-kal esett vissza. Lenin az *ipar növekedésében* és a *belső kereskedelem* (fogyasztás) fejlesztésében látta a megoldást. 1921-ben érett meg a helyzet arra, hogy meg kell változtatni az addigi gazdaságpolitikát. Belső lázadások, megmozdulások figyelmeztették erre a hatalmat. Mi volt a **hadikommunizmus** lényege:

a termelőeszközök, közlekedés államosítása,
a kereskedelem helyettesítése állami elosztással,
a pénzrendszer felváltása állami cserekereskedéssel,
egyetlen terv érvényesítése az egész gazdaságban,
a kényszermunka bevezetése.

Mindezeket keretbe foglalta egy párt diktatúrája és a terrorgépezet működése. A változást a **NEP** bevezetése jelezte. Az Új Gazdaságpolitika Lenin találmánya volt, amelyet „egy lépést hátra az előrehaladás érdekében” jelszóval hirdetett meg. A kényszer-beszolgáltatást természetbeni adó váltotta föl. Megengedték, hogy a parasztság a fölöslegét szabadpiaci áron értékesítse. A kisvállalatokat visszaadták tulajdonosaiknak (20 főnél kevesebb munkást alkalmazhattak) és piacra termelhettek. Külföldi vállalkozók bizonyos gyárakat bére vehettek, koncessziót kaptak új iparágak meghonosítására. Villamosipari programot hirdettek meg, biztosítva hozzá a szakemberképzést. Az intézkedések kedvező hatása rövid idő alatt megmutatkozott. E kedvezőbb gazdasági fejlemények mellett a politikai vezetésben a jövőre nézve baljós események zajlottak le. 1924-ben meghalt Lenin és nem volt egyértelmű végakarátának kinyilvánítása az utódját illetően. *Trockij* és *Sztálin, Joszif Visszarionovics* (1878-1953) versengéséből az utóbbi került ki győztesen, aki egy harmad-századra a Szovjetunió teljhatalmú diktátora lett. Míg Trockij a világforradalom mellett szállt síkra, addig Sztálin „szocializmus egy országban” elv élharcosa lett. 1928-ban már minden hatalom a kezében összpontosult.

A NEP eredményeit tekintve, lényegében az alatt a szűk egy évtized alatt formálódott ki az elkövetkező évtizedek szovjet típusú *tervgazdálkodási intézmény* rendszere. A Veszenka mellett egyre meghatározóbb szerepet töltött be a *Goszplan* (Általános Tervezés Állami Bizottsága), amelynek nevét 1923-ban átkeresztelték Állami Tervbizottságra. Feladatai közé tartozott: pénzügyi, hitel, bankrendszerrel kapcsolatos területek és az állami költségvetés elkészítése. A Veszenka és a Goszplan között bizonyos versengés alakult ki, amely később az utóbbi javára dőlt el. Jóllehet működésük már a tervgazdálkodás felé mutatott, de ezt a gazdaság szerkezete még nem tette lehetővé. Jórészt megbízhatatlan adatokkal dolgoztak, ami tévútra vezetett. Egyik szervezet sem adott a trösztök számára termelési terveket – néhánytól eltekintve – mert azok többségükben önállóan dolgoztak.

A NEP évei alatt a *mezőgazdaságban* a vezető szerep a *magángazdaságoké* volt, amelyek a földterület 98,3 %-át bírtokolták. A *háromnyomásos* rendszer dívott. A technikai eszközállomány elmaradott volt. Faeke, sarló, kasza, cséphadaró, ha nem is uralta a terepet, de jelentős volt az arányuk.

Ellentmondásos volt a bolsevikok viszonya a parasztsághoz. *Egyrészt* szükség volt rájuk, mert ők termelték meg a társadalom élelmét. A magánosítás lehetőséget teremtett az önálló gazdálkodásra és a fejlődés számukra a földbirtok növelését, fejlesztését, a piacra kerülő hányad bővítését jelentette. *Másrészt* azonban mindez a bolsevikok szemében a kapitalizmus visszatérésének, megerősödésének „érzetét” keltette. Lenin ezt az „ellentmondást” *szövetkezetesítéssel* és *gépesítéssel* kívánta megoldani, de szigorúan az „önkéntesség” elvén. Ezenkívül a parasztok még földet is bérelhettek és bér munkásokat is alkalmazhattak.

1924-ben megszűnt a *beszolgáltatás*, helyette adót fizettek. Látványos volt a *gabonatermesztés* növekedése. Egyúttal gyarapodott az *állatállomány* nagysága is. De a paraszti mentalitásnak megfelelően, a *családi ellátás* volt a gazdálkodás alapvető célja, s csak a felesleg került a piacra, ami a város élelmezését biztosította.

A hiány és a központi kiadások növekedése serkentette az *inflációt*. A forgalomban lévő pénz mennyisége növekedett. A pénz értéktelenedése felélesztette falun a *cserékereskedelmet*. A cserét a gabona pudjában számolták (1 pud= 1,1 kg). 1922-ben aranyalapra helyezett új egységes rubelt – *cservonyec* – vezettek be, amely 1924-ben került forgalomba (I. Péter cár pénze volt). A NEP ellenére volt áruhiány és a *gazdasági stabilizáció 1924-ben köszöntött be*. Az ipari árak azonban erőteljesebben emelkedtek, aminek az volt az oka, hogy a mezőgazdaság a polgárháború után gyorsabban magára talált, mint az ipar. Az engedély nélküli *áremelést* megtiltották, s igyekeztek az állami ipar árait csökkenteni. A hiteleket megszorítva, a vállalatokat készleteik csökkentésére ösztönözték. A NEP bevezetése előtt az ipari ágazatokban áldatlan állapotok uralkodtak. A visszaesés oka elsődlegesen a fűtőanyag és a nyersanyagtermelés csökkenése, a munkaerőhiány volt. Az egykori tulajdonosok nem bíztak a bolsevikokban. Lenin nagy reményeket fűzött a koncessziós üzemekhez. (A viszolygás oka: a bolsevikok ellenségképe, az adósságok fizetésének megtagadása, a külföldi tulajdonok elkobzása). 1924/25-ben a nagyiparnak csak 1,82 %-a volt magánkézben.

A NEP mérlegét megvonva, elmondható, hogy *1925/26-ban* érte el a csúcst. Megszűnéséről megoszlanak a *vélemények*. Annyi azonban biztos, hogy a szakmai érvek mellett, elsősorban *ideológiai, politikai szempontokra* kell a hangsúlyt helyezni.

Az eredmények főleg a *termelés növekedésében* mutatkoznak. Szovjet-Oroszország össztermelése a mezőgazdaságban 1926-ban, az iparban 1928-ban érte el a háború előtti szintet. 1922 után a külkereskedelem is fejlődött, ami az elzártságot oldotta. *Szerződések* születtek Olasz-, Svédországgal, Nagy – Britanniával, kapcsolat létesült *Magyarországgal*. 1926-ban Németország hitelt nyújtott az új hatalomnak. Az ország legégetőbb gondja maradt a *munkanélküliség*. A gazdasági életbe való állami beavatkozás megmaradt, de a NEP idején a magánszektorba csak közvetett úton avatkoztak be.

Az 1920-as évek második felétől erősödött *Sztálin befolyása* a bolsevik pártban, ami kihatott a gazdaságpolitikára is. A tervgazdálkodás megvalósítását megelőzően *két gazdasági elképzelés* körvonalazódott, amelynek ideológiai és politikai hátterét a hatalmi harc kimenetele befolyásolta. *Trockij és köre* fokozatosan kiszorult a hatalomból és Sztálin „szocializmus egy országban” doktrína szabta meg az irányvonalat, vagyis a belső erőforrásokra kell

hagyatkozni. A *bolsevik párt lett az igazság egyedüli hordozója, minden hatalom letéteményese*. A meggyőzéshez rendelkezésre állt a terror gépezete. A hatalom központosítása megteremtette az alapot a gazdaság központosításához. *Preobrazsenszkij, Alekszej* (1886-1937) korábban megjelent munkája – *Új gazdaság* címmel – 1924-1926-ban vált ismertté. A NEP politikájával ő nem azonosult, a kapitalizmus megnyilvánulásának tartotta. A belső fejlődés híve volt, a gazdaság alapjának a nagyipart és a bányászatot tekintette, fedezetét pedig a faluval folytatott árucserében látta. Másik forrásnak a polgári jövedelem „megcsapolását” tekintette. A föld erőszakos kisajátítását nem vette számításba. Úgy vélekedett, hogy a szocialista kormány kiszorítja a közép-és kisipart és kiteljesedhet a szocialista állam előnye. Az elképzelése az átalakulást az *osztályharc erősödésére* alapozta. Az elméletének megvalósulását a gazdasági életben a *proletárdiktatúra* alapján álló állam erejétől tette függővé. Azt föltételezte, hogy a szocialista nagyipar megteremtése a mezőgazdaságban is átalakulást eredményezhet. A másik lehetőséget *Buharin* vázolta föl. Elméletének középpontjában a *gazdasági növekedés* állt, amelynek gyorsítását a különböző gazdasági szektorok közti kapcsolat kiépítésében és az árucseré fejlesztésében vélte megvalósítani. Ennek értelmében nagy jelentőséget tulajdonított a paraszti gazdálkodás növekedési ütemének. Fontos volt számára a kisárutermelő paraszt mellett a nagyipari munkás is. Magáénak tekintette a szocialista gazdaság megteremtését, de ezt versenyeztetve

Kívánta elérni, piaci viszonyok közepette. Így az államgazdaság egyre erősítve befolyását, kiszorítja az ellenlábast, vagyis a magángazdaságot a piacról. A *politikai centralizáció* nem kedvezett *Buharin* elképzeléseinek, hiszen már 1925-ben határozat született az *iparosításról* és 1927-ben pedig meghirdették a *mezőgazdaság kollektivizálását*.

A gazdaságirányításban a *Goszplan* lett a *központi gazdaságszervező intézmény*, ahol kidolgozták a népgazdasági terveket. A terveket a legkisebb egységig lebontották. Mindenki tudta mi a kötelessége. A megtervezett gazdaságban piac nem létezik, mivel természetes szükségleteket terveznek, nincs túltermelés, inkább hiány. Nincs piaci anarchia, ugyanakkor megvalósul a közellátás. Figyelmen kívül hagyták azt a történelmi ténytet, hogy mindig a teljesítés körül adódnak a problémák. A termelési tényezők a tervvel ellentétben nem harmonikusan oszlanak el. Ugyanakkor a *parancsgazdaság* kiöli a társadalomból az *innovatív* hajlamot. Alapvető problémát jelentett, hogy a terveket mindig túlméretezték. Elvileg működik a tervezett gazdaság - van számos példa – de a szovjet gyakorlatban kizárólag *politikai érdekeknek* volt alárendelve, így deformálódott. A központi irányítás a gazdaság egészére kiterjedt. A *Veszenka* működése 1932-ben lezárult, *megszűnt* koordináló szerepe. Minderről a pártállam döntött. A *mesterséges árrendszer* nem tükrözte a valós viszonyokat. *Egyszámlarendszert* vezettek be, így mindenkit tudtak ellenőrizni. A vállalatok elvesztették önállóságukat. Az állam lett a központi tulajdonos.

A Szovjetunióban az iparosítást illetően úgy vélekedtek, hogy az *európai iparosítás* eredményeinek megvalósítása *nélkül* nem tudják utolérni a nyugati államokat. A helyzetet megkönnyítette, hogy már a cári Oroszországban is a *nehézipar* az állam befolyása alatt állt. Továbbá a *nagyhatalmi ábrándok* egy fejlett hadiipar megvalósítását célozták meg, ami szintén ösztönözte a nagyarányú iparosítást.

Az *első ötéves terv* (1929)-ben a *nehézipari beruházások* élveztek elsőbbséget. A könnyűipar háttérbe szorult, sőt a textilipar támogatását még meg is kurtították. A *tervelőírásokat* menetközben is emelték, ami feszített ütemű gazdálkodást kívánt. A *statisztikai mutatók* sem a valós helyzetet tükrözték. Acéltermelésben, a gépgyártás bővítésében, korszerűsítésében látványos eredmények születtek. Felépült a dnyeperi-vízierőmű. Textilgyár létesült Közép-

Ázsiában, bányászat Kazaksztánban, gépipar Grúziában stb. Külföldi mérnökök, nyugati cégek segítették a gigantikus munkálatokat. A könnyűipar fejlesztésére rövid idő alatt elapadtak a források. A vasútépítés nehézségekbe ütközött (időjárás, alapanyag hiány). Felduzzadt a foglalkoztatott munkaerő nagysága. Megjelentek az első sztahanovisták.

A második ötéves terv (1933-1937) már *szerényebb* célokat tűzött ki. A *hadiipar fejlesztése* természetesen nem szenvedett csorbát. A fogyasztási ipar, lakásépítés, reálbér alakulása elmaradt az előirányzattól. A *szerszámgépgyártás* közel húsz-szorosára emelkedett, a *traktorgyártásé* negyven-szeresére. A szovjet ipar termékeinek mennyiségét tekintve az *Egyesült Államok mögött* helyezkedett el. A két ötéves terv alatt módosult az iparosodottság képe. A négy nagy régió mögé felsorakozott a *közép-ázsiai, a kazaksztáni, a bakui, és a Taskent-környéki terület*. Ezekben a régiókban *nagyvárosok* születtek: Sztálingrád, Kujbisev, Karaganda, Magnyitogorszk, Novoszibirszk stb.

A *mezőgazdaság az iparosítás áldozatává vált*. A kollektivizálás végrehajtásához a parasztság megtörésére volt szükség, amelyhez a terrort vették igénybe. 1928-ban csak 33.300 kolhoz volt a 24,8 millió parasztgazdasággal szemben. 1940-ben viszont a kolhozok száma 235 ezerre ugrott, a parasztgazdaságoké pedig 3,6 millióra csökkent. Különböző intézkedésekkel nehezítették a magángazdaságok tevékenységét, ami gabonahiányhoz vezetett. Egyre kevesebbet tudtak begyűjteni. 1929-ben újra bevezették a *jegyrendszert*. Mind gyakoribbá vált az *erőszakos begyűjtés*. A kolhozosítás eredménye is a terrornak volt „köszönhető”. 1929 november 7-én Sztálin bejelentette: „a középparaszt csatlakozik a szövetkezetekhez.” A kulákokra magas adót vetettek ki, ha nem teljesítették a beszolgáltatásukat, földjeiket elkobozták. A kisajátítás mértékére és a gazdák további sorsára nézve nincsenek megbízható adatok. Megszűntek a *falusi földközösségek* (obszcsina, mir). Mindent kollektivizáltak, ami 1932/33-ban mezőgazdasági válságot idézett elő. Éhínség ütötte fel a fejét, majd a közös megdézsmálása miatt letartóztatás, kivégzés volt a hatalom válasza.

Az éhínség áldozatainak számát *5-10 millió före* becsülik. Katasztrófális volt az állatállomány csökkenése, aminek az volt az oka, hogy a parasztok levágták állataikat, nem adták az állam kezére. Kialakították a *gépállomások* hálózatát, ami maga után vonta, hogy a kisgazdaságok egyre jobban elveszítették fölényüket a nagyüzemmel szemben. A *nagyüzemek* csak 1937-ben nyújtották azt a termelési szintet, amit a magángazdaságok már az 1920-as évek első felében felmutattak.

A mezőgazdaság alapvető feladata az iparosítás idején az volt, hogy *munkaerőt* biztosítson az ipar számára, továbbá az *iparosítás tőkeigényét* előteremtse, az elvonáson túl. Hiszen a mezőgazdasági export révén jutott az ipar nyugati gépekhez, technológiához. 1935-ben a kolhozkongresszuson egységesítették a kolhozok jogait, 0,25- 0,5 hektáron *háztáji gazdaságot* műveltek a parasztok, meghatározott létszámú állatot tartottak és a fölösleget *piacra* értékesíthették.

A szovjet-orosz társadalomban jelentős nyomot hagyott a tervgazdálkodás bevezetése. A polgárháború, a fizikai terror, az éhezés nem kedvezett a népesség növekedésének. 1939-ben közel 170 milliós népességgel számolhatunk. A *szaporodási mutató* messze elmaradt a nem túl magas közép-európai adatokhoz viszonyítva is. A nemzeti területeken a népességnövekedés messze *túlszárnyalta* az oroszok lakta vidékeit. Jelentős volt a *munkaerő hiány*, amit Sztálin a peremterületek népességének a birodalom belsejébe való *betelepítésével* orvosolt. Mindez azonban életmódváltozással járt a részükről. A *nőket* is bevonták a termelő munkába, lekötötték azt a réteget, amely a magángazdaságok szétverésével fölöslegessé vált.

Különösen fontos volt a nők foglalkoztatása, mivel a társadalom nagyobbik felét képviselték. Egyúttal csökkent a társadalmon belül a *falulakók aránya*.

Az iparosítás ösztönözte az *iskoláztatás, szakképzés* átalakítását. Hatalmas kereslet mutatkozott a mérnökök, vegyészek, szakértelmiségiek iránt. Az *életszínvonal* vegyes képet mutatott. Előnyt élveztek az *ipari dolgozók* a bérezés terén, a *parasztok* jövedelmét alacsony szinten tartották. A lakosság zöme *szegénységben* élt. Jelentős elmozdulás nem következett be a cári időkhöz képest. A terror légkörében – kényszermunka, munkatáborok – az 1930-as évek végén egy *ipari nagyhatalom* született meg, amely ezen felül *katonai nagyhatalom* is volt. Mindez megmutatkozott a náci Németországgal vívott gigászi küzdelemben a második világháború idején. Majd hosszú évtizedekre *világhatalmi szerepet* játszott.

17. Háborús gazdaságok 1939-1945 között

Az 1930-as években már egyre több jel utalt arra, hogy egy újabb világégés előtt áll az emberiség. Az antant megnyerte az első világháborút, de a békét elveszítette. A nagyhatalmak körében egyre több intézkedés született, amely a gazdaság termelését a hadsereg igényének megfelelően alakították. Ennek érdekében külön szervezeti keretet is megteremtettek. Az Egyesült Államokban létrejött a Gazdasági – Hadviselési Bizottság. Németországban megkezdte működését a Fegyverkezési és Hadianyaggyártási Minisztérium. Nagy-Britanniában pedig Gazdasági Hadviselés Minisztériuma néven szervezték meg a háborús felkészülésért felelős intézményt. Az 1933-1938 között a leendő hadviselő felek már óriási összegeket áldoztak haderejük fejlesztésére, felszerelésére. A két diktatórikus állam költötte a legnagyobb összeget hadfelszerelésre, Németország és a Szovjetunió. Tőlük jóval elmaradt Japán, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok. A sor végén volt Franciaország és Olaszország. (5. táblázat)

5. táblázat Az ipari növekedés összehasonlító adatai (1928-1940)

Év	Állami statisztika	Seton szerint	Hodgman szerint	Jasny szerint	Nutter szerint
1928	100	100	100	100	100
1932	202	181	172	165	140
1937	445	380	371	257	279
1940	587	462	430	350	312

Németország a náci hatalomra kerülése után a német gazdasági potenciált a haderő fejlesztésének a szolgálatába állította. A nehézipar, a gépgyártás elsőbbséget élvezett. Az élelmiszer behozatallal, ipari nyersanyagok importjával tartalékot képeztek. Központi irányítású gazdaságot teremtettek. A Göring, Hermann irányította négy éves terv eredménye azonban nem volt teljes, így 1938/39 táján csak egy villámháború végrehajtására elegendő erőforrással rendelkeztek. Az ország hadikapacitását megkétszerezte. 1939/40-re a fegyvergyártásra fordított összeg 3,4 milliárd dollárról 6 milliárdra emelkedett, ami 1943-ra már elérte a 14 milliárdot. A Szovjetunió elleni háborút nagy várakozás előzte meg a németek részéről a gazdasági erőforrásokat illetően, de amint Ránki György (1930-1988) történész megjegyezte: a villámháború katonai kudarca a villámháború gazdasági összeomlását okozta. A 7-8 milliós hadsereg fegyverben tartása rontotta a német munkaerőpiacot. Nem beszélve arról, hogy a háború vége felé már a haderő létszáma 13 millió német harcolt a különböző frontokon. A termeléshez szükséges munkaerő biztosítása komoly gondot okozott, aminek

pótlását főleg hadifoglyokkal és a koncentrációs táborok foglyaival igyekeztek pótolni. De a megszállt országokból munkásokat is toboroztak, akik az iparban és a mezőgazdaságban dolgoztak. A nők szerepe megnőtt, hiszen ők álltak a fronton lévő férfiak helyére. Noha a nők alapelve volt, hogy a nőknek három feladatuk van: Küche (konyha), Kirche (vallás), Kinder (gyermek). A német háborús gazdaság – különösen a háború vége felé – nyersanyaghiánnyal küszködött. Növekedett az államadósság, amely 1945-re 388 milliárd német márkát tett ki. 1944-ben a nemzeti jövedelem 66 %-át fordították hadikiadásokra. Már 1939-ben bevezették a jegyrendszert és 1943-ra már általános áruhiány nehezítette a lakosság életét. A megszállt országok kirablása sem javított a helyzeten, nem is említve azt, hogy példának okáért a francia nemzeti jövedelem – amíg a megszállás tartott – közel 40 %-át vonta ki az országból a német gazdaság.

Nagy-Britannia esetén kedvezőbb volt a helyzet, bár az alapellátást a német háborús cselekmények hátráltatták, ugyanis a nyersanyagok jó része a gyarmatbirodalomból származott. De a szigetország igénybe tudta venni az Egyesült Államok segítségét a kölcsönbérleti szerződés megkötésével (Lend Lease Act). A munkaerőhiányt a nők széleskörű bevonásával igyekeztek orvosolni, illetve munkásokat toboroztak, főleg Írországból és a dominiumokból. Számos intézkedést foganatosítottak az ellátás fenntartására: vetésterület növelése, mivel csökkent az élelmiszer behozatal, a jegyrendszer bevezetése, az angol technológia révén növekedett a műanyaggyártás stb. Az árak szinten tartásában nagy szerepet játszott a támogatási rendszer, karöltve a jegyrendszerrel. Az ország fizetési mérlegében keletkező hiányt több forrásból fedezték. A háború alatt közel 15 %-kal nőtt a nemzeti jövedelem és a lakosság fogyasztása csak 20 %-kal esett vissza.

A **Szovjetunió** jelentős része került német megszállás alá. A háborús évek alatt nem kellett új típusú gazdálkodást bevezetni, mert az 1930-as évektől már központilag irányított tervutasításos rendszer működött, tehát az állam mindenben rajta tartotta a kezét. Nem okozott nehézséget az erőforrások átcsoportosítása, gyárak, üzemek áttelepítése. A háború kezdetben nagy gazdasági veszteséget okozott az országnak, hiszen a nehézipar termelésének zöme a megszállt területekre esett (vas-,acélgyártás, szénbányászat). A nagy kezdeti zűrzavarban az ipar áttelepítése, új gyárak, üzemek létesítése Közép-Ázsiában és Szibériában sikeresen oldódott meg. A fordulat 1942/43-ban következett be, amikor a szovjet hadiipar teljes kapacitással kezdett el termelni, s ontotta a hadfelszerelést. 1943-ban a hadsereg 40-80 %-ban teljesen új fegyverekhez jutott. Komoly segítséget jelentett a szövetségesek hadianyag szállítása, aminek aránya 6-10 %-t tette ki. 1944-ben az Egyesült Államok 4 milliárd dollár értékben szállított hadfelszerelést a Szovjetuniónak. A 12 millió besorozott katonát a termelésben a nők és a gyermekek helyettesítették. 1942-ben a költségvetés 65 %-t fordították a háborúra. A háború alatt nőtt az infláció, a forgalomban lévő pénzmennyiség 240 %-os emelkedést mutatott.

Az **Egyesült Államok** hadba lépése alapvetően megváltoztatta a háború menetét. A kölcsönbérleti szerződés előnyeit a Szovjetunió mellett elsősorban Anglia élvezte, amely elsősorban 1942-1944 között vált jelentőssé. Az amerikai gépgyártás volt a háborús konjunktúra legfőbb haszonélvezője. 1944-ben az egész ipari termelés egyharmadát a hadieszközök tették ki. 1942-től kezdődött el az a nagyarányú fegyverkezés, amely az Egyesült Államokat világhatalommá tette. Elképesztő nagyságrendben gyártottak repülőgépeket, tankokat, hadihajókat és kézfegyvereket, valamint teherautókat, katonai terepjárókat (general purpose= GP). A hazai ellátás nem forgott veszélyben. A jegyrendszer is a jobb elosztás szolgálta, nem a hiányt. A kedvező ipari bérek miatt a farmerek inkább gyárakban dolgoztak, mint a földeken. De 1942 után sikerült a problémát megoldani és a

növekvő termésmennyiség a hazai fogyasztás mellett lehetőséget nyújtott arra is, hogy segítséget nyújtsanak a szovjet gazdaságnak. A szövetségi kormány hadikiadása 1945 végére elérte a 300 milliárd dollárt, amelynek fedezésére hadikötvényeket bocsátottak ki. Ez azonban megnövelte az államadósságot, amely 36 milliárd dollárról 276 milliárdra ugrott. Átalakult a nemzeti jövedelem szerkezete is, hiszen a kormány „fogyasztása” 40 %-ot tett ki. A háború alatt 1940-1943 között a nagyhatalmak a következő összegeket fordították fegyverkezésre (1944-es értéken számolva): (6. táblázat)

6. táblázat : A hadviselő felek fegyverkezésre fordított kiadásai (milliárd dollár)

	1940	1941	1943
Nagy – Britannia	3,5	6,5	11,1
Szovjetunió	5,0	8,5	13,9
Egyesült Államok	1,5	4,5	37,5
Összesen	10,0	19,5	62,5
Németország	6,0	6,0	13,8
Japán	1,0	2,0	4,5
Olaszország	0,75	1,0	-
Összesen	7,75	9,0	18,3

18. Európa 1945 után

A második világháború anyagi javakban és emberi életben óriási pusztítást okozott, elsősorban Európában. Észak- Afrikában és Délkelet- Ázsiában, valamint Japánban jóval kisebb volt a háborús kár. A *Szovjetuniót* sújtotta leginkább a háború vihára. Az európai lakásállomány nagy hányada – a hadszíntérre vált területeken – a háború áldozatává vált. Hasonló arányokat öltött a közlekedési hálózat pusztulása is, a vasúthálózattól a tengeri kikötőkig. A közép-európai térségben a nemzeti vagyont mintegy 30%-a pusztult el. Az ipari kapacitás visszaesése jóval meghaladta a többi ágazatét. Az európai semleges országok a háborús konjunktúra nyertesei voltak. A legjelentősebb termelésnövekedés az *Egyesült Államokban* következett be, ahol 1941-1945 között az egy főre jutó nemzeti jövedelem mintegy 50 %-kal emelkedett. A szövetségi állam a háború igazi nyertese volt, hiszen katonai, gazdasági nagyhatalom lett, sőt 1945 után a kétpólusú világ egyik vezető állama. Ugyanakkor *Nagy – Britannia* elvesztette addigi gazdasági befolyását.

Nyugat-Európa újjáépítésében a politikai- gazdasági berendezkedést illetően a következő formációk születtek:

Neokollektivista irányzat: koalíciós kormányok alakultak amelyekben a baloldali pártok is részt vettek. Államosításokat hajtottak végre. *Franciaországban* állami kézbe került az energia-, a bankszektor és néhány nagyvállalat, ami azonban az üzemeknek csak az 1/5 –ét jelentette. Amikor a baloldal kilépett a koalícióból, az államosítás folytatódott. Az újjáépítés, a gazdasági élet talpra állítása központi tervezés ütemét követte, a alapvetően a nehézipart igyekeztek fejleszteni. 1945-ben *Angliában* is állami irányítás alá került a Bank of England, a szénbányászat, távíróhálózat, energiaszolgáltató ágazat, közúti és vasúti közlekedés. A jóléti intézkedésekben is hallatta hangját a kormány.

Vegyes gazdaságú neoliberalista változat: az *Egyesült Államokra* volt jellemző. Truman elnök meghirdette, hogy „ vissza a normálishoz” (vagyis a háború előttihez) elvet. Ettől függetlenül monopol-és trösztellenes törvényeket hoztak. Ha volt állami beavatkozás, a piachoz igazodott. Elvárták a kormánytól, hogy maradjon a háború alatti foglalkoztatottság, vagyis a jólétért a hatalom a felelős.

Megegyezésses gazdaságpolitika: Svédország a klasszikus példa az 1930-as évektől, ami 1976-ig, a szociáldemokraták kormányzásáig tartott. Az alapját a Keynes- féle modell jelentette. Megemelt adók, a költségvetés magas szociális aránya jólétet biztosított. Az állami beruházások előnyt élveztek. Szociális programokat hirdettek meg. Bevezették a beruházási adót, amiből finanszírozták az állami beavatkozás költségeit. Nem beszélve az export állami támogatásáról.

A kölcsönbérleti szerződés révén *Nyugat –Európa* az Egyesült Államok adója lett. A német gazdaság helyreállítása a gazdasági segítség kulcskérdése volt. Megindult a pénz inflálódása, a termelés viszont nem nőtt. Főleg a fogyasztási cikkek terén volt nagy hiány, ami egyik oka volt az infláció növekedésének. Angliában a pénz értéktelenedése jóval kisebb arányú volt. Japánban is komoly arányokat öltött a pénzromlás. Sőt még az Egyesült Államokban is jelentkezett. *Nyugat-Európában drasztikus intézkedéseket* vezettek be: árellenőrzés, ártámogatás, jegyrendszer, deflációs politika, hadikiadások csökkentése. *Németország nyugati zónájában* szanálták a gazdaságot, leértékelték a márkát az infláció megfékezése érdekében. A nyugat-európai ipar-mezőgazdaság növekedési üteme elmaradt a fogyasztási igényektől.

A hidegháború miatt az Egyesült Államok érdekeltté vált Nyugat- Európa gazdaságának talpra állításában. Az amerikai külügyminiszter 1947-ben bejelentette a **Marshall-terv** elindítását, ami a nyugat-európaiak amerikai vásárlásait finanszírozta állami kölcsönökkel segélyekkel, abban reménykedve, hogy 1951-/52-re a térség önfenntartó lesz. A tervet 1948 tavaszán a törvényhozás mindkét háza törvénybe iktatta. Az amerikai felajánlást a nyugatiak Párizsban megvitatták, de Molotov szovjet külügyminiszter nem multilaterális rendszerben gondolkodott. A Szovjetunió félt, hogy „ saját zónája” amerikai befolyás alá kerülhet, s így visszautasította, lehűtve ezzel a cseh és lengyel reményeket is.

A szakítás kapóra jött a szovjet kormánynak, mert a kölcsönbérleti szerződés törlesztéseit nem kellett fizetni. Benyújtották a *Molotov-tervet*, amelyben elengedték a közép-európai országoknak a jóvátételi adósság egy részét. A szovjetek létrehozták a *Kominform-* ot, ami a katonai megszállás mellett egy újabb köteleket jelentett a közép-európai államoknak. A Marshall-terv **17 milliárdot** mozgósított az európaiaknak. Megteremtették a pénzösszeg folyósításának szervezeti kereteit. Azonban a segélyből olyan országok is részesedtek, amelyek a háborúnak nem szenvedői, hanem haszonélvezői voltak(Svájc, Svédország, Spanyolország, Portugália). Belépett a segélyezettettek körébe *Németország* nyugatiak által megszállt része is, valamint *Trieszt* (1954-ben került Olaszországhoz). A keletiek közül *Jugoszlávia* kért és kapott amerikai támogatást. A legnagyobb összeg *Angliának* jutott, aminek „áraként” az *Egyesült Államok* átvette a szigetországnak a pénzvilágban betöltött szerepét. (7. táblázat)

7. táblázat A Marshall-segély nagysága néhány európai országban (1948.04.03.-1952.06.30.)

Ország	Millió dollár	Fejenként
Egyesült Királyság	3176	63
NSZK	1389	28
Franciaország	2706	65
Ausztria	677	97
Jugoszlávia	109	7
Olaszország	1474	32
Dánia	271	64
Belgium	556	62

A Marshall-terv célkitűzései a következők voltak: az európai infrastruktúra megújítása, a termelékenység nagyarányú növelése, a pénzügyi stabilitás megteremtése, az ipari kapacitás területi arányosítása.

Kelet-Közép-Európában a szovjet dominancia érvényesült. A „szovjet akarat” Lengyelországot nyugatabbra tolta. A balti államok a Szovjetunió tagköztársaságai lettek. A finnektől is csatoltak el területet, valamint Besszarábia átvételével közvetlen határos lett Magyarországgal. E mögött kizárólag katonapolitikai érdekek húzódtak meg. A szovjetek által megszállt zónában egymással párhuzamosan folyt az élelmiszersegélyezés és a terület kifosztása. 1945-1955 között a Szovjetunió mintegy **13 milliárd dollárt** vont ki az elfoglalt területekről. 1945-/46-ban a keleti-blokkban a kommunista pártok is bent voltak a parlamentben, csak az alkalmat várva a teljes hatalom megragadására. A közellátás javítására az ENSZ segélyprogramot indított el – elsősorban amerikai áruk - (UNRRA) ,melyek eljutottak a szovjet zóna országaiba is. A keleti tömbben végrehajtották a **földreformot**, szétverték a nagyüzemi gazdálkodási rendszert. A földosztás révén a kisparaszti birtokok jutottak túlsúlyba és a nagybirtok felosztásával megszüntették az egykori tulajdonosi réteg politikai –gazdasági befolyását.

Bulgáriában szinte alig volt már nagybirtok ebben az időben, így a földosztás szűk keretek között zajlott le. Romániában is csak a földterület 8%-a került új tulajdonba. Jugoszláviában szintén minimális (5%) volt a tulajdonváltás. Vagyis a Balkánon már jóval előtte sem volt meghatározó a nagybirtok. Csehszlovákiában a német kisebbség, illetve a magyarok, valamint a kollaboráns szlovákok földjeit osztották szét. A legnagyobb arányú földosztásra Magyarországon és Lengyelországban került sor. Az általánossá váló kisüzemi gazdálkodás csökkentette az ártermelést, továbbá a korábbi mezőgazdaság –ipar kapcsolat is sérült. Az új tulajdonosoknak se tőkéje, se eszköze, se szaktudása nem volt, ami lehetővé tette volna a hatékony termelést. A háborút követő határmódosulások következménye volt a lakosságcsere és a kitelepítések, amely elsősorban a németeket és a magyarokat érintette.

Kelet-Közép-Európában 1945 után erősödött az állami beavatkozás. Az **államosítás** központi kérdésnek számított és nagy lendülettel kezdődött el 1945/46-ban. Azt várták tőle, hogy javul a gazdálkodás, a termelési költségek csökkennek. Mint látható, ezek az országok csak **belső erőforrásokra** támaszkodhattak, ami magyarázza az állam szerepének erősödését. Akkoriban a szűkös anyagi javak elosztásából is kivette az állam a részét. A **hidegháború** „kirobbanására” a Szovjetuniónak az volt a reakciója, hogy a megszállt országokban erősítette a hozzá kötődő kötelékeket. Az amerikai segélytől eltiltott országok kárpótlásként szovjet gabonát, burgonyát kaptak, vagy elengedtek nekik egy bizonyos nagyságú kártétel megfizetését. Bevezették a szovjet mintájú **tervgazdálkodást**, két-három éves tervek születtek, amelyek az újjáépítést szolgálták. 1950-től indultak a fejlesztési tervek – leginkább ötéves –

direkt utasítással, főleg a *nehézipar* kiépítésével. Bár a tervekre szánt *beruházási hányad* elmaradt a nyugati országokhoz képest, így a lengyeleknél 20%, Magyarországon 9 %, a bulgároknál 7 % volt, míg Nagy- Britanniában 22 % fölött volt. Az eredeti ipari tulajdonosokat deportálták vagy más módon tették lehetetlenné. A polgári szervezeteket szétverték, a gazdaságirányítást átszervezték.

A Szovjetunió gazdaságpolitikája csak annyiban változott, hogy most békében érvényesült, nem háborúban: a **parancsuralmi rendszer**. A birodalom nagyhatalommá vált, ami azonban *alacsony életszínvonalat* tudott csak biztosítani. A beruházások még feszítettebb tervek között folytak. A *nehézipar túlsúlya* talán még nagyobb volt, mint 1945 előtt. *Nyersvas, acél, szénbányászat* növelése kötötte le az erőforrásokat, kipótolván a megszállt területek kifosztásából. A megcsappant *munkaerőt* a szovjet zónából „*toborozták*”, akiket a Szovjetunióba deportáltak. A honi rabokat a *GULAG* táborok nyelték el, mint rabszolga munkaerőt. A háború utáni években mintegy 2,5 millió rab sínylődött ezekben a táborokban, szerény számítások szerint. A katonailag megszállt területekről az üzemek százait szerelték le és kivitték a Szovjetunióba. Azon gyárakban, üzemekben, amelyekben volt valamennyi *német tulajdonrész*, azt kizárólag szovjet tulajdonnak tekintették. A megszállt területeken tartózkodó Vörös Hadsereg „*önellátó*” volt. Az ország egykori ellenségeinek jóvátételként áruszállításokkal kellett fizetni. A „gazdasági egységként” kezelt keleti-blokk végleges formáját az 1949-ben létesített **KGST** (Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa)-ben érte el. A Szovjetunióban alapvető probléma volt az élelmiszerhiány, ugyanakkor a devizabevétel érdekében agrártermékeket exportáltak. Szigorították a termelés menetét, megerősítették a gépállomásokat, azon felül kollektivizálták a Baltikum parasztságát. A hadi-,ipari fejlesztéshez a tőkét a mezőgazdaságtól vették el. Tovább élt a jegyrendszer. **A katonai nagyhatalom árát a parasztok fizették meg.** A harmadik ötéves terv sem mutatott színesebb képet a fejlesztendő iparágak terén. Azonban néhány *könnyűipari ágazat* is hallatta már hangját (pamut, cipő, cukor stb.). Csökkentették a *tagköztársaságok hatáskörét*. A népbiztosságokat átkeresztelték *minisztériumokra*. (Szerencsére a szibériai folyók „megfordítása” elmaradt) A *túlfeszített tervek* teljesíthetatlensége a szabotázs-fogalom körébe került, okot szolgáltatva a terror fokozására, nagyon sok esetben a „vétkes” likvidálására. A hatalmas haderő, a szuperhatalmi státus fenntartása, az *állami bevétel 40-50 %-át* emésztette föl, így az *életszínvonal* teljesen háttérbe szorult. Az 1945 utáni sztálinizmus gazdasági „eredményének” talán csak a vezér 1953 március 5-én bekövetkezett halála tekinthető, amit egy nagyon ellentmondásos megújulási szakasz követett.

19. Nyugat Európa gazdasági integrációjának kialakulása

A középkori Európa nemzeteit az etnikai különbözőség dacára a *feudalizmus* mint gazdasági és politikai keret, továbbá a *kereszténység* mint vallási, eszmei háttér kapcsolta össze. Az oltár és a trón közössége hosszú századokon át érvényesült. A keresztény univerzalizmuson nagy rést ütött az *egyházzsuzakadás* (1054), de erősebb volt az összetartó, mint a széthúzó erő. Noha ezzel a lépéssel a Nyugat elhatárolta magát Kelettől. Nyugat összetartó erejét a *közös hit* és a *latin keresztény kultúra* képezte, ami a szellemi egységet biztosította. A latin kereszténység európai határa egyúttal vallási határt is jelentett, sőt azon túlmenően az eltérő társadalmi szerveződést, gazdasági rendszert, hatalmi berendezkedést és az embernek, mint individuumnak eltérő megítélését. A *protestantizmus* színesítette, de alapvetően nem zúzta szét a közös gyökerek kínálta keretet, ami elsősorban Nyugat-Európát illeti. Az *európai szellemiség* még ha sokszor láthatatlanul is, de végig nyomon követhető Európa történetében. Sokkal markánsabb jelei vannak a *gazdasági integrációra* való törekvés elvének és gyakorlatának, egyúttal viszont sokkal nehezebb az időpontnak a meghatározása, ami egy gazdasági – társadalmi, társadalmi, kulturális kapcsolat is - integráció megszületésére utal.

Az európai gazdasági közösség kialakulása 1945 után nem előzmény nélküli. A 15. századtól egyre erőteljesebb a *kereskedelmi és pénzügyi vállalkozások* politikai határokon túlmutató érvényesülése, amelyek egységes elvek szerint működtek. Gondoljunk a középkori *bankár családok* tevékenységére, ami a nemzetfelettség feltételeinek kiválóan megfelelt. Az *árutőzsdék* megjelenése – főleg protestáns területeken – szintén határokon átvívelő érdekeket képviselt. A *kereskedelmi társaságok*, az *értékpapír piac* működése sem etnikai és politikai hovatartozás függvénye volt, ami az *üzleti spekulációra* szintű érvényes. Az anyagi javak birtoklására épülő gazdasági rend térségeket kapcsolt össze és egységesülő elvek alapján működött.

A *Habsburg – birodalom vámuniós gazdasága* a 18-19. században modellnek tekinthető, ami túllépett az addigi európai gyakorlaton. A birodalom nagyhatalmi helyzetének fenntartása irányította Bécs figyelmét a török alól felszabadult Kárpát – medencére, amely földrajzi helyzeténél és természeti adottságainál fogva, kitűnő színtérnek bizonyult. Más területek bevonásával – a Magyar Királyság közel a terület felét adta – a térség egy *gazdasági integráció modelljének* tekinthető. Hiszen a térség *sokféle* társadalmát, népességét, azok kulturális hagyományait, vallását, gazdasági működését, jogszokásait kellett összehangolni. Magyarországot illetően Bécs kinyilvánította, hogy az ország része a birodalomnak, de törvényeit megtarthatja, intézményei fennmaradnak. Ezzel közel két évszázadra eldőlt a magyarság sorsa.

1754-ben hatályba lépett a *kettős vámhatár*, segítve főleg a hazai mezőgazdasági kivitelt Ausztria felé, ellentételezésként az osztrákok számára megkönnyítették a behozatalt. A külső vámmal pedig fékezték a német és a svájci behozatalt, monopolizálva a birodalom belső piacát. A rendelet **1850-ig** volt érvényben, amikor *teljes vámuniót* hívtak életre. Szabad utat kapott a *tőke- és munkaerő-áramlás* a két ország között. Egységesítették a *pénzügyi rendszert*, ami az integrációt segítette. 1878-ban létrejött az *Osztrák- Magyar Nemzeti Bank*. 1892-ben áttértek az *aranykorona* használatára. *Közös vállalatokat* alapítottak. 1914-ig 50 közös kartell született meg. A 19/20. század fordulóján *magyar ipari vállalkozások* is jelentek Ausztriában. Az országba érkező tőke a birodalom nyugati részéből érkezett. Jelentős arányban működtek zsidó érdekeltségű ipari-kereskedelmi és pénzügyi vállalkozások. Az Osztrák-Magyar Monarchia kapcsolatát bővítette, hogy a *munkaerőpiac mozgása* kétirányúvá

vált. Egyúttal bővült a *kulturális, szellemi érintkezések* köre is. Segítette a két nép egymásra találását a *társadalmi- rokonsági kapcsolatok* bővülése is. A *közös haderő*, a *katolicizmus* nem elhanyagolandó szerepet töltött be. Az Osztrák-Magyar Monarchia gazdasági fejlődése a 19. századmásodik felében szembetűnő volt. 1830-1913 között a **bruttó nemzeti termék** több mint három és félszeresére nőtt. A gazdasági fejlődés előrelépést eredményezett a Közép-Duna-medencében. A centrifugális erő a **nemzetiségi kérdésben** nyilvánult meg. Noha a monarchia felbomlása a Nyugat vezető hatalmainak köszönhető, melyek **szándékosan** „szétverték”, politikai megfontolásból ezt a sokszínű képződményt.

Az *Európai Gazdasági Közösség* megteremtése – mint látható, nem volt előzmény nélkül - 1945 után jutott elérhető közelségbe. Az Egyesült Államok világhatalomként került ki a háborúból és alapvetően befolyásolta a gazdasági, pénzügyi folyamatokat. A *Pax Britannica* helyébe a *Pax Americana* lépett. Az amerikaiak „vissza a szabadkereskedelelemhez” jelszavukat gazdaságpolitikai elvként hangoztatták.

1947-ben megszületett a **GATT** (Általános Kereskedelmi és Vámtarifa Egyezmény), amelynek keretében kétoldalú szerződésekkel biztosították egymásnak a legnagyobb kedvezmény elvét. Ez a nemzetközi megállapodás átfogta az egész világkereskedelmi rendszert. A Marshall-terv végrehajtásának összehangolója az Európai Gazdasági Együttműködése Bizottság (**OEEC**) lett. Amerikanizálódott a nyugat-európai gazdaság, a kultúra (termékek, épületek, infrastruktúra stb.). Az európai egység első lépéseként *Franciaország és Nagy-Britannia kapcsolatát* kellett rendezni, amely az 1947. évi *dunkerque-i egyezményben* öltött testet. Az európai egység szószólója Churchill, Winston L.S.(1874-1965) már 1946-ban Zürichben tartott beszédében fölvázolta az európai Egyesült Államok képét, amely a franciák és a németek szövetségére épül. Angliának csak támogatási szerepet szánt, részvételét nem javasolta.

Az integráció felé vezető út első lépését 1948. január elsején tették meg a **Benelux** államszövetség létrehozásával, ami politikai és gazdasági természetű volt. Ez nagy jelentőséggel bírt, hiszen a holland(flamand) – belga(vallon) ellentétekre jószerével sikerült pontot tenni. A belgák félték a flamand túlsúlytól. Több lépésben született meg a **vámunió**, amely végül 1960 végén lépett érvénybe. Az államok feletti intézményrendszerrel eltekintettek. Hogy mennyire életképes megoldás született, azt mi sem jelzi jobban, mint az, hogy a három kisállam az EU (15 tag) területének 5 %-át teszi ki, a népesség 8 %-át alkotja, de az EU exportjának 20 %-át szolgáltatja. 1948-ban írták alá a brüsszeli egyezményt, ami nem volt más, mint a Benelux államok csatlakozása a dunkerque-i szerződéshez. Egymást követő szerződések, egyezmények kísérik az integráció felé vezető utat. De az alapgondolat változatlan: a nyugat-európai egység megteremtése, Németország bevonása, de egyúttal szemmel tartása is.

1949. március 5-én Londonban létrejött az **Európa Tanács** (10 taggal), Strasbourg székhellyel. Egy jóval tágabb körű – katonai – megállapodás 1949-ben létrehozta a **NATO**-t , az *Észak-Atlanti Szerződés Szervezetét*.

Az európai gazdasági közösség felé vezető út következő lépése az 1954. évi párizsi szerződés volt, amelynek szülötte a *Nyugat- Európai Unió (WEU)*(Nagy-Britannia, Franciaország, Benelux államok, Német Szövetségi Köztársaság, Olaszország). Az Unió legfelső fóruma a Tanács lett, de jelentős szerep jutott a Titkárságnak és a Közgyűlésnek is.

A gazdasági egységesedés terén fontos lépés volt az 1951-ben felállított *Európai Szén-és Acélközösség (Montánunió)*, amelynek tagja közé tartozott: Benelux államok, NSZK, Franciaország és Olaszország. Az európai gondolat megvalósításának meghatározó személyisége volt az elzászi születésű *Schuman, Robert* (1886-1963) francia politikus, aki sokat tett a francia-német megbékélésért. Ebben partnere volt *Adenauer, Konrad* (1876-1967) német kancellár, aki a kölni polgármesteri székből került az NSZK vezető posztjára. A német gazdaság helyreállításának igénye nyugati részről összekapcsolódott az NSZK parlamentáris politikai, társadalmi rendszerének a nyugati blokkba történő befogadásával. Az angolok azonban távol maradtak a Montánuniótól. A szerződés aláírására 1951. április 18-án került sor Párizsban. Elnökké Schuman barátját Monnet, Jean –t választották meg. A Montánunió a nehézipar fontosabb ágazatainak termelését hangolta össze. Eltörölték a nyersanyagokra kivetett vámokat, kvótákat és minden korlátozó rendelkezést. A Montánunió akkor született meg, amikor még a szénbányászat szerepe döntő volt az energiaellátásban. Az 1960-as évektől a súlypont fokozatosan az olajra helyeződött át, így a széntermelést visszafogták, bányákat zártak be. Az acélipar viszont virágkorát élte az 1950-es években. Növekedett az acélipar kapacitása, a termékek forgalma, továbbá a vaskitermelés mennyisége.

Az 1950-es évtizedben feszült volt a nemzetközi helyzet (koreai , vietnami háború, Varsói Szerződés létrejötte, NSZK felfegyverzése, amerikai-szovjet viszony). A gazdasági súrlódások sokkal kisebb súllyal estek latba, így lehetőség nyílt további erősítő lépések megtételére a közösségen belül. 1955-ben a Benelux államok egy előterjesztést nyújtottak be, amely a vámok teljes eltörlését javasolta a tagországok körében. A messinai konferencián döntöttek az *Európai Gazdasági Közösség* és az *Európai Atomenergia Közösség* megalakításáról. A kidolgozással a belga külügyminisztert Spaak, Paul Henri-t bízták meg. Az angolok újólag nemet mondtak, hiszen a nemzetközösség, a sterlig-övezet megtartása és az amerikai kapcsolatok fontosabbak voltak a közös Európánál. A közös piacot három szakaszban kívánták létrehozni: a nemzeti piacok egyesülése a vámunióban, közös gazdaságpolitika, szabad munkaerő és tőke áramlás.

1957. március 25-én írták alá a *Római Szerződést*, amely életre hívta az *Európai Gazdasági Közösséget* (Közös Piac), továbbá az *Európai Atomenergia Közösséget*. Nagy-Britannia távol maradt. A legfontosabb döntési jogkörrel a *Miniszeri Tanács* rendelkezett, főleg tanácsadói szerepkört kapott az *Európai Parlament*, a vitás kérdésekben pedig a *Luxemburgi Bíróság* döntött. *Társulási szerződések* megkötésére is lehetőség nyílt. 1976-ban már 46 társult tagja volt az EGK-nek. (8. táblázat)

8. táblázat A GNP növekedése néhány fontosabb országban 1950-1970 között éves átlagban

Ország	1950-60	1960-70
Egyesült Államok	3,2	4,3
Franciaország	4,6	5,8
Japán	9,5	10,5
Olaszország	5,8	5,7
Svédország	3,4	4,6
Ausztria	5,8	4,7
NSZK	7,8	4,8
Svájc	4,4	4,5
Nagy Britannia	2,7	2,8
Spanyolország	5,2	7,5

1968. július 1-ig minden *kereskedelmi tilalmat* megszüntettek. (Kedvező világgazdasági helyzet) A teljes belső vámunió megvalósításával életbe léptek a külső vámok és külkereskedelmi szabályok. Eredetileg nyitott kérdésként maradt a *mezőgazdaság részletkérdései*. Általánosságban a mezőgazdaságba sorolták a termőföldet, az állattenyésztés és halászat termékeit és a velük kapcsolatos félkész termékeket. A *közös mezőgazdasági politika célja* a következő volt: a munkaerő optimális felhasználása, termelékenység növelése, méltányos életszínvonal a termelőknek, piaci stabilizáció, ellátás biztonsága, ésszerű fogyasztói árpolitika.

Nehezítette a helyzetet a térség országainak *eltérő színvonalú agráriuma, támogatási rendszere, a foglalkoztatás mértéke*. A mezőgazdaságnak számolni kellett a jelentős mértékű társadalmi átrendeződéssel. Így nem véletlen, hogy *Franciaország* - legmagasabb volt a mezőgazdaságban dolgozók aránya – *sűrgette* a közös mezőgazdasági politikát. *De Gaulle* francia köztársasági elnök ettől tette függővé az ország EGK-beli további részvételét. Fontos kérdés volt az *árak szabályozása*, ami a világpiaci árnál magasabb volt, hogy a termelők jövedelmét „feljavítsák”. Ugyanakkor a közösségen kívülről származó termékekre magas vámot róttak ki. Az 1962-ben létesített *pénzügyi alaptól* finanszírozták a támogatást, aminek forrása a tagállamok *hozzájárulásából* és a *vámtelekekből* származott. A *közös agrárpolitika* 1968-ra alakult ki és *sikeres* volt. Nagyban hozzájárult ehhez, hogy *világméreteken* is felszálló ágban volt a mezőgazdasági termelés (zöldforradalom).

A pénzügypolitika terén kezdetben a monetáris kérdéseknek nem szenteltek nagy figyelmet aminek az oka elsősorban az volt, hogy minden tagállam keynesi gazdaságpolitikát folytatott. A *nemzetközi pénzügyi rendszer* is kiegyensúlyozott volt. Azonban az 1960-as évek végén egyre több feszültség keletkezett, továbbá *1971-ben* az Egyesült Államokban bekövetkezett változások miatt *bizonytalanná* vált. Az *egy százalékos sávban* (pozitív-negatív irányban) ingadozhattak a tagállamok valutáinak árfolyamai. De az 1973-as olajár-robbanás gerjesztette infláció az ún. Werner-bizottság tervezetét oka fogyottá tette. A pénzügyi kérdések másik nagy csoportját a *közösség gazdálkodását, költségvetését* ölelte föl. 1971-ben a következő bevételi források adódtak:

Vámbevételek: 25,4 %
Agrárilleték : 31,2 %
VAT(értékadó): 43,4 %

A vámok, illetékek az 1960-as évek végére egyre kevésbé fedezték a kiadásokat, így 1970-től hozzáadták a tagországok értékadó bevételeinek mindenkor 1 %-át. Ez a megoldás 1988-ig maradt érvényben. Később megtoldották a *nemzeti GDP maximum 1,2 %-val*.

1957 óta eltelt évtizedek mutatják, hogy a *növekedési ütemben* nagy eltérések adódtak. Kiemelkedett az NSZK a kezdeti időszakban, de hosszú távon pl. Belgium sem teljesített rosszul. 1961-1973 között a „hatok” átlagos növekedése 5 %-t ért el, ami a francia és az olasz gazdaságnak köszönhető. Jellemző példa a *munkanélküliségi ráta* alakulása 1961-1973 között: a fejlett országokban 0,8-2 % között mozgott, ez idő alatt Olaszországban 5,3 %-on állt. Ami eredménynek tekinthető, az a tagországok *egymás közötti kereskedelmének* dinamikus növekedése. Egységesedtek a *nemzeti piacok*. Az *amerikai tőkét* is vonzotta a bővülő piac, főleg a *multinacionális cégek* jelentek meg. A *kulturális és politikai kapcsolatok* fejlődése sem lebecsülendő, ami hozzájárult az egyes etnikumok közti feszültségek visszaszorulásához. Az EGK *modellként* sok helyütt a világban követőkre talált.

Nagy-Britannia belépése az EGK-be fordulópontot jelentett. A szigetország különleges helyzete abból adódott, hogy az általa létrehozott nemzetközi rendszer központja, továbbá különleges viszony fűzi az Egyesült Államokhoz, valamint jelentős európai kapcsolatai is kialakultak - történelmi és kereskedelmi – Portugáliával, Svédországgal és Dániával, ami előnyt jelentett számára. 1960-ban megalakította az **EFTA**-t (Európai Szabadkereskedelmi Társulat), Stockholm székhellyel. Tagországai: Nagy-Britannia, Dánia, Svédország, Svájc, Ausztria, Portugália, Norvégia, Izland, Finnország voltak. A belépő országok valamilyen formában kötődtek Angliához. De a szigetország közeledett az európai közösséghez is.

1961-ben jelezte belépési szándékát, de *De Gaulle* megakadályozta, féltve a francia befolyást az EGK-n belül, valamint tartott a francia elnök a szoros angol-amerikai kapcsolatok kedvezőtlen hatásától. *De Gaulle* az Egyesült Államok „trójai falovának” tartotta Angliát. A francia nemzeti elv felerősödése válságot idézett elő a közösségben. 1965-től a franciák egy évig nem vettek részt az EGK ülésein. 1966-tól azonban enyhült a politikai légkör. Összevonták a *Montánunió*, az *Euratom* és az *EGK* szervezetét, s az integráció **Európai Közösség** néven futott tovább. 1967-ben a munkáspárti *Wilson, Harold* (1916-1995) miniszterelnök újból kérte felvételét, de a francia elnök újból megvétőzta, viszont az angolok nem vonták vissza a kérelmet. Így amikor a francia diákmegmozdulások és a népszavazás eredményei láttán *De Gaulle lemondott* 1968-ban, az új francia elnök *Pompidou, Georges* (1911-1974) zöld utat engedett a kérelemnek. A francia elnök az angolokban ellensúlyt látott a megerősödött NSZK-val szemben. 1972-ben lépett be Nagy-Britannia, a szerződés 1973 januárjától lépett érvénybe. A szigetországot Dánia, Írország és Norvégia követte. Ez utóbbi belépését parlamentje elutasította, így kis is lépett. *Anglia csatlakozásával* felborult a közösség agrárszektora. Egyrészt a népesség 3 %-a foglalkozott mezőgazdasággal, a tagállamok 15 %-os átlagával szemben, másrészt az agrártámogatások a költségvetés 2/3 -át emésztették föl. Nagy-Britannia sokat fizetett be a „közös kasszába” és kicsiny mezőgazdasága miatt keveset kapott vissza. Egyúttal a szigetország számára egyre fontosabb lett az EU-politika a nemzetközi és az amerikai kapcsolatok mellett. Így az EU-val szembeni kötelezettségeiket mindenáron teljesítették. 1973-ban a közösség népessége 250 millióra emelkedett, Dánia, az Egyesült Királyság és Írország csatlakozásával. (Az akkori teljes tagság: NSZK, Benelux államok, Dánia, Franciaország, Görögország, Nagy-Britannia, Írország, Olaszország). A *déli államok belépésével* (Görögország-1981, 1986: Portugália, Spanyolország) szaporodott azon tagországok száma, ahol az egy főre jutó nemzeti jövedelem és a bruttó termelés nagysága jócskán *elmaradt a fejlett Nyugat-Európától*.

De Anglia esete sem volt könnyű, hiszen az 1960-as években komoly *gazdaság szerkezeti válságba* került. Magas volt a munkanélküliség, alacsony volt a beruházások aránya. Vontatottan haladt a jövedelemnövekedés. De a belépéssel egy csapásra nem oldottak meg a gondok. S csak konzervatív vezetés idején – *Thatcher, Margaret* miniszterelnöksége alatt – sikerült úrrá lenni a nehézségeken. (9. táblázat)

9. táblázat A bruttó világtermelés eloszlása 1960-80 között (%-ban)

Ország	1960	1970	1980
kevésbé fejlett országok	11,1	12,3	14,8
Japán	4,5	7,7	9,0
Kína	3,1	3,4	4,5
Közös Piac országai	26,0	24,7	22,5
USA	25,9	23,0	21,5
más fejlett országok	10,1	10,3	9,7
Szovjetunió	12,5	12,4	11,4
egyéb szocialista országok	6,8	6,2	6,1

20. Kelet-Közép- Európa gazdasági rendszere (KGST)

A második világháború befejezése után a térségben a *Nyugattól eltérő helyzet* alakult ki. A Szovjetunió katonai nagyhatalommá vált. Az általa felszabadított, majd megszállt kis országokat *kétoldali szerződésekkel* magához láncolta. A hidegháború „kitörése” kiváló alkalmat nyújtott egy nagyhatalom érdekeinek érvényesítésére. A világ *két táborra* szakadt és mindegyik más-más fejlődési utat választott. A Marshall-segélyt a keleti blokk vezetői nem fogadták el, a *Molotov-program* érdemi segítséget nem nyújtott (nem is tudott). Nagy volt a *tőkeigény* a helyreállításra, de külső, érdemleges segítséget nem lehetett igénybe venni. 1949-ben létrejött a ***Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST)***, Moszkvában aláírták az erre vonatkozó szerződést, amely a szovjetek által megszállt keleti tömb országait tömörítette, kibővítve Mongóliával, Kínával, Vietnammal és Kubával stb. A legnagyobb veszteséget –a szovjet-kínai konfliktus miatt – Kína kiválása jelentette. A szovjet vezetés exportálta a *tervgazdasági modellt*, amelyet a tagországok elfogadtak. Noha nagyon eltérőek voltak a térség országainak gazdaságföldrajzi, társadalmi, sőt történelmi adottságai, ezeket Moszkva uniformizálással igyekezett eltüntetni. A „*kis Sztálinok*” mindenütt előfordultak, tehát a sematizálásnak megvoltak a végrehajtói. Miben állt a ***keleti gazdaságpolitika***? Elsősorban a *nehézipar* létrehozását és erőltetett fejlesztését tekintették elsődleges célnak. Nagy *nehézipari központok* születtek. Minden tagországnak megvolt a maga „*Sztálinvárosa*”. Az *azonos iparszerkezet* létrehozása lehetetlenné tette az együttműködést. A *külkereskedelem* szűk térre korlátozódott. A Szovjetunió lett mindegyik ország számára a *legfőbb kereskedelmi partner*. Az energia-és nyersanyagforrások letéteményese a Szovjetunió volt, így *egyoldalú függőség* alakult ki a Szovjetunió és csatlósai között. A gazdasági *versenyt* kiiktatták, a *piacot* mesterségesen szervezték meg. 1957-ig *rögzített árakat* használtak, ami természetesen nem tükrözte a társadalmi ráfordítás nagyságát.

1949-1961 közötti éveket a „***kemény korszak***” megnevezés illeti, amikor a csatlós államok gazdasági rendszere teljesen a ***szovjet gazdaság és politika szolgálatában*** állott. A KGST-országok külkereskedelmében a háború előtti 10-18 %-os részesedés 1960-ban már 60 %-ra emelkedett a Szovjetunióval folytatott kereskedelmet illetően. A „táboron kívüli” országok részesedése 40 %-ra esett vissza. Néhány ország, pl. Románia esetén, kivételnek 93 %-a a szocialista országokba irányult. A behozatal aránya már jóval alacsonyabb arányt mutatott.

A KGST-országok megpróbálták önellátásra berendezkedni, s magukat függetleníteni a világpiactól. A bezárkózás a keleti tömb országáiban minden területen érvényesült. Jóllehet ez

a korszak előnyös volt a nagytömegű alapanyag-kitermelő országok számára, amire Lengyelország a példa, amely a KGST belül köszénellátóvá vált.

A **második korszak** (1961-1970) közel egy évtizedet ölelt át. A tagországok külkereskedelme - a szovjet egyoldalúság miatt – 61 %-ra nőtt, viszont 6,4 %-ra csökkent a szervezeten kívüli egyéb szocialista országgal folytatott külkereskedelem. Ugyanakkor a keleti kis országoknak a *világpiaci technológia behozatala* egyre nagyobb méreteket öltött. A KGST országok egymásközi kereskedelme 32,8 %-ra emelkedett. Megjelentek a *termékszakosodás csírái*, s már bizonyos *munkamegosztás* tapasztalható. A szovjet-függő modell mellett a kis országok *kétoldalú kapcsolatai* erősödtek.

Egymás javára – szovjet ellenőrzés mellett – lemondtak bizonyos termékek gyártásáról, s helyette amit előállítottak, annak *monopolizált értékesítését* megkapták a keleti piacon. Magyarország nem gyártotta a teherautókat, helyette megkapta az *Ikarus busz* gyártását, amelyből évente *12 ezer darabot* állított elő és ezzel a világon a 6. helyet foglalta el. A Szovjetuniónak a tagországok felé irányuló kivitelében egyre nagyobb arányt képviselt a *kőolaj és a földgáz*. 1965-ben a 242 millió tonna 60 %-át exportálták.

Hruscsov, Nyikita Szergejevics (1894-1971) évei alatt – 1954-1964 – a közép-európai országokban növekedett az igény a *tartós fogyasztási termékek* iránt. A tagországok között egyre-másra születtek meg a *kooperációs kapcsolatok* (gépgyártás, autóipar). Az 1970-1980-as években *közös elméleti kutatások, gyakorlati együttműködések* jelzik a változást: orenburgi gázvezeték építése, kitermelése, közös űrkutatási programok, atomerőművek technológiájának behozatala a Szovjetunióból vagy a mecseki uránbányászat termelése és kivitele, szovjet igény szerint.

Szerencsére – különösen *Magyarország* esetében – a nyugati országokkal folytatott kereskedelem – történelmi kapcsolatoknak köszönhetően – teljesen nem épült le. Magyarországnak volt a **legnyitottabb a gazdasága** – amire rá volt utalva – fennmaradt a tőkés országok felé irányuló kivitel. Jóval **1945 előtt is** Nyugattal kereskedtünk, vegyes vállalatok létesültek, munkamegosztás jött létre. A **szovjet gazdaság nem tudta ezeket pótolni**, a helyükre lépni. Továbbá a **szovjet tőkeszegénység** miatt a tagországok gazdasági stabilizációjára sem volt képes. Az 1970-es évektől – kihasználva az olajpiac árait – a szovjetek is a *dollár-elszámolású piacokon* igyekeztek értékesíteni.

A tagországok vállalati tehertételnek érezték a nyugati piacokat, hiszen számos feltételnek kellett megfelelni, s ezt a hozzáállást a felsőbb szervek adminisztratív úton próbálták fölszámolni. Az 1960-as években létrehozták a *transzferábilis rubelt*, ami azt jelentette, hogy ha két ország közötti kereskedelemben az egyiknél többlet keletkezik, azt egy harmadik országban el lehet költeni. Ez azonban sohasem valósult meg, mert erősek voltak az intézményi korlátok, továbbá a bürokratikus elvekkel ütközött volna. Így a transzferábilis rubel *elszámolási eszköz* maradt.

A Szovjetunió **nagy hasznót húzott** a szervezet működéséből: gazdasági előnyök, kapcsolattartás, ellenőrzés lehetősége, ugyanakkor „vérfrissítést” hozott a KGST tagországok külkereskedelmének a megjelenése a szovjet piacon. Bővült a szovjetek által importált gépek, berendezések aránya. De ugyanez elmondható a vegyipari, élelmiszeripari termékekről is. (10. táblázat)

10. táblázat A KGST-országok külkereskedelme 1982-ben (százalékban)

	Szocialista országokkal	Nyugati ipari országokkal	Fejlődő országokkal
Bulgária	71,7	15,5	12,7
NDK	66,1	28,2	5,8
Románia	55,4	33,9	9,4
Szovjetunió	45,0	36,2	18,8
Csehszlovákia	69,7	23,0	7,1
Magyarország	51,2	36,4	12,4
Átlagosan	53,4	32,1	14,3

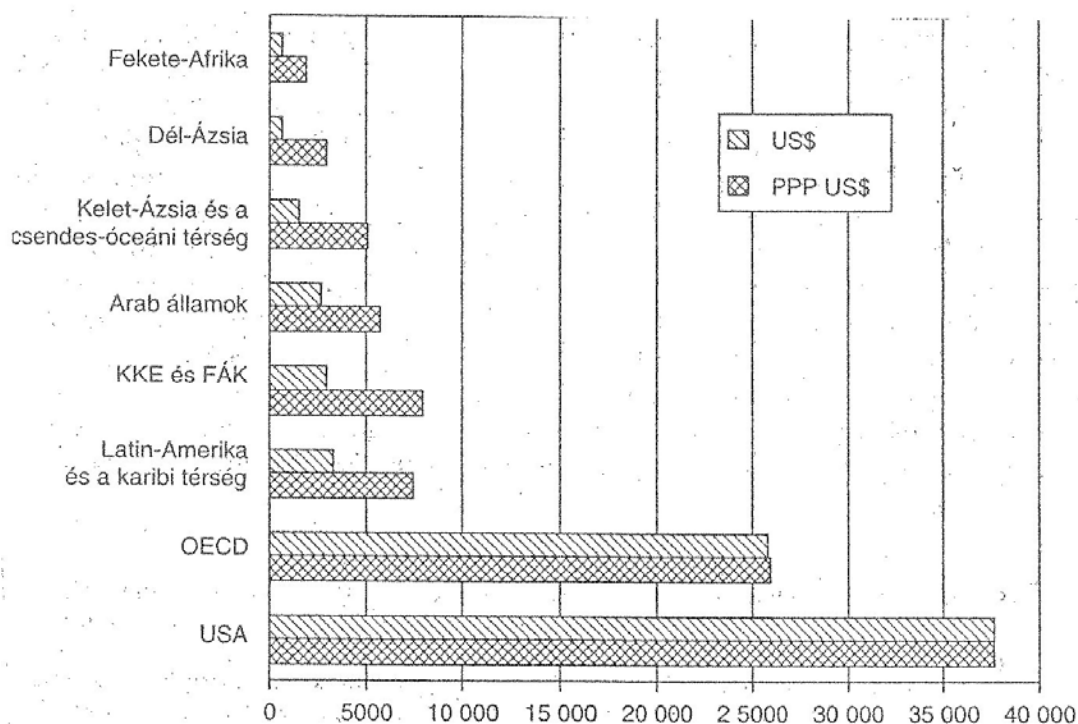
A KGST országokba irányuló *nyugati tőkebehozatal* kedvezőtlenül érintette a keleti tömböt, mert a kivitt áruk értéke nem ellentételezte a növekvő külföldi adósságot, romlott a *cserearány*, ami végül az *eladósodás* útjára sodorta őket. A folyamatot felgyorsította az 1970-es évek *világgazdasági válsága*. Mivel a keletiek agrártermékeket, nyersanyagot vittek ki, ezek ára viszont messze elmaradt a nyugati piacokon keresett késztermékekétől. Beindult az *adósságspirál*. A külkereskedelmi mérleg deficitessé vált és az újabb felvett hitelek a régiék törlesztésére fordítódott, nem beruházásra, minőség javításra.

Nyugat-Európa a második világháború után *kiépítette* gazdasági integrációját, a vasfüggönyön túl viszont *ellentétes folyamat* játszódott le. A katonailag megszállt Kelet-Közép-Európa országait a *Szovjetunió* gazdaságilag is magához láncolta, bár a kapcsolatok idővel lazultak. Egyértelmű volt, hogy *katonai hatalmának* összeomlása együtt járt a *KGST széthullásával* és egy „nagy kísérlet” bukásával.

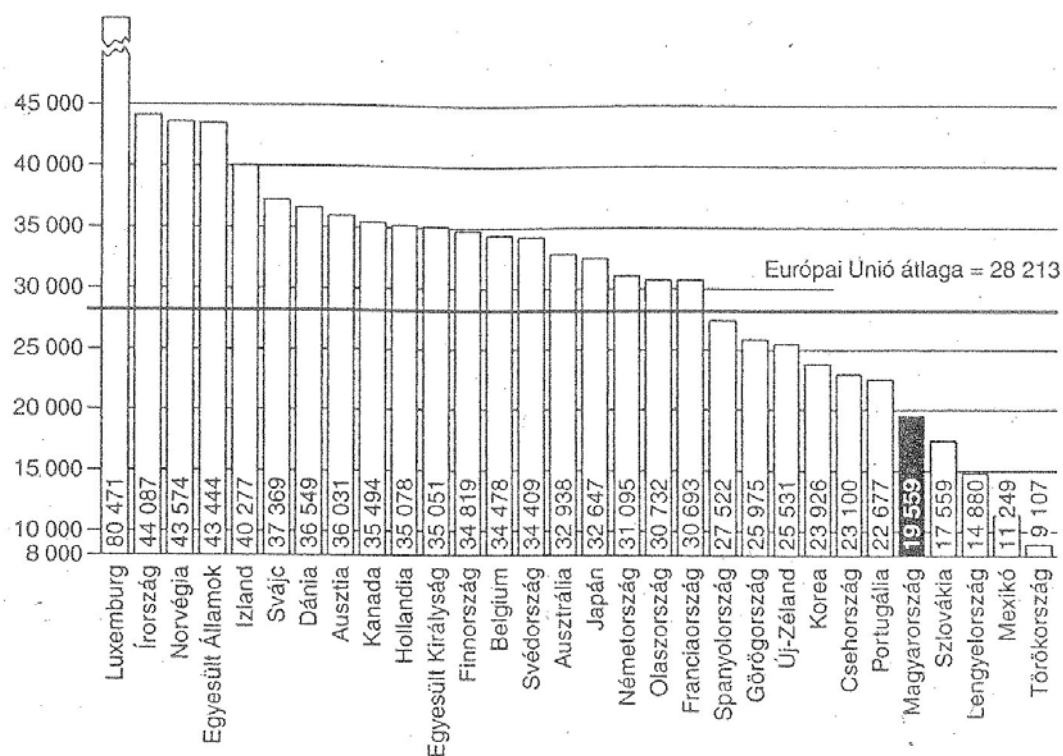
Az **1970-1980-as évektől** a **világgazdaság** átrendeződik, a **globalizáció** egyre jobban kiszélesedik, ami befolyásolja a nemzetgazdaságokat is. A *változások* közé tartozik a *pénzügyi hálózat* világméretű kiépülése, ami széttöri a *hagyományos csererendszerek* kereteit. Ez különösen azokat sújtja, akik eladósodással küszködnek. A nemzeti önállóságtól függetleníti magát a pénzügyi világ, átalakulnak a gazdasági rendszerek, *egyneműsödés* következik be, ami a világ *sokszínűségének* megszűnésével járhat. A *technikai –technológiai export-import* révén az eddiginél jóval szélesebb tér nyílik az összefonódásra. Az *internet* különféle gazdasági kultúrákat köt össze és szoros együttműködésre ad lehetőséget. De fontos az is, hogy a világkereskedelem bővülésével szélesedik a *termékkínálat*, növekedhet a *termelékenység*. A 20. század második felétől bővült a *szabadság köre*, megszűntek a *gyarmatbirodalmak*, a *szovjet rendszeren* is túllépett az idő. A tőkés piacgazdaság visszafoglalta ideiglenesen elveszített területeit. Egy *igazságos gazdasági, társadalmi, politikai rend* kialakítása lenne a cél. Ebben talán *segíthet* a globalizáció, abban az esetben, ha tanul a történelem példájából, mivel eddig egyetlen olyan problémát sem tudott megoldani, ami a *kommunizmus megszületésében* szerepet játszott! (11. táblázat)

11. táblázat A világtermelés, az export és a népesség megoszlása főbb országcsoporthok és országok szerint (világ=100%)

	GDP		Export		Népesség	
	2000	2006	2000	2006	2000	2006
Fejlett országok	57,1	52,0	75,7	67,4	15,4	15,3
USA	22,0	19,7	14,2	9,8	4,6	4,7
Japán	7,3	6,3	7,0	5,0	2,1	2,0
Gazdasági és Monetáris Unió	15,9	14,7	30,3	29,0	5,0	5,0
Németország	4,5	3,9	8,4	8,9	1,4	1,3
Franciaország	3,2	2,9	5,0	4,3	1,0	1,0
Olaszország	3,1	2,7	3,9	3,5	0,9	0,9
Egyesült Királyság	3,1	3,2	5,1	4,6	1,0	0,9
Kanada	2,0	1,7	4,2	3,1	0,5	0,5
Egyéb fejlett ország	11,7	6,4	28,1	15,8	4,0	2,2
Fejlődő országok	37,0	40,8	20,0	25,0	77,9	77,4
Afrika	3,2	3,4	2,1	2,5	12,2	12,9
Ázsia	21,6	27,0	9,2	12,6	52,0	52,3
Kína	11,6	15,1	3,7	7,2	21,1	20,5
India	4,6	6,3	0,8	1,3	16,6	17,4
Ázsia egyéb	5,4	5,6	4,7	4,1	14,3	14,4
Közel-Kelet	3,9	2,8	4,2	4,7	5,1	3,7
Latin-Amerika	8,4	7,6	4,5	5,2	8,8	8,5
Átalakuló országok	5,9	7,2	4,3	7,6	5,7	7,3
Közép- és Kelet-Európa	2,3	3,4	2,2	4,3	2,0	2,9
FÁK	3,6	3,8	2,1	3,3	4,8	4,4
Oroszország	2,5	2,6	1,5	2,3	2,5	2,2

12. ábra Hivatalos árfolyamon, illetve vásárlóerő-paritáson számolt egy főre eső GDP-értékek a világ főbb régióiban (2003)

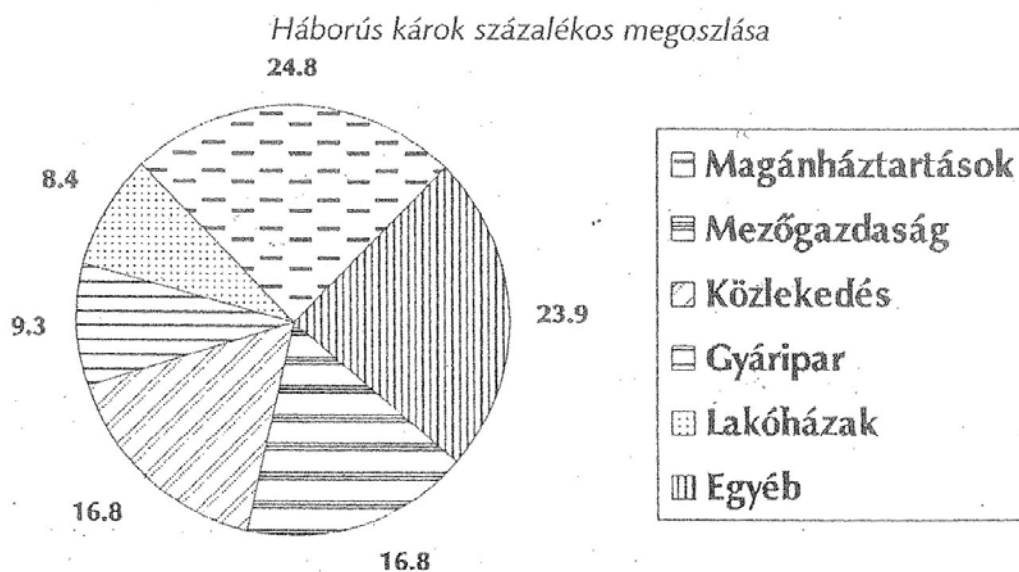
13. ábra Az egy főre jutó GDP vásárlóerő-paritáson 2006-ban az OECD-országokban (becslés)

21. A magyar gazdaság a szovjet érdekszférában 1945-1989 között

1944 őszétől Magyarország *hadszínterré* vált, ami *emberáldozatot* követelt. A frontokon mintegy 120-160 ezer katona esett el. A polgári lakosságból 80-100 ezer személy esett áldozatul a bombázásoknak, harci cselekményeknek és a nyilas terrornak. A koncentrációs táborokban a zsidó áldozatok száma 400-600 ezerre, a cigányoké mintegy 50 ezerre tehető. Szovjet hadifogságba több mint 600 ezer, angol-amerikai fogságba 300 ezer magyar állampolgár került. A nyugatra került magyarok közel egyharmada nem tért vissza. Az ország *összes vesztesége 800-900 ezer főre* tehető.

A *postdami konferencián* döntöttek a kelet-közép-európai *német* nemzetiségű lakosság kitelepítéséről, ami Magyarországon az 1941.évi népszámlálási adatok alapján történt és közel félmillió főt érintett. *Csehszlovákiából* kitoloncolt magyarok száma 100 ezer főre tehető, a tervezett 600-700 ezerrel szemben. Egyúttal mintegy 70 ezer *szlovák* ment vissza az anyaországába. A Bácskába letelepített *bukovinai székelyek* Magyarországra menekültek a jugoszlávok elől.

A háborús pusztítások a *nemzeti vagyont 40 %-át* érintették. A kárérték 100 milliárd forintra tehető, ami az első hároméves terv beruházásának 15-szöröse. A *mezőgazdaságot* és a *közlekedést* érte a legnagyobb veszteség. A mezőgazdaságon belül az *állatállomány* csökkenése leginkább a *nagybirtokot* sújtotta, ami a *minőség* romlásában is megmutatkozott. A terményhiány, illetve veszteség 7 millió kat. hold szántóföld éves termésének felet meg. Az állatlétszám megcsappanása leginkább az *igaerő* csökkenésében mérhető. (14. ábra)

14. ábra Háborús károk százalékos megoszlása

A vasúthálózat megrongálódott, a gördülő anyagot elhurcolták, így leállt az ország közlekedése. A hidak is romokban heverték. Háborús kártérítés fejében 300 millió dollárt kellett fizetni hat év alatt. Ezen felül 1945-47 között áruszállításra is kötelezték az országot. Bár a Szovjetunió méltányossági indokból könnyített a jóvátétel fizetés menetén, sőt bizonyos tételeket elengedtek (Marshall-segélyből való kimaradás ellentételezéseként). Továbbá a Vörös Hadsereg élelmezése is a magyar államra hárult. Szovjet tulajdonba kerültek a háború előtti német érdekeltséggel is bíró hazai vállalatok, ingatlanok, bányák, melyekből magyar-szovjet közös vállalatok, intézmények születtek.

Az Ideiglenes Kormány 1944. december 21-22-én ült össze Debrecenben. A legfontosabb intézkedések közé tartozott a 600/1945. Me. Sz. rendelet a „**nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhöz juttatásáról**”, amelyet 1945. március 17-én fogadtak el. A kiosztott föld családonként szántó, rét esetén 15 kat.holdat, kertnél, szőlőnél 3 kat.holdat nem haladhatott meg. A legelők, erdők, halastavak –osztatlanul – állami, községi, szövetkezeti tulajdonba kerültek (Ez utóbbiak nem mezőgazdasági, hanem földműves szövetkezetek voltak). Több mint **600 ezer család** jutott földhöz, amelynek összterülete 3,258 ezer kat.hold volt, így egy személyre 5,1 kat.hold jutott. A parasztok a földért gyakorlatilag nem fizettek. A földosztás irányító szerve a Országos Földbirtokrendező Tanács volt. A műszaki lebonyolítást az újonnan felállított Országos Földhivatal végezte.

Az új birtokosok - egy jelentős része - nem rendelkezett sem a gazdálkodáshoz szükséges eszközökkel, sem szakismerettel, nem beszélve a tőkéről. A gazdálkodás elsősorban az önellátásra épült és a kisárutermelői középparasztok számát növelte. (12. táblázat)

12. táblázat A gazdaságok megoszlása nagyságcsoporthoz szerint

Gazdaság nagyság	1934/35	%	1946/47	%	1947/48	%
5 kh alatt	1 353 046	74,1	1 189 256	63,0	1 229 863	63,6
5-20 kh-as	362 460	19,8	624 541	33,1	631 042	32,6
20-50 kh-as	81 804	4,5	58 237	3,1	56 482	2,9
50-100 kh-as	15 752	0,9	9 204	0,5	9 113	0,5
100 kh felett	14 168	0,7	6 427	0,3	6 698	0,4
Összesen	1 827 230	100,0	1 887 665	100,0	1 933 198	100,0

A gazdaságok összes területe

Gazdaság nagyság	1934/35	%	1946/47	%	1947/48	%
5 kh alatt	1 790 288	11,2	3 627 296	22,5	3 617 583	22,6
5-20 kh-as	3 660 276	22,8	6 865 524	42,5	6 827 816	42,7
20-50 kh-as	2 403 468	15,0	1 718 554	10,7	1 66 739	10,4
50-100 kh-as	1 066 809	6,7	649 280	4,0	645 066	4,1
100 kh felett	7 112 204	44,3	3 279 671	20,3	3 236 298	20,2
Összesen	16 033 045	100,0	16 140 3325	100,0	15 995 502	100,0

A gazdasági stabilizáció első lépéseként az állam a *kötött gazdálkodást* vezette be, megszabta a termelés gazdasági feltételeit. A háború utáni *infláció* a kereslet-kínálat növekvő aránytalanságának a következménye volt, valamint az állam túlköltekezése miatt alakult ki, illetve szabadult el és a *világ gazdaságtörténetének legnagyobb mértékű inflációját* eredményezte. 1946 január elsejére a forgalomba lévő pengő mennyisége 765,446 milliárdra ugrott. Az új pénznemnek, a forintnak a bevezetésére 1946. augusztus elsején került sor, amelyet az árualap felhalmozásával alapoztak meg. Az elvonást jegyrendszerrel oldották meg. Az amerikaiak átadták a nyugatra kivitt *MNB aranykészletét*, ami a stabilizáció szempontjából fontos lépés volt. (13. táblázat)

13. táblázat A pengővaluta elértéktelenedési folyamata

Időszak	Átlagos napi áremelkedés % az időszak utolsó napján	Árindex 1939. augusztus 26= 1
1945. július	1	105
október	18	2 431
december	6	41 478
1946. január	2	72 330
május	1 012	11,267 millió
június első fele	504	862 317 millió
június második fele	8 504	954 billió
július első hete	45 904	3 066 254 billió
július második hete	53 214	11 426 trillió
július harmadik hete	45 014	36 018 059 trillió
július negyedik hete	158 486	399 623 quadrillió

15. ábra Inflációs pénznem 1946-ból

Az **államosítást** az IK 12.200/ 1945.Me. sz. rendelet indította el, amely a szénbányászattal – mint stratégiai ágazattal - vette kezdetét. A kötött gazdálkodás azt jelentette, hogy az állam semmit sem bízott a piacra, hanem az általa fontosnak tartott szempontok szerint a javakat elosztotta. Az állam tulajdonába került ipari vállalatokat a Nehézipari Központ irányította. A bankok államosítását az 1947. évi XXX.tc. írta elő. Még ugyanebben az évben állami tulajdonba került a bauxit- alumínium ipar.

Az újjáépítést az **első hároméves terv** (1947-1949) irányozta elő – még koalíciós egyetértésben – de a befejezést már a kommunisták a maguk számlájára írták. A gyáriparban a túlteljesítés aránya elérte a 37 %-t. A mezőgazdaság összességében az 1938. évitől 25 %-kal elmaradt. Ez utóbbi ágazat a beruházásokból az eredeti 30 %-os részesedésből még a 26 %-ot sem érte el.

A nemzetközi helyzet fokozódásának következtében az 1948 utáni évek Magyarországon is a háborúra való gyorsított ütemű felkészülés jegyében teltek el. 1948. március 25-én rendeleti úton államosították a 100 munkásnál több munkavállalót alkalmazó üzemeket (1948. évi XXV.tc.) , ami 594 vállalatra vonatkozott. Az 1949.évi 20. sz. törvényerejű rendelet tovább szűkítette a magántulajdonban maradt üzemek számát, hiszen az alkalmazottak számát lecsökkentette 10 főre. Kártalanításra sohasem került sor. A megmaradó kisipar, kiskereskedelem az adók terhét nyögve szinte teljesen eltűnt a hazai gazdasági életből. A vegyes vállalatok (külföldi érdekltség is benne) felszámolását *konceptiós perek* kísérték. Az előző korszak minden szakmai, érdekképviseleti szervét, intézményét feloszlatták.

Fokozatosan – 1948/49-től – kiépült a tervgazdálkodási rendszerhez kötődő irányítási hálózat és a gazdasági minisztérium fülé rendelték a *Népgazdasági Tanácsot* (Gerő Ernő vezette), az *Országos Tervhivatal* Vas Zoltán irányította. A vállalatok a globális tervteljesítésben voltak érdekeltté téve. A terveket rendszeresen módosítani kellett, így az apparátus a tervek átdolgozásával foglalkozott, miközben érvényes terv nem is létezett.

Az **erőltetett iparfejlesztési stratégia** - vas és acél országa – mögött elsősorban a hadiipar igénye húzódott meg. Ugyanakkor az ország nem rendelkezett elegendő mennyiségű és minőségű alapanyaggal.

Az **első öt éves terv** – Sztálin dogmatikus tézise alapján – lemásolta az szovjet példát, amelynek elemei: a nehézipar fejlesztése a nyugatiakénál gyorsabb ütemű iparosítás, kizárólag belső erőforrások felhasználása. A párt uralta gazdasági élet következményeként 1951-ben módosították az előirányzatot, ami nehezítette a teljesítést, továbbá fokozta a gazdasági szerkezet amúgy is irreális felépítését. A módosított tervben pl. az ipari beruházásokra szánt 41 milliárd forintból a nehézipar 37,5 milliárd forinttal részesedett, vagyis felhasználta a gyáripari beruházások 92 %-át. A könnyűipar, élelmiszeripar fejlesztésére fordított összeg alig érte el a 8 %-t.

Az *első öt éves terv* 67 milliárd forintot fektetett be a gazdaságba, melynek 46,7 %-a az ipari kapacitást bővítette. A mezőgazdaság 13,8 %-kal, a közlekedés 12,7 %-kal, a belkereskedelem 2,5 %-kal részesedett. A lakásépítés tervteljesítése 47 %-ra sikeredett. Az egészségügy, szociálpolitika terén előrelépés csak a társadalom biztosításba bevontak számának emelkedésében volt. Az infrastruktúrára az összes beruházások 1/3-át fordították (Nyugaton pl. 60 %-t, a dualizmus alatt 50 %-t). Megszűnt a munkanélküliség, megindult a nők nagyarányú foglalkoztatása, főleg az iparban. A másik forrás a mezőgazdaság volt, ahol a foglalkoztatottak aránya 54,5 %-ról közel 10 %-kal esett vissza. A munkaerőhiány miatt a politikai és köztörvényes elítéltek a nagy építkezések munkáslétszámát gyarapították. A „mennyiség utáni hajsza” minden felújítást, karbantartást, korszerűsítést maga mögé utasított. A Rákosi-éra első öt éve alatt óriási mértékben visszaesett az amúgy sem magas hazai életszínvonal, valamint a gazdaságban szerkezeti aránytalanság mutatkozott. Emiatt a mezőgazdaság 1949-1953 között egyetlen évben sem tudta elérni az 1938. évi színvonalat. A lemaradás 15-20 % között mozgott.

Az *életszínvonal, fogyasztás, reáljövedelem* terén az elképzelések elmaradtak a tényektől. A jegyrendszert 1951. január 1-től újból be kellett vezetni (1949.szeptember 1-vel eltörölték), de évvégén ismét megszüntették. Helyette ár-és bérrendezést hajtottak végre. Megemelték a fogyasztói árakat. A fogyasztás visszafogásának „kedvelt módszere” volt a normák állandó szigorítása. Közben virágzott a sztahanov mozgalom. Évente meghirdették a terv-és békekölcsön jegyzést, ami „önkéntes kötelező” volt.

A **hazai agrárpolitikát az iparosítás szolgálatába állították**. Fejlesztésével nem foglalkoztak, célként a mezőgazdaság szocialista átszervezését tűzte ki a párt. Az egykori koronabirtokok (ménésbirtok) kiegészülve a földosztásra nem került állami kezelésben maradt földterülettel, *nemzeti vállalatként*, 1948/49-től *állami gazdaságokként* működtek tovább. Az állami gazdaságokat a hazai agrárium „zászlóshajóinak” tekintették, a mezőgazdasági termelésben minőségi szerepkört szántak nekik. Számuk 1949-től 1952-ig növekedett, a földterületük pedig 1954-ig. Mozgalmas, átszervezésekkel tarkított irányítási rendszer kísérte működésüket, felügyeleti szervük is sokszor változott, még saját önálló minisztériumuk is volt. A gazdaságok magas önköltséggel, veszteségesen működtek, *sokáig nem töltötték be a nekik szánt szerepet*.

A *gépállomások* hálózatának megszervezése (4910/1948.sz. kormányrendelet) a mezőgazdaság gépesítettségének színvonalának fejlesztését hivatott szolgálni. Az állami nagygép-monopólium megteremtését az 1950-es években politikai célok vezérelték. Hiszen a termelészövetkezetek gazdálkodásának „külső támaszai” voltak, irányító szereppel. Lehetőségük volt a közvetlen beavatkozásra. Az állami gazdaságokhoz hasonlóan veszteségesen gazdálkodtak.

1948. augusztus 20-án *Rákosi Máttyás* (1892-1971) Kecskeméten elmondott beszéde jelezte a hazai agrárpolitikában bekövetkező fordulatot, ami a *termelőszövetkezetek megszervezésére* irányult. A páron belül ellenfél **Nagy Imre** (1896-1958) volt, akinek az volt a véleménye, hogy a magyar mezőgazdaságban még sokáig a *kisparaszti gazdálkodás túlsúlya* fog érvényesülni, tehát elsőrangú feladat ezek fejlesztése. Véleményével magára maradt a döntést hozó körben. Az *1948. december 18-án kiadott rendelet* a termelőszövetkezetek három típusának megalakítására nyújtott lehetőséget:

- I. típus: az alapfeladatot közösen végzik a tagok, a többit önállóan, a közös költségekhez földarányosan járulnak hozzá. A kollektív gazdálkodás nem feltétlenül terjed ki a tagok összes földterületére.
- II. típus: az utóbbi erre is érvényes, a cséplést közösen végzik, a költségek, termény a bevitt föld arányában oszlik meg.
- III. típus: a másfél kat. hold háztáji kivételével közös gazdálkodás folyik a saját vagy bérelt földön.

A termelőszövetkezeti csoportok típusairól szólt a *14.000/1948.sz. kormányrendelet*. Az első szövetkezetek többnyire még önkéntes alapon jöttek létre, de 1950-től már kampányokat szerveztek, amelyek során az erőszaktól, kénysziertől sem riadtak vissza a szervezők. 1948-1950 között a szövetkezetek száma 468-ról 2.185-re emelkedett és az átlagos területük 353 kat.hold volt. A szövetkezetekben 1949-1956 között az egységnyi területre vetített termelési érték 20-25 %-kal volt alacsonyabb, mint az egyéni gazdálkodóknál. A munkaegység elszámolás legfőbb hiányossága az volt, hogy a tagságot közvetlenül nem a termelés növelésében, hanem a minél nagyobb számú munkaegység elérésében tették érdekeltté, de csak az év végén derült ki, hogy egy munkaegység mennyit ér. Rendszerint alacsony jövedelmet nyújtott. Így a *háztáji gazdaságoknak* óriási jelentősége volt, mivel a megélhetés elsődleges forrását jelentették, szerepük felértékelődött. Becslések szerint az ötvenes években *a paraszti jövedelem 70 %-át, az 1960-as években is több mint a felét a kisüzemek* adták. A háztáji már kezdettől fogva túllépett a neki szánt szerepen, fontos szerepet töltött be az árutermelésben.

A **gazdagparasztok elleni hajsza** már 1945-ben, a földosztáskor elkezdődött. A mintát a sztálinizmus szolgáltatta, de a gyökerek Leninig nyúlnak vissza. A kulák paraszt azt a réteget jelölte, akiknek földbirtoka elérte, netalán túlhaladta a 25 kat. holdat és az aranykorona érték meghaladta a 300-t. Azonban más kritériumokat is figyelembe vett a hatalom, így e társadalmi rétegbe jóval több gazdálkodót soroltak be, főleg a hatalom politikai indokai alapján. Együttvéve Rákosi több mint százezer családra becsülte a falusi „kizsákmányoló” tömegét. A gazdagparaszti réteg felszámolása összefüggött a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezésével. Elvették földjeiket, különadókkal sújtották őket, s igyekeztek a falu társadalmából kizárni őket. Megszégyenítés, deportálás volt osztályrészük. Kuláklisták készültek, amelyről akkor sem kerültek le, ha földjeiket az államnak felajánlották.

Az „épülő szocializmus” fontos elemét képezte a *terménybeszolgáltatás rendszere*, ami viszont a parasztság egészét érintette. Előzménye volt – más formában és háborús viszonyok között – a Jurcsek Béla –féle rendszer. 1948-1956 között az állami terményalap összegyűjtésének volt az eszköze (A közvéleményben beadásnak is nevezték). A beszolgáltatott terményért az állam jelképes összeget fizetett a parasztságnak.

Az **„új szakasz” gazdaságpolitikáját** a robbanásig feszült társadalmi helyzet kényszerítette ki, amit a személyi kultusz, az ésszerűtlen gazdálkodás és a politikai terror váltott ki. A

változásra *Sztálin halála* (1953. március 5.) adott kedvező alkalmat. A hazai politikai közhangulatot ismerve a Kremlben, felkeléstől tartottak (Kelet-Berlinben 1953 nyarán szovjet tankok verték le a munkásmegmozdulást) és Rákosiékat Moszkvába rendelték. *Nagy Imrét bízták meg a „korrekció” végrehajtásával.* Nagy Imre programja nagy teret szentelt a mezőgazdaságnak. Elengedték a termelőszövetkezetek és egyéni gazdálkodók díjtartozásait a gépállomásokkal szemben, amelyek 1952 előttről halmozódtak föl. Ezután lehetett pénzben és terményben is fizetni a gépi munka után. Egyúttal csökkentették a díjtételeket. Egy kat. holdra emelték a háztáji föld nagyságát. Számos földdel kapcsolatos – kötött gazdálkodásra jellemző – megszigorítást módosítottak vagy eltöröltek. Lehetővé vált a szövetkezetből való kilépés, s ha a tagság 2/3-a úgy döntött, fel is lehetett oszlatni a nagyüzemet.

Felülvizsgálták a folyamatban lévő *beruházásokat*, amelyek kb. 14 %-át átmenetileg vagy véglegesen leállítottak, azonban a gazdaságosság elve nem mindig érvényesült. A népgazdaság kulcskérdésévé vált a mezőgazdaság fejlesztése. De Moszkva döntése a személycserét illetően felemás helyzetet szült, ugyanis a párt (MDP= Magyar Dolgozók Pártja) vezetője továbbra is *Rákosi maradt*, aki minden eszközt megragadott, hogy az „új szakasz” kudarcot valljon. A **„kettős hatalom”** közel két éve nem járt megnyugtató sikerrel és Nagy Imrét menesztették. Visszatért az 1953 előtti világ: *„korrigálni és nem megváltoztatni kell, a növekedés ütemének mérséklésével lényegében az első ötéves terv irányvonalát kell folytatni”* – érvelt a pártvezetés a *második ötéves terv* kidolgozása során. A „visszacsinálás” politikája a mezőgazdaságban is érvényesült. Ez a szemellenzős politika **1956. október 23-hoz** vezetett.

Az **új kommunista hatalom** – a megtorlást későbbre halasztva – 1956. november 16-án eltörölte a *kötelező beszolgáltatást*. Újraszervezték – még Nagy Imre hívta életre – a Közgazdasági Bizottságot. Béremelést hajtottak végre. Az MSZMP-t a társadalom megnyerése és hatalmának stabilizálása foglalkoztatta. 1957 tavaszán Kádárék felszámolták a munkástanácsokat, kivégzések, internálások utaltak a „konszolidáció” –felé vezető út első lépéseire. *Nagy Imrét és szűkebb körét 1958. június 16-án kivégezték.* Több mint négyszáz halálos ítéletet hajtottak végre, a bebörtönözöttek száma több tízezerre rúgott.

1958. január elsejével elindították a **második 3 éves tervet**, amelyet egy **ötéves terv** követett. 1958-1966 között lényegében egy **újraiparosítási korszak** köszöntött be. Ez a már elkezdett beruházások befejezését tűzte ki célul és a világpiacnak megfelelően szükség volt a termelés szerkezetének módosítására is. Az **újdonyságot** a vegyipar, a gépipar és a szénhidrogénipar megteremtése jelentette. 1962-ben átadták a *Barátság I. kőolajvezetékét*, amely az országot a Szovjetunióhoz láncolta. Egyúttal a hazai termelés bővítése is és a kutatás is folytatódott. A **gépipar** is a sikerágazatok közé tartozott: motorvonat, traktor, mezőgazdasági gépek, teherautó, Ikarusz busz, villamos, csuklós busz stb.

1959-1961 között hajtották végre a mezőgazdaságban a kollektivizálást, amelyről már 1958-ban döntöttek. A parasztság beléptetése a közösbe nem volt zökkenőmentes. A közösbe vitt földből egy hektárt háztáji földként művelt. A „kettős gazdálkodás” hosszú ideig éreztette hatását, így a szövetkezetek termelékenységé alacsony színvonalon mozgott. Hiányoztak a gépek és a képzett vezető szakemberek. **1961/62-re az ország szovjet típusúvá vált.** Az ipar és a kereskedelem állami kézben volt, a mezőgazdasági termelés pedig pártirányítású szövetkezetekben folyt. Bár volt különbség is, mivel a szőlő-és borvidékeken szakszövetkezetek működtek, a háztáji pedig jószerével az önálló gazdálkodás színterét jelentette.

A **gazdasági irányítás** is változott. Koncentráltabb nagyüzemeket alakítottak ki, gondolván arra, hogy így jobb lesz a források felhasználása. 1962-ben trösztösítés indult meg, de az eredmények láttán, az évtized második felében ellenkező folyamat játszódott le. Az eredmények azonban nem javultak, sőt a visszaesés jelei mutatkoztak. Az olcsó munkaerő, az olcsó áron kapott szovjet nyersanyag kimerülőben volt. Mindez jelezte, hogy a magyar gazdasági rendszer változtatásra szorul, amit a párt hatalmának megrendülése nélkül kell végrehajtani. A társadalom megnyerése érdekében többször hirdettek amnesztiát. Engedélyezték – ugyan korlátolt keretek között – a nyugatra történő utazásokat. Kádár kiadta az új jelszót: „*aki nincs ellenünk, velünk van*”. A társadalomnak tett engedmény jelének tekinthető az is, hogy nem zárkóztak el attól sem, hogy a lakosság részéről egyre nagyobb igény mutatkozott a tartós fogyasztási cikkek iránt.

A **gazdasági reform** kidolgozásával **Nyers Rezsőt** bízták meg, aki körül egy változtatni akaró csoport gyűlt össze. 1964-1966 között készítették el a tervet, amelyet kisebb részben 1967-ben, javarészt pedig 1968-ban vezettek be. Az 1960-as évek elejétől egyedi kezdeményezések is születtek. Közéjük tartozott **Liska Tibor**: Kritika és koncepció című tanulmányával. A szerző kifejti, hogy a szocialista gazdaság piaci elven is működhet. A nyereségre való törekvés nem életidegen a szocialista rendszertől. A magyar termelés nem különíthető el a világtól és a forintot konvertibilissá kell tenni. Az árrendszernek a kereslet-kínálatához kell igazodni. A központi reform fontosabb területei, amelyeket ténylegesen bevezettek:

Mezőgazdaság: gépállomások megszüntetése, a szövetkezetek vásároljanak gépeket, az 1967.évi földtörvény, amely lehetőséget teremt a föld eladására, vásárlására, lépések az öngazgatás felé, melléküzemági tevékenység engedélyezése, felvásárlási árak emelése, elkezdődött a falvak átépítése

Beruházási politika: a nyerség egy részét szabadon felhasználhatták beruházásra, a központi pénzeket bankkölcsönökkel kiegészíthették, fejlesztési alap létrehozása.

Árrendszer: a kötött hatósági árak körét szűkítették, bővült a szabadáras termékek köre, a limitált ár bevezetése: csak a felső határt szabták meg.

Bér-és jövedelem szabályozás: munkahely-változtatás engedélyezése (néhány hely kivételével), nyereségből (10 %) részesedési alap létrehozása, vállalati besorolás(nyereségrészesedés kapcsán): évvégén a dolgozók kiegészítést kaptak, a vezetők jövedelmük 80 %-át nyereségként kapták, további fokozatai: 50 %-t, 15 %-t, a dolgozók veszteséges vállaltok esetén is kaptak munkabért, 1972-ben a bértömeg-gazdálkodás bevezetése(ösztönző bérezés kialakítása).

Magántevékenység bővítése: szolgáltatás felé nyitott: építőipar, pék, lakatos, taxis, fuvarozók stb. , a maszekvilág beköszönte, szigorú ellenőrzés bevezetése.

Pénzügyi irányítás módosítása: nagyobb önállóságot kaptak a tanácsok (megyei, járási, városi).

1967-1972 között az éves fejlődés üteme 5-6 % között mozgott. A beruházások jóval kisebb hányada jutott az egykor előnyben részesített nehéziparnak. Fejlődött az építőipar (9 %). A reform győztese a mezőgazdaság és népe a parasztság volt. Kiteleződött az ún. **magyar modell**, ami a magyar mezőgazdaságot számos ágazatban a világszintre emelte. (Az ország a keleti tömbben a legvidámabb barakk volt)

A **gazdasági reform sikere** nem csak a hazai földön sértett személyi és csoportérdekeket. Nem nézték jó szemmel a Kremlben sem a brezsnyevi keményvonalasok és a környező, sztálinista szemléletű vezetéssel „megáldott” országok vezetői sem a sikeres magyar gazdaságot. Így a magyar vezetésnek alkalmazkodni kellett a „tábor” vezető szellemiségéhez. 1973-1975 között a reform ellenzői elfoglalták a reformerek helyét és a vezetőcsere együtt járt a gazdaság újraközpontosításával, amelynek **fontosabb megnyilvánulásai** a következők: propaganda hadjárat a reform során eredményt elért személyek ellen. A mintát a szovjet és a keletnémet közélet és vezetés „biztosította”. A vállalati szabadságot korlátozták, újra divatba jött a kötelező beszámoltatás, a minisztériumokkal való egyeztetés. Növelték az állami újraelosztás arányát. Bővítették a kötött árak körét. Kénytelenek voltak növelni az állami támogatást, a veszteségek leplezésére. A jól működő háztáji gazdaságoktól pótlólagos jövedelmet vontak el. A melléküzemági tevékenységet megterhelték. Biszku Béla kijelentette: a háztáji gazdaságot nem tekintik szocialista gazdaságnak. A humán erőforrások terén is visszatért a sztálinizmus. Síralmas volt a pártapparátus iskolázottsága, ezért a felsőoktatási intézményekbe való bejutás gyakorlatán enyhítettek. Megkönnyítették a KISZ tagok pártfelvételét stb. 1972-1975 között kampány indult a humánértelmség „szabadságkörei” ellen, akiket nyugati emigrációra kényszerítettek vagy hallgatásra ítélték.

A **gazdasági nehézségek** megjelenése nem sokáig váratott magára. Az eladósodás, a fizetési problémák, a cserearány romlása, a piaci kereslet módosulása – 1973/74 : olajár robbanás – a nemzetközi pénzügyi világ elvárásai a hazai gazdasági életben sem múlt el nyomtalanul. A monetáris politika, az egyensúly megteremtése, a rugalmas alkalmazkodás jelentette a kiutat. *A pártvezetés lassan reagált a világ változásaira.* A pályamódosításra megkésve került sor. A piacgazdaságra utaló elemek beemelése a gazdasági életbe már kevésbé éreztették hatásukat. Az *Egyesült Államok hadászati tervei* a szovjet gazdaságot megbénították és ez Magyarországot is érintette. A nagyipari vertikumhoz nem mertek nyúlni, ugyanakkor termékeit nem igényelte a nemzetközi piac. A szovjet utódlási kérdések is lekötötték a szovjet politikát. A környező országok is nehézségekkel birkóztak, ezért a Magyarország magára maradt. 1982-ben azonban a **Nemzetközi Valutaalap** és a **Világbank** felvette tagjai sorába a magyarokat és áthidaló kölcsönökkel egy ideig meghosszabbítani a hazai agonizáló politikai hatalom fennmaradását. Az 1981-1985 közötti 6. ötéves terv már a visszafogott beruházás szellemében indult útjára. A mezőgazdasági beruházások még szerényebb mértékben növekedtek, de az ipari területen még nagyobb arányban csökkentek. A szolgáltatások továbbra is kívül estek az érdeklődés homlokterén. A Nyugathoz fűződő pénzügyi szálak hatásának tudható be *társas gazdasági vállalkozások* (gmk) számának ugrásszerű növekedése, ami viszont nem tudta ellensúlyozni az állami ipar gyengélkedését. A pártvezetés elbizonytalanodott, különösen **Gorbacsov, Mihail** színrelépésével. A hatalom egyrészt fiatalította a vezetőréteget, másrészt némileg liberalizálta a gazdasági irányítást. Az 1985-ben elindított ötéves tervvel egy *új növekedési szakaszt* kívántak elindítani, a gazdaság jövedelemtermelő képességét növelve. De ez a „gyorsítás” alapjaiban *elhibázott döntés* volt. Az egyensúly megőrzése helyett nőtt az adósságteher, s 1987-ben már 19,6 milliárd dollárt mutatott. Mindamellet az ország „szolidaritásból” a felvett összegekből tovább adott olyan „prosperáló” szocialista országoknak, mint Nigéria, Kuba, Vietnam stb.

A magyar gazdaság katasztrofális helyzete nem egyedüli volt, hiszen gazdaságtörténetben korábban is ismert volt az ún. **perifériás szerkezeti válság** (1870-1890, 1920-1930), a modern gazdasági átalakulásra való képtelenség, amely a kevésbé fejlett országokat jellemezte. Az 1970-1980-as években a perifériákon, Kelet-Közép-Európában, Latin-Amerikában hasonló válság bontakozott ki. *Schumpeter, Joseph* (1883-1950) által leírt strukturális válság szerint az új technikai forradalom nyomán a régi fontos exportszektorok visszaesnek és új ágazatok

lépnek a helyükre, amelyek az új technikára épülnek. A szocialista országokat – így Magyarországot is – súlyosan érintette a világméretű szerkezeti válság, az ország képtelen volt alkalmazkodni az új kihíváshoz. A hatalom nem találta meg a kiutat, visszahúzta a „múlt hagyománya”, megőrizte elavult gazdasági ágazatait, exportszektorait, de ezek nem feleltek meg a nyugati követelményeknek, termékeit a periférián lévő KGST-piacon találtak gazdára. *A válság aláásta az államszocializmus eredményeit*, a párt stabilitását, s ez elvezetett a kommunista rendszer békés összeomlásához, 1989-1991 között, maga alá temetve a **Szovjetuniót** is. Ezzel lényegében lezárult a „rövid 20. század”, amely 1914-1989 mozgalmas évtizedekre tett pontot. E folyamat szenvedő alanya volt Magyarország is, melynek *rögtönzött kiútkeresése* 1986/87 - 1990 között nem vezetett eredményre, hanem egy **„vérnélküli rendszerváltáshoz”**, amelyben a kommunista párt feladta évtizedes hatalmi, politikai, gazdasági és ideológiai pozícióit. **1989. október 23-án** kikiáltották a (harmadik) **Magyar Köztársaságot**. Az 1990 tavaszán tartott *szabad választásokon* megnyílt az út a magyar demokrácia újjászületésére, ami azonban egyúttal **új kihívást** is jelentett az ország számára:

- a hazai gazdaság tulajdonszerkezetének átalakítása, a privatizáció végrehajtása,
- a gazdaságirányítás liberalizálása, az állam redisztribúciós(újraelosztás) szerepének csökkentése,
- a bankrendszer autonómiájának kiterjesztése, kétszintű bankrendszer kialakítása, aminek eredményeként a jegybanki és a kereskedelmi banki tevékenység elválík egymástól,
- magánvállalkozások erősítése,
- a magyar gazdaság termszkezetének reformja.
- a gazdasági egyensúly megteremtését biztosító gazdaságpolitika, a monetáris eszközök térhódításának elősegítése,
- nyitottá tenni a hazai gazdaságot, a kereskedelmi mérleget javítani,
- a szocialista tervgazdasági rendszer felszámolása.

A néhány kiragadott tennivaló is érzékelteti, hogy milyen *sok kérdés várt megoldásra* a rendszerváltás „beköszöntével”. A hazai valóság ismeretében, az eddig elért eredmények láttán jól érzékelhető: ***bőven van még tennivaló!!*** De szerencsére már nem egyedül kell az úton végigmenni: **Magyarország 2004-ben az Európai Unió teljes jogú tagja** lett (Ekkor nyert felvételt még: Ciprus, Csehország, Észt-, Lettország, Litvánia, Lengyelország, Szlovénia , Málta, Szlovákia. 2007-ben: Bulgária és Románia. Az EU tagországainak száma 27-re emelkedett), megvan a támogatás, de döntení a nemzetnek kell, ***tőlünk függ***, hogy milyen jövőt építünk magunknak, ***milyen tartalommal töltjük meg a jogállamiság kereteit***.

22. A világgazdaságban élenjáró országok napjainkban

A 20. század végére megváltozott a világ képe, a politikai, gazdasági erőviszonyok módosultak. A kétpólusú világ megszűnt és egy katonai, gazdasági, politikai hatalom maradt, az **Egyesült Államok**, amelynek befolyása egyelőre érvényesül a világot érintő kérdésekben. Ha megnézzük ezt az alig több mint kétszáz éves államot, múltja – néhány zökkenővel – sikertörténet. Gazdasági potenciáját mi sem jelzi jobban, mint az a tény, hogy a világgazdaság több mint 22 %-t teszi ki, a világ GDP-nek 21 %-t termeli meg. Hazai termelésének értéke 14.300 milliárd dollárra rúg. Az Újvilág felfedezésével a korabeli hajós nemzetek megjelentek már korán a földjén. De a legjelentősebb gyarmatosítás az angolokhoz fűződött, különösen a Mayflower hajóval érkező telepeseké, akik létrehozták az új-angliai telepeket. Óriási előnyt jelentett a kivándorlók számára, hogy nem kötötték a korabeli Európa társadalmi, politikai, gazdasági korlátai. 1776. július 4-én elfogadták a Függetlenségi Nyilatkozatot, a 13 gyarmat kinyilvánította függetlenségét, amelyet 1783. szeptember 3-án az angolok is elismertek.

Az alkotmány 1789-ben lépett érvénybe, lehetővé téve egy soknyelvű, multikulturális nemzet megszületését. A korabeli Egyesült Államok területe az 1787-es 2,3 millió nkm-ről a 19. század második felére (1860) már 7,8 millió nkm-re növekedett és lakossága elérte a 31 millió főt. Az új állam fogékony volt az ipari forradalom eredményeinek átvételére, sőt maga is jócskán hozzájárult fejlődéséhez, aminek következtében az agrárgazdaság fejlett ipari gazdasággá vált. A hatalmas kiterjedésű országot egy iparosodó északi és egy rabszolgatartó déli ültetvényes mezőgazdasággal rendelkező államok ellentéte osztotta meg, amely 1861-1865 között polgárháborúhoz vezetett és az északiak győzelmével végződött. Eltörölték a rabszolgaságot, de a teljes körű egyenjogúságra még egy évszázadot kellett várni a volt rabszolgák utódainak. Az Egyesült Államok sikertörténete a 19. század második felében kezdődött. A dinamikus gazdaságfejlődés, a „korlátlan lehetőségek” földje vonzotta a bevándorlókat. Az amerikai ipar a polgárháború után kontinentális méretű fejlődésen ment keresztül. A vasúthálózat kiépítése segítette az újabb ipari központok kialakulását. 1869-ben nyílt meg az első transzkontinentális vonal, a Mississippi völgyét összekötve a Csendes-óceánnal. Már a századfordulóra a világ vasútvonalainak 1/3 -a az államokban volt. A kőolaj kitermelés megindulása 1859-ben, az autógyártás stb. mind jelezte, hogy egy ipari nagyhatalom van születendőben. Az új iránti fogékonyságra utal, hogy az USA szabadalmi hivatalát 1790-ben hívták életre.

1882-ben *Rockefeller, John* (1839-1937) egy horizontális trösztöt hozott létre, amely az olajipar 90 %-át ellenőrizte. A U.S. Steel Corp. pedig az államok acéliparának 60 %-ban volt érdekelt. Felgyorsult az urbanizáció folyamata, óriási városok nőttek ki a földből. Ugyanilyen lendülettel folyt a mezőgazdaság térhódítása is a Mississippitől nyugatra eső területeken. A jogi alapot Lincoln, Abraham telepítési törvénye (1862. május 20- Homestead Act) Az Egyesült Államok megerősödésére utalt, hogy csendes-óceáni szigetek kerültek ellenőrzése alá. Noha az 1898-as spanyol-amerikai háborúban aratott győzelme emelte a nagyhatalmak sorába, amikor a spanyol gyarmatbirodalom utolsó bástyája is leomlott és a tétje Kuba volt. Kezébe került Puerto Rico és pénz fejében megkapta a Fülöp-szigeteket. Közel kerülvén Kínához, meghirdették a „nyitott kapuk” elvét 1899-ben, ugyanis az Egyesült Államok is részt kért a hatalmas kínai piacból. A szabadkereskedelem elvéhez való ragaszkodás további erőforrások megszerzésére kiváló alkalmat nyújtott. A gazdasági óriás az első világháborúba történő belépésével jelezte, hogy katonailag is partner a hatalmak sorában. A háborút lezáró párizsi békekonferencián Wilson elnök az egyik vezető személyiség volt, azonban

békejavaslatát a győztes hatalmak nem fogadták el. A háború után az ipar termelékenysége megkétszereződött, tőkekivitelben az első helyre került a világgazdaságban. Mezőgazdasággal a népesség 2/5 –e foglalkozott az 1930-as években. 1940-ben az ország lélekszáma 132 millió volt. A gazdasági világválság is itt robbant ki és a tőkés világ most döbbsen rá, hogy modern kapitalizmus nem nélkülözheti az állam beavatkozását. Az Egyesült Államok gazdasági, politikai és katonai hatalma a második világháborúban, elsősorban 1945 után bontakozott ki, hiszen minden téren az első helyre került. Angliától átvette a pénzvillág irányító szerepét. Nyugat-Európa gazdaságát fejlődési pályára tette, majd a NATO megalakításával szuperhatalmi szerepet vállalt a nyugati demokráciák védelme érdekében, a kommunista világ terjeszkedésének megakadályozására, lassítására. Gazdasági erejénél fogva a globalizálódó világgazdaságban is komoly szerepet játszik, noha a rivális(ok) már az „ajtó előtt áll”, ami nem más, mint **Kína**. (Mennyei Birodalom)

Több évezredes múltat tekint vissza a „**Mennyei Birodalom**”, amely napjainkban már a világgazdaság „dobogós” helyén van, az Egyesült Államok, Japán és Németország társaságában. Az éves gazdasági növekedése meghaladja a 10 %-ot, s nemzeti jövedelme is hasonló arányban emelkedik. *Teng Hsziao ping* kezdte el a Mao korszak elmúltával a gazdasági élet reformját, elsőként a mezőgazdasággal, amelynek eredményeként 1985-re a termés mennyiség a duplájára emelkedett. Felkarolták a falusi ipart, ami zömmel a textilipart jelentette. Jelenleg már a könnyűipar szinte minden ágára kiterjed és az összes ipari termelés 25 %-át adja. Az ipar a GDP felét termeli meg. A mezőgazdaság viszont csak 16 %-kal részesedik belőle. Ez utóbbi kiviteli aránya 4,9 % volt az elmúlt években. Jelenleg a világgazdaság motorja Kína. Ellentmondásos ország, mivel megmaradt az egypártrendszer és az ideológia egyeduralkodója, addig a gazdaság átmenetben van a tervirányításos rendszerből a piacgazdaság felé. A modernizáció zászlóvivője, egyúttal közel ötezer éves kultúra hordozója. Ázsia számos népének fejlődését befolyásolta, gondoljunk csak szomszédjára Japánra. A Óvilág első civilizációi közé tartozik, s kezdettől fogva nagy affinitást mutatott a technika iránt, minden „kortársát” megelőzve: papír-, porcelángyártás, selyemszövés, könyvnyomtatás stb. De hírnévnek örvendett orvostudománya is.

A nagy felfedezések után azonban megtorpant az ország fejlődése és lemaradt a világ fejlődési élvonalától, többek között Európától és az Egyesült Államoktól. Vetekedtek az európai hatalmak a 18-19. században a Kína feletti befolyás megszerzéséért, ami végül az angoloknak sikerült. Az „egykori tanítvány” Japán is megelőzte „mesterét” a fejlődésben, sőt katonai erőszakot alkalmazott vele szemben. Kína félgymarmati, félféudális állapotban lépett át a 20. század küszöbét. A kommunisták győzelmével végződött a több évtizedes küzdelem és 1949-ben kiáltották ki a Kínai Népköztársaságot. Az 1949-1957 közti időszak a szovjet gazdasági modell jegyében telt el, majd a második szakaszban (1957-1976) Mao Ce-tung sajátos elvei érvényesültek az ország politikai, gazdasági életében. Ez az időszak „nagy ugrás” néven vonult be a történelembe. 1978-tól viszont elkezdődött egy szocialista modernizációs korszak, aminek élén *Teng Hsziao ping* állt, aki a gazdaság fejlesztésére helyezte a hangsúlyt. Meghirdette a világ felé való nyitást és a világgazdaság vérkeringésébe való bekapcsolódást. 1985-től egyre jobban érvényesültek a piaci szabályozás módszerei, amit Kínában „kettős vágányú” gazdasági rendszernek neveztek.

A reform és nyitás politika második szakasza 1992-től vette kezdetét, amely célul tűzte ki egy egységesen működő piacgazdasági rendszer megvalósítását. A legsikeresebb évek közé tartozott az 1992-1995 közti időszak, megalapozva a következő modernizációs szakaszt. Ezt a 2010-ig tartó a IX. ötéves terv keretében kívánják végrehajtani, amely célul tűzte ki, hogy az egy főre eső GDP-t az 1980. évihez képest négyszeresére kell emelni, a szegénység

felszámolása érdekében, továbbá az életszínvonalnak szerény jólétet kell biztosítani. Törekednek a modern vállalati rendszer kiépítésére, továbbá a szocialista piacgazdaság megteremtésére. Kína eddigi eredményei tudtára adják a világnak, hogy az emberiség társadalmi, gazdasági fejlődésének súlypontja a 21. században fokozatosan áttevődik az ázsiai, csendes-óceáni térségre. Az elkövetkező évtizedekben az Egyesült Államok és Japán mellett egyre növekvő mértékben válik meghatározóvá Kína és a kínai etnikumú gazdasági közösség.

Japán is hosszú utat tett meg a **Meiji-restaurációtól** napjainkig, a világgazdaságban elfoglalt helyéig. A 127 milliós népesség a világ második legnagyobb gazdaságát teremtette meg Az összes GDP 4.910 milliárd dollár, így egy főre 38,457 dollár jut. A világ legfejlettebb autóiparával, elektronikai ágazatával és gépiparával rendelkezik. A bank, biztosítás, ingatlanok, közlekedés, telekommunikáció a vezető gazdasági ágazatok közé tartozik. Míg 1945 előtt a népesség többsége mezőgazdasággal foglalkozott, addig napjainkban csak 1-2%. Területének csak egytizede művelhető. A gépesítettség magas színvonalú. Az állam a kisgazdaságokat támogatja, ellentétben az Egyesült Államokkal. Az ipar a legfontosabb ágazat, a robottechnika világelső. A külkereskedelemtől függő ország, hiszen a rizs kivételével minden élelmiszerből, - nyersanyagból behozatalra szorul.

Közel három évszázados elzárkózás után az 1850-es évektől - külföldi nyomásra - kezdte kikötőit megnyitni a külföldi áruk előtt, vele együtt beengedte a nyugati kultúrát is. A nagy fordulat 1868-ban következett be, amikor megszűnt az ún. sógunátus. A császár parlamentáris rendszert vezetett be - kormány és parlament - új közigazgatást léptetett életbe. Új alkotmányt fogadtak el, átalakították a tulajdonosi rendszert és 1872-ben oktatási reformot hajtottak végre. Technikai újítások átvételével egy gyors iparosítás indult meg az országban. Ez egy felülről kezdeményezett reform volt, a modernizáció első lépése. Japán - nyugati tapasztalattal felvértezve - külföldi beavatkozás nélkül lépett a fejlődés útjára, hogy felzárkózzon a fejlettebb országokhoz. A gazdasági erősödés együtt járt a hadsereg korszerűsítésével, ami óhatatlanul háborús összetűzésekhez vezetett. A nagy gazdasági világválság - más országokhoz hasonlóan - militarizálta a társadalmat. A japánok csatlakoztak az európai központi hatalmak háborús törekvéseikhez, de ők a délkelet-ázsiai térséget tekintették elsődleges célpontnak. A háború az ipari termelés növekedésének kedvezett. 1937-ben Japán már 4,8 %-kal részesedett a világ ipari termeléséből. A háború elvesztése, az első atomtámadás sokként érte a társadalmat. 1945. szeptember 2-án írták alá a fegyverszünetet az Egyesült Államokkal. Japán szerepe akkor értékelődött fel, amikor 1949. október 1-én kikiáltották a Kínai Népköztársaságot. Ekkor vált Japán az Egyesült Államok legfontosabb kelet-ázsiai szövetségesevé. Mivel az ország csak jelentéktelen létszámú haderőt állított fel, így a tőke és a műszaki fejlesztés polgári célokat szolgált. Az Egyesült Államok védelme alatt az ország látványos gazdasági fejlődést ért el. Érzékenyen érintette Japánt a két olajárrobbanás, szintúgy mint Nyugat- Európát, mivel az ország hatalmas olajimportra szorul. A japán gazdaságirányítási rendszer modellként szolgált több távol-keleti országban. Az ország dinamikus fejlődése hatással van a délkelet-ázsiai térségre. A Japán vezető szerepet játszik a térségnek nyújtott hitelek, segélyek terén. Elképzelhető, hogy az Európai Unióhoz hasonló gazdasági integráció is végbemegy, noha fejlettségi eltérés, vallási és kulturális hagyományok és politikai rendszerek terén nagy különbségek vannak az egyes országok között. Wallerstein, Immanuel szerint azonban hosszabb távon elképzelhető Kína, Japán és Dél-Korea bizonyos fokú gazdasági együttműködése. Japán gazdasági jelentőségére utal, hogy 2001-ben az egy főre eső GDP 32,600, az Egyesült Államokban 36,500, míg az Európai Unióban 20,700 amerikai dollár volt.

Felhasznált irodalom

19. századi egyetemes történet 1789-1890. Szerk. Vadász Sándor. Bp. 1998.
- A globális világ politikai földrajza. Szerk. Bernek Ágnes. Bp. 2002.
- A világ gazdaságtörténete a kapitalizmus kialakulásától 1980-ig. Ciepielewski, J. és mts.
- Az Európai Unióról (közérthetően). Bp. 2003.
- Berend T.Iván: Európa gazdasága a 20. században. Bp.2008.
- Cameron, Rondo: A világgazdaság története a kőkorszaktól napjainkig. Bp. 1998. 2.kiad.
- Czettler Jenő: Az emberi gazdálkodás története. Bp.1945.
- Deane, Phyllis: A közgazdasági gondolatok fejlődése. Bp.1984.
- Gyimesi Sándor: Utunk Európába. Bp. 1993.
- Haller, Dieter: Etnológiai atlasz. Bp. 2007.
- Kaposi Zoltán: A 20. század gazdaságtörténete. Bp.-Pécs,2004.
- Kaposi Zoltán: Gazdaságtörténet. Pécs,én.
- Köztes-Európa 1763-1993. Térképgyűjtemény. Összeáll. Pándi Lajos, Bp., 1997.
- Magyar Nagylexikon. VIII. Bp. 1999.
- Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. Bp.2002.
- Marosi Miklós: Távol-keleti menedzsment. Bp. 1997.
- Rácz Lajos: Az európai gazdaság-világtól a világgazdaságig. Szeged,2000.
- Simai Mihály: A világgazdaság a XXI. Század forgatagában. Bp., 2007.
- Takaróné Gáll Beatrix- Tamás Károly: A közgazdasági elméletek története. Bp. én.
- Világgazdasági régiók. Bassa Z. és mts. Bp. én.
- Wood,Michael: Az első civilizációk nyomában. Pécs, 2006.